

ԱՊՐԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆՈՎՈՐՈՆ

ԿՆԲ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐԹԻ ՄԷԶ

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

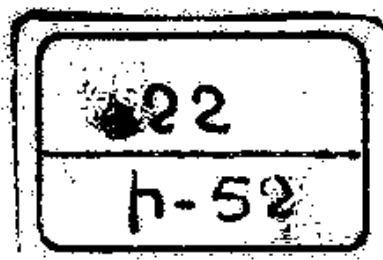
ԴԿՏ. Յ. ՎԱՀԱՆ Վ. ԻՆԳԼԻՋԵԱՆ
ՄԻՒԹ. ՈՒՆՏԵՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1947

ԱՂԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԵՐ

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CLII

ARMENIEN IN DER BIBEL

BIBLISCH-GEOGRAPHISCHE STUDIE

EINE UMGEARBEITETE ÜBERSETZUNG AUS
DEM DEUTSCHEN

VON

DR. P. VAHAN INGLISIAN C. M. V.

WIEN

MECHITARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1947

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՔԻ ՄԷԶ

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

ԳԿՏ. Հ. ՎԼԻԿԱՆ Վ. ԻՆԳԼԻՋԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԿՏԵՆ

ՎԻՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏԳԱՐԱՆ

1947

54633-

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկայ ուսումնասիրութիւնն, որ 1929ին Վիեննայի Համալսարանին իբրև դոկտորութեան քննաճառ ներկայացուած էր, 1935ին, Ս. Գրիի հայերէն թարգմանութեան 1500աւեակի առթիւ յայտեսաւ *Armenien in der Bibel* վերնագրով: Թէ ինչ ընդունելութիւն գտաւ գործն էրոսպական մասնագէտներու կողմանէ հետաքրքրուողը կրնայ տեսնել «Հանդէս Ամսօրեայ» 1937, էջ 589—592*, ուր Խմբագրութիւնը հրատարակած էր կարեւոր գրախօսականներէն մաս մը քաղուածարար:

Այս առթիւ տարւում էմ մտադիր ընել որ գրախօսողներէն մին՝ Պրագի Համալսարանի ուսուցչապետ Dr. A. Sanda ուսումնասիրութեանս բովանդակութիւնն ու եզրակացութիւնը ներայացուցած է բարոյսփն յեղաշրջում (տե՛ս *Archiv Orientalní* 9 [1937], էջ 246—247): Երբ թերթի Խմբագրութեան ուղղեցի նամակ մը (15 Յունուար 1938) մատնանշելով թէ անտեղի է գիտական թերթի մը նման վերաբերմունք, նամակս ուսուցչապետ Hrozný յանձնած է Դկ. Շանդայի, որ 9 Փետր. 1938 թուակիր նամակով մը կը փորձէր չփնդել եզածը:

* Տես վարը, էջ 16—17:

Կը գրէր ի մէջ այլոց հետեւեալ տողերը .
 «Իսկական տապանակի լեռան Ձեր հշգրիտ
 գետեղումը վանայ լեին արեւմտեան կողմը» .
 որ ուսումնասիրութեանս գլխաւոր մասն եւ
 այսու բուն արժէքը կը ներկայացնէր, «ստանց
 յիշատակութեան ձգեցի, որովհետեւ Ձեր
 գիրքն ըստ իւր վերնագրին Հ ա յ ա ս տ ա ն
 Ս . Գ ի ք ի մ է չ շ ա տ ա ն կ ի կ ա ր ե ո ր բ ա ն
 կ'ընծայէ եւ առաւելապէս Արեւելագէտնե-
 րուն քան թէ սոսկական Աստուածաբաննե-
 րուն համար սրբաւած է . . . » : Բայց խնդիրը
 հաւասարապէս թէ արեւելագէտներու եւ թէ
 աստուածաբաններու կը հայէր :

Ուսումնասիրութեանս նիւթն իր հայկա-
 կան բնոյթով դրդապատհան եղաւ նայնք
 հայերէն խմբագրութեանք «Հանդէս Ամսօ-
 րեայ» ընթերցողներուն ալ մատչելի ընե-
 լա* . եւ սոցն Ուսումնաբերքէն կը կատա-
 րուի այս արտատպութիւնը : Հայերէն խմբ-
 ագրութեանս մէջ կատարուած են մանր յա-
 ւելումներ, մասնաւորապէս ընդլայնուած է
 Գ . § 2 :

Թէեւ գործին տպագրութիւնը 1942ին
 արդէն աւարտած էր, սակայն պարագանե-
 րու թերւումով այժմ միայն լոյս կը տեսնէ :

Թէ պատերազմի ընթացքին արտասահ-
 ման որ եւ է մեր շօշափած հարցերուն հայտը

* Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ 1935. էջ 604—615 .
 1936. էջ 169—184. 1937. էջ 275—285. 1939. էջ 1—
 12. 129—142. 1940. էջ 129—142. 1941. էջ 1—17.
 129—154. 1942. էջ 1—9; 137—149 :

գրութիւններ յոյս տեսած են, կը մնայ ինձ
անծանօթ: Կարելի է յիշել միայն առ-
տրիացի ծանօթ մասնագէտի մը՝ Msg. Dr.
Karl Frühstorferի մէկ ուսումնասիրութիւնը՝
Die Noachische Sintflut (8°, XV + 198,
Linz a. d. Donau 1946, Oberösterr. Landes-
verlag), որ տապանակի լեռան հարցի շուրջ
խօսած ժամանակ (էջ 76—82) երբեմն գնա-
հատական արտայայտութիւններով ներկայ
ուսումնասիրութիւնը յիշատակելէն յետոյ
Ararat — Taurus վերնագրով կը ներկայացնէ
համառօտիւ ուսումնասիրութեանս Ա. Գրի-
լյուն եզրակացութիւնն իբրև նորագոյն տե-
տութիւնը տապանակի լեռան մասին:

Այսու կը կարծենք թէ ուսումնասիրու-
թեանս գլխաւոր եզրակացութեան հաւանա-
կանութիւնը կը դառնայ աստիճանով մը ա-
ւելի հիմնաւոր, որով եւ Հայաստանի յիշա-
տակութեան վաւերականութիւնը գրեթէ ու
Գրիլին մէջ:

Վիեննա, 13 Օգոստոս 1947:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԲՈՎԱՆԻԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԵՉ

Սասաղարան	6
Բախանդակութիւն	Թ—ՃԵ
Մատենագիտութիւն	ՃԷ—ԼԴ
Համաստապարութիւնք	ԼԵ—ԼԷ
Քննադատութեան ստիչեւ	ԼԹ—ՍԸ
Ներածութիւն	1—4
ՊԼՈՒԽ Ա. ԱՐԱՐԱՏ	5—173
§ 1. Արարատ Աստուածաշունչի գրքերուն մէջ	5—8
Ս. Գրքի տեղեքները 5—8:	
§ 2. Արարատի հարցը հին մատենագիր- ներու ջով	9—21
Ըստ բարեւ. Չրհեղեղի դրոյցին՝ Փղաւ- Յովս. եւ Ս. Յերոնիմոս 9—11: — Մեկնողական մատենագիրներէն — Արարատ — Հայաստան — Եւստատիոս Անտիոքացի, Եւսեբ. Կեսարացի, Ու- կերերան 11—12: — Յերոնիմոս 12— 13: — Քէլզորեանս, Իսիդոր Սելիւ- լացի 14: — Արարատ—Կորդուք—Լաւ- րար—Մպիփան, Քէոփիղոս Անտիո- քացի, Եփրեմ Ասորի, «Փոքր Մենդոց» անվանք. գրութիւնը 14—21:	
§ 3. Արարատի հարցը նորագոյն ժամանակ- ներս	22—26
Կաթուղիկէ մեկնիչներ՝ Dier, Hetzen- auer, Heinisch 22—23: — Ոչ-կաթու- ղիկէ մեկնիչներ (ժխտողական)՝ Hol- zinger, Gunkel, Proksch, König 24—26	
§ 4. Մասին իբրեւ տաղանակիր լեռ. ?...	27—45
Ըստ Մուրատի Բարխ—Բարձր—Մա-	

սիս 27—29: — Բերիս—Մանաղկերս—
 Նպաստ—Եկի Մասիք 29—32: — Ըստ
 Մանաղիկեանի Ուսուս—Մասիս 32—35:
 — Նախճաւան—Նախիջուան (բոս
 Մուրատի) 35—38: — Մասիսի աւան-
 դութեան սղորհները՝ Յոյն. Երզըն-
 կացի, Արք Ս. Յակոբայ Մճքնացոյ
 39—41: — Հայ ժառանգորութիւնը
 ժինչի. ՃԱ.—ՃԲ. դար եւ Աստուածա-
 շունչի հայերէն թարգմանութիւնը Հա-
 կասակ Մասիսի աւանդութեան 41—42:
 — Խորենացոյ (Պատմ. Ա., դ.) տե-
 պեքը կը հայե ոչ թէ Մասիսի (բոս
 Մուրատի), այլ Խորյուսաց աշխար-
 հին, 42—43:

Պ 5. Խորյուսաց լեռն իրբեւ տապանակիր
 լեռ 45—62
 Սարարայ 46—52: — Թրմնիս—Քա-
 բիկթ Քեճանին կամ Քամանան—Կոր-
 դուք 52—62:

Պ 6. Արարատ եւ բեւեռաղբերս. Արարդի—
 Ուրարատ 63—84
 Արարատ եւ ոչ Ուրարատ (Շանդուցի
 հաշիւակ) 63—67: — Արարդի =
 Արատ—Ուրարատ (Շանդուցի հաշի-
 ւակ) 67—76: — Ուրուսարի (Ճ²).
 դարէն ու Ք.) — Ուրարատ—Ար-
 արդի 76—79: — Urratinaš կամ
 Urrahinaš-Urratīnaš 79—80: — Ար-
 արդի—Արարատ 81—84:

Պ 7. Արարատ—Մարաթիկն 84—96
 Մարաթիկն (Գեորգ Կիոբացոյ բով)
 — Մարաթ կամ Մարաթուկ—Մար-
 լաթո-դայ 84—87: — Օրատիկ (Ortājē)
 առ Յոյն. Եփես.) — Արթինկ (առ

Կցանդ. Կենար) — Ա(Պ)քթան—Սերարան 87—97: — Ա(Պ)քթան—Խոյթ—Խաչդի 96—96:

§ 8. Արարատ—Կորդուք—Տուրուս—Մասիս 96—106

Կորդուք—Ֆարդու և Մասիս լեռնա Սարարանի 97—99: — Նեխ—Մասիք—Սիփան լեռնա Խորեն. աշխարհագրութեան և Փատմանի 99—102: — Սարարանի Մասիսը—Նեխ Մասիք (Սիփան լեռ) 102—104: — Կորդուք կը տարածուի մինչև Կապա լեռ 104—106:

§ 9. Բարեխաղան ջրհեղեղի գրոցիկն ասպարհյուկար՝ Նիծիբ — Մաչու—Մասիս 106—133

Նիծիբ լեռան գիրքը ըստ Առուբնասիրդազի (885—886 Ն. Ք.) 106—110: — Բարեխ. ասպանաչեռն՝ Նիծիբ—Մաչու ըստ Գիրգամէ: — գիւղաղեղ—դաթեան 110—119: — Ասոր աշխարհագրական գիրքը 119—127: — Մաչու—Մաչ (Ս. Գրքի) 127—128: — Բարեխ. ջրհեղեղի գրոցիկն ծաղման ժամանակը 129—130: — Ս. Գրքի ջրհեղեղի պատմութեան ժամանակը 130—132: — Նիծիբ—Մաչու—Տուրուս—Մասիս 132—133:

§ 10. Տաղանաչեռան Լրկիքն՝ Սերարատ և անոր ընակիչները..... 133—173

Սերարատի գիրքը 134—137: — Մայրաքաղաքն՝ Արգաշու(նու) — Աթէէ 137—143: — Մեծուտի մայրաքաղաքը՝ Տուրուչպա — Տուսպա — Տոսպ

143—145: — Ուրարտու կը կործանի
Հաղխի ճակատով (583 ն. Ք.) 145—
147: — Ուրարտացիներու ցեղային ու
լեզուական հարցը 147—150: — Անոնց
ժեռադազործութեան արուեստը 150—
154: — «Կրետական» կամ «Ճիւղե-
նական» դրութիւնը 154—158: — Ուր-
արտացիները «Կրետական» մշակոյթին
պատկանող (ըստ Լեմսն-Հաուպտի)
158—160: — Ուրարտացիները փոքրա-
սիական-նախայրուական ժողովուրդնե-
րու մաս (ըստ Կրէշմէրի) 160—163:
Անոնց լեզուի հարցը 163—166: —
Անոնց սերունդը՝ Թաղաիք, Ուրմիոյ
լճին շովերը զանուող Նեստորական-
ները, Կորդուացիները 166—171: —
Կորդուացիք—Վրացիք 172—173:

§ 11. Եզրակացութիւն 173—175

ԳԼՈՒԿ Բ. ՄԻՆՆԻ 176—189

§ 1. Միննի հարցը մեկնելներուն ժող 176—179

Ա. Գրքի տեղիքները 176 — Har-
minia—Armenia 177—179: — Միննի
— Minyas 178—179:

§ 2. Միննի բնեկապերուն մէջ 179—189

Միննի — Մաննայի — Ման(ա) երկերը
Ուրմիոյ լճին շով 179—180: — Հոս
ներգալոված են թ. դարուն ն. Ք. 180—
183: — Մաննացիներու նախնական
բնակավայրը 183—184: — Ման Աս-
րեստանի դէմ եւ հարկատու 185—187:
— Աժովա Գ. 3 տեղիքը կապ չունի
Հայաստանի հետ 188—189:

ԳԼՈՒԽ Գ. ԱՍԳԱՆԱԶ 190—209

§ 1. Աւքանագ — Աւքենագ — Աւգուզայի —
 (կամ Իւքուզայի) Սկիւթացիք 190—
 198: — Աւքենա՞գ թէ Աւգուզա 190—
 192: — Սկիւթացիներու ներգաղթն ազ-
 դակից Կիւիւրացիներու հետ Յառաջա-
 կողմեան Ասիա եւ Հայաստան 192—195:
 — Սկիւթացիներու պատերազմները Հա-
 րեան ժողովուրդներու հետ 195—196:
 — Սկիւթացիք զաշնակից Աստեռուսներ
 196—198:

§ 2. Սկիւթացիներն իբրեւ Մերձասոր Աքե-
 ելքի սարսափն Աստուածաշունչի մէջ 198—206
 Երեմ. Ա. 13 տեղիքով Սկիւթացիները
 կ'ակնարկուին 198—201: — Երեմիայի
 միւս տեղիքներն ալ՝ Հսկիւթական եր-
 դեր» ըսուածները նոյնպէս Սկիւթացի-
 ներուն կը հային 201—206:

§ 3. Աւգուզա—Սկիւթացիներուն սերունդը 206—209
 Անոնց սերունդ կը համարուին Աւքա-
 նացիները, նաեւ Հայերը 206—208: —
 Ինչպէս եւ Գերմանացիները 208—209

ԳԼՈՒԽ Գ. ԹՈՐԳՈՄ 210—223

§ 1. Թորդոմ — Թորարմա — Թազարմա —
 Թիլ—Գարիմմու 210—220

Աստուածաշունչի Թորարման եւ Թա-
 զազէօյի Թեզարման կամ Թազարման
 նոյն է եւ ասոր աշխարհադրակաւ դիրքը
 փնտռելու է Եփրատի քով՝ Կարգամիշի
 եւ Խարբերդի միջեւ 210—212: — Թոր-
 դոմ կամ ասորեացի ժողովրդական
 ասուլարանութեամբ Թիլ—Գարիմմու

Ասորեստանաց (Սորգոսի եւ Սենեք-
րիմի) հետ հասի մէջ 213—214: —
Հին Քեղարամայի երկիրը Սենեքրիմի
ժամանակ Քարայ անունով կը յիշատա-
կուի 214—216: — Քոզարմայի ժողո-
վարդը 216—217: — Հայերն իբրեւ
Քրահեան-Փոխական ժողովուրդ կը
ձգեն իրենց ներդաշխի ճանապարհին
յիշատակներ՝ Armenion կամ Ormi-
nion եւ Armene անունները 217—220:

§ 2. Քոզարմայի ժողովուրդն իբրեւ ձիա-
վանա 220—230

Քորդոսի վանատականութիւնը Տիբուսի
եւն հետ 220: — Ասաստաւաչունցի
երբ. misrajim սխալ Քարգմանուած
հիներէն իբր Եգիպտոս, այլ է առ-
քեան. Musci, որ նոյն է մեր Հայ մա-
տենագիրներուն Մուգուր, Մուր,
Մննուր ձեւերուն հետ եւ յարմար ձիա-
րուծութեան 220—222: — Պաղեստին
եւ Միջագետք անյարմար ձիարուծու-
թեան, էջն իբրեւ կտուարք 222—223:
— Երբորդ Հազարամեակի վերջին ժո-
ղովրդին առաջին անգամ կը պատահինք
ձիուն 223—224: — Միջագետքի կող-
մերը ձիարուծութիւն ասրամողներն են
բոս Հուպնիի Արիակամներն եւ ժամա-
տարապէս Հայիկները 224—227: — Հա-
յաստան ձիարուծութեան երկիր 227—
228: — Հայերու վանատականութիւնը
Բարեւանի հետ 228—230:

✓ § 3. Քորդոս—Հայաստան 230—231

Վկայ է ազգային, ինչպէս եւ հին քրիս-
տոնէական աւանդութիւնը 230—231:

— Այս աւանդութիւնը շուրջը ճանչնալ
 E. Blochet եւ Քորզոնը կը նայնացնէ
 «Քիւրք»ի հետ 231—233: — Քորզոն—
 Տարբու—Տարբ կամ Տարբ—Փոխազա-
 նայերը 233:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆՍ ԸՆԹԱՏՔԻՆ ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ
ԵՆ ՀԵՏԵԻՆԱԼ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

- Ագաթանգեղեայ *Պատմութիւն Հայոց* (Քննակ. հրատ.),
Տպգրհ 1909:
Ալիշան Է. Ղ., *Տեղագիր Հայոց Մեծայ:* Վենետիկ
1855:
— — — *Սիսական կամ տեղագրութիւն Սիսեանց աշ-
խարհի:* Վենետիկ 1893:
— — — *Հին հաւատք Հայոց կամ հեթանոսական
կրօնք Հայոց աշխարհի:* Բ. տպագր.: Վենետիկ
1910:
Ալիսեան Է. Ն., *Սերիս, եպիսկոպոս Բագրատունեանց
և իւր Պատմութիւնն ի Հեքաղց:* Հանդ. Ամս-
1923. Թ. 1—10: Արտատղ. Մատենադարանի Հե-
տադասութիւններ, հտր. Բ. 5 (Աղգ. Մաս. ՃԴ):
Վիեննա 1924:
Անանիա Երակացի, *հրտ. Տէր-Մկրտչեան:* Վաղար-
շտպատ 1896: (Արտատղ. Ա. Բ. ան Բ. ան Կն, 1896:
Թի 3 և 4):
Աստուածաշունչ, *Հրատ. Է. Յ. Չոհրապեան,* Վենե-
տիկ 1805:
Ազգերեան Է. Մ., *Լիակատար Վարք և Վայարա-
նութիւն սրբոց:* Վենետիկ 1810:
Գրիգորի Մագիստրոսի Պախառննոյ Տաղասացու-
թիւն: Վենետիկ 1868:
Գրիգորի Նարեկացոյ *Երկու ձտտեան հատից:* Վե-
նետիկ 1827:
Իգնկայ Կաղբացոյ *Եղծ աղանդոց:* Վենետիկ 1826:
Իպիշէի Վարդապետի Վան Վարդանայ և Հայոց Պա-
տերազմին: Վենետիկ 1859:

- Մալսեւ Խորենացոյ, *Պատմութիւն Հայոց* (Քննակ. հրատ.) : Տիգրս 1913 :
- — Աշխարհագրութիւն : Վենետիկ 1881 :
- Յովհաննէս Կաթողիկոս, *Պատմութիւն Հայոց* : Մասկուս 1853 :
- Յովհաննէս Մալիկոնեան, *Պատմութիւն Տարանոց : Բ. տպագր.* : Վենետիկ 1889 :
- Յովհաննէս Մանդակաւնի, *Ճառք : Բ. տպագր.* : Վենետիկ 1860 :
- Ներսէս Ենօրեացի, *Տաղասոցութիւնք* : Վենետիկ 1830 :
- Ոգրք վասն շարեանցի աշխարհիս Հայոց եւ Վկայարանութեան վաճանց Գողթնացոյ (Սոսիերք, Թիւ 13) : Վենետիկ 1854 :
- Ուխտաձէս Ուրեղայեցի, *Պատմութիւն Հայոց եւ բաժանման վրայ ի Հայոց* : Վաղարշապատ 1871 :
- Սահապեան Յ. Վ., *Ասորեստանեաց եւ Պարսիկ սելջուղիք սրձանագրութիւնք* (Ազգ. Մաս. Խ.) : Վիեննա 1901 :
- Սարգիսեան Հ. Ն., *Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայո* : Վենետիկ 1864 :
- Սեբեասի Եպիսկոպոսի *Պատմութիւն ի Հերակոսի : Ս. Պետերբուրգ 1879 :*
- Ստեփանոսի Տարանեցոյ Աստղկան *Պատմութիւն արեղերական* : Ս. Պետերբուրգ 1885 :
- Ստեփանոսի Օրպեյեան, *Պատմութիւն Միւնիւոյ* : Պարիս 1859 :
- Սրուանձաեանց Գ. Վ., *Գրոց ու բրոց* : Կ. Պոլիս 1910 :
- Վարդան վարդապետ, *Հաւաքումն Պատմութեան* : Վենետիկ 1862 :
- Վարք եւ Վկայարանութիւնք սրբոց : Վենետիկ 1874 :
- Տաշեան Հ. Յ., *Յուլյան հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա* : Վիեննա 1895 :
- — — Ուսումն դասական հայերէն լեզուի : Ս. Գաբրութիւն : Անգիր Ժամանակք : Վիեննա 1920 :
- — — Հաթիք եւ Ուրարականք, *Մատենագիտական ուսումնասիրութիւն* : Հանդ. Աժս. 1931—1934 :
- Աբաասոյ. Ազգ. Մաս. ՁԼԷ : Վիեննա 1934 :

Տէր-Մկրտչեան Գ., Փառաստի ձեռագիրք: Zeitschr. f. arm. Philologie, II, 42 267—286:

Փառաստի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց: Վե-
նետիկ 1832:

Adontz N., Tarkou chez les anciens Arméniens in
REA, t. VII, Fasc. I (1927), pp. 185—194.

Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque, Ed.
B. G. Niebur. Bonn 1828.

Алекперов А., Краменная керамика Нахичеванского
края и Ванское царство (Կարիշեանի Եկարան
խեղեղործութիւնն եւ Վանի Թագաւորութիւնը):

Assemani Jos. Sim., Bibliotheca Orientalis. Romae
1725.

Babelon E., La tradition phrygienne du déluge: in
Revue de l'hist. de religions. T. 23 (1891),
pp. 174—183.

Burtholomae G., Altiranisches Wörterbuch, 1904.

Beer G., Pseudoeptigraphen des Alten Testamentes:
Real-Enzyklopädie für protest. Theologie und
Kirche, Bd. XVI (1903).

Belad̄sori, Liber expugnationis regionum ed. de
Goeje. Leiden 1866.

Beck Waldemar, Das Reich der Manaer, VBAG
1854, S. 479—488.

— — Aus den Berichten über die armenische Ex-
pedition, ZfE. 31 (1899), S. 236—275.

— — Zur Geographie Armeniens in „Beiträge zur
alten Geogr. und Gesch. Vorderasiens“, Heft I
und II (1901).

— — Die Kelischin-Stele und ihre chaldisch-assyr.
Inschriften, in „Anatole“, Zeitschr. f. Orient-
forschung, Heft I (1904).

— — Beiträge zur Urgeschichte Armeniens, I. Die
Ursitze der Chalder und die Ausbreitung der
chaldischen Macht, II. Die Entstehung des Chal-

dischen Großreiches, in HA 41 (1927), Nr. 11/12, S. 805—818.

Benzinger J., Die Bücher der Könige. Freiburg i. B. 1899.

— — Chronik. Tübingen 1901.

Bertholet Alfred, Das Buch Hesekiel. Freiburg i. B. 1897.

Biblia Sacra polyglotta, ed. Brianus Waltonus. Londini 1657.

— — graece, ed. R. Holmes. Oxford 1798.

Billerbeck A., Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften zur babylonischen und assyrischen Zeit. Leipzig 1898.

Bleichsteiner R., Die Subaräer des alten Orients im Lichte der Japhetitenforschung, in P.-W.-Schmidt-Festschrift. Wien 1928.

Bloch E., Le nom des turcs dans le chapitre X de la Genèse, in Revue de l'Orient Chr., t. 28 (1931—1932), pp. 203—208, 406—416.

Breasted James Henry, Gesch. Ägyptens, übersetzt von Ranke. Berlin 1910.

Burney C. F., Notes on the Hebrew Text of the Books of Kings. Oxford 1903.

Халатьянцъ Г., О нѣкоторыхъ географическихъ названіяхъ древней Арменіи въ связи съ данными ванскихъ надписей. (Հին Հայաստանի բանի ժր յհրաբճադրական անուններն եւ տարնց արեբոր Հանի սեպագիր արձանագրութեանց հետ։) Древности Восточная, հատ. II, պրակ II: Մոսկուա 1901:

Condamin Albert, Le livre d'Isaïe. Paris 1905.

Corpus Inscriptionum Chaldicarum. In Verbindung mit F. Bagel und F. Schachermeyr, hsg. von C. F. Lehmann-Haupt. Berlin und Leipzig 1928 bis 1935.

Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum. Vindob. 1866 ff.

- Friedrich Joh.*, Einführung ins Urartäische. Gram-
matischer Abriss und ausgewählte Texte mit
sprachlichen Erläuterungen. Leipzig 1933.
- Gatheyrias J.-A.*, L'Arménie et les Arméniens.
Paris 1882.
- Gemser Ber.*, Odysseus-Utanapištīm. AfO III (1926).
- Georgii Cyprii* descriptio orbis Romani, edidit Hen-
ricus Gelzer. Lipsiae 1890.
- Georgius Syncellus* et Nicephorus Patriarcha Con-
stantinopolitanus, Chronographia, edidit Webe-
rus. Bonnae 1829.
- Giesebrecht F.*, Das Buch Jeremia. Göttingen 1907.
- Gilgamesch-Epos*. Neu übersetzt von Arthur Un-
gnad und gemeinverständlich erklärt von Hugo
Greßmann. Göttingen 1911.
- Götze Alb.*, Die Annalen des Mursiliš. MVAG 38
(19393).
- — Zur Kelischin-Stele. ZA 39 (1930).
- Greßmann H.*, Der Ursprung der israelitisch-jüdi-
schen Eschatologie. Göttingen 1905.
- — Der Eingang ins Paradies. AfO III (1926).
- Gunkel Herm.*, Genesis, übersetzt und erklärt.
Göttingen 1902.
- Guyard Stanis.*, Etudes Vanniques, in JA, 1883,
s. VIII, t. III (1884), pp. 499—517.
- Hagen Mart.*, Atlas Biblicus. Paris 1907.
- Hartmann Mart.*, Bohtan. S.-A. aus MVAG 1896,
2, 1897, 1.
- Meinisch P.*, Das Buch Genesis, übersetzt und er-
klärt, Bd. 1, Abt. 1, in der Serie: Die Heilige
Schrift des Alten Testaments, hsg. von F.
Feldmann und H. Herkenne. Bonn 1930.
- Herodotus*, ed. H. Stein, Berlin 1856—1859.
- Hölsxauer Mich.*, Commentarius in librum Gene-
sis, 1910.
- Hoberg Gottfr.*, Die Genesis. Freiburg i. B. 1908.

Hoffmann G., Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, in Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Bd. VII, 3 (Leipzig 1880).

Holzinger H., Genesis, erklärt. Freiburg i. B. 1898.

Hommel Fritz, Ethnologie und Geographie des alten Orients (Handbuch der Altertumswissenschaft, hsg. von Walter Otto, Abt. III, Teil I, Bd. 1, Geographie Vorderasiens und Nordostafrikas). München 1926.

— — Hethiter und Skythen und das erste Auftreten der Iranier in der Geschichte. Sitzber. d. Böhm. Ges. d. W.-Kl. f. Phil., Gesch. und Philologie, 1898, VI.

Hrozný Friedrich, Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm. Ein Entzifferungsversuch, in Boghazköi-Studien, hsg. von Otto Weber, I. Heft (Leipzig 1917).

— — Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi in Umschrift, mit Übersetzung und Kommentar. Boghazköi-Studien, III. Heft (Leipzig 1919).

— — Etruskisch und die „hithitischen“ Sprachen. ZA 38 (1929).

— — Die älteste Geschichte Vorderasiens. Prag 1940.

Hübischmann H., Armeniaca; Straßburger Festschrift zur XLVI. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner. 1901.

— — ON = Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte. S.-A. aus dem 16. Bande der indogerm. Forschungen (S. 193—490). Straßburg 1904.

Հայերէն Քարդմանութեամբ Հ. Բ. Պիլէզիկեան, Հին Հայոց տեղւոյ անունները: Հանդ. Աժս. 1904—1907, Արտատպ. Աղղ. Մասն. ԾԳ: Վիեննա 1907:

- Ibn-el-Athiri* Chronicon, quod perfectissimum inscribitur. Ed. C. Jo. Tornberg. Leiden 1867—1876 (14 Bände).
- Jacut*, Moscharik. Ed. F. Wüstenfeld. Göttingen 1846.
- — Geographisches Wörterbuch. Ed. F. Wüstenfeld. Leipzig 1866—1871.
- Jaqubi*, Historiae. Ed. M. Th. Houtsma. Leiden 1883.
- Jeremias Alfred*, Der Einfluß Babyloniens auf das Verständnis des Alten Testaments. Biblische Zeit- und Streitfragen, hsg. von Kropatschek. 1908.
- Jirku Anton*, Altorientalischer Kommentar zum Alten Testament. Leipzig 1923.
- Joannis Ephesi Syri* Commentarii de beatis orientalibus et Historiae Ecclesiasticae fragmenta, ed. W. J. van Douwen et J. P. N. Land. Amstelodami 1889.
- Josua Stylite*, Chronique ed. Wright. Cambridge 1882.
- Justi F.*, Iranisches Namensbuch. Marburg 1895.
- Karst Jos.*, Alarodiens et Proto-Basques. Contribution à l'ethnologie comparée des peuples asiatiques et liby-hespériens. Vienne (Méchitharistes) 1928.
- — Grundsteine zu einer Mittelländisch-Asiatischen Urgeschichte. Ethnographische Zusammenhänge der Liguro-Iberer und Proto-Illyrer mit der Lelegisch-Hetitisch-Alarodischen Völkergruppe erwiesen in Toponymie, völkischer Onomastik und vergleichender Mythologie. Leipzig 1928.
- Keil C. F.*, Biblischer Kommentar über den Propheten Ezechiel. Leipzig 1882.
- Kittel R.*, Die Bücher der Könige, übersetzt und erklärt. Göttingen 1900.

- Kittel R.**, Die Bücher der Chronik. übersetzt und erklärt. Göttingen 1902.
- — Geschichte des Volkes Israel. Gotha 1909.
- Kluge Th.**, Studien zur vergleichenden Sprachwissenschaft der kaukasischen Sprachen. I.: Die Sprache der urartäischen Inschriften und ihre Stellung im kaukasischen Sprachenkreis. MVAG 12 (1907), *արաղ* 5.
- Knobel**, Die Völkertafel der Genesis. 1856.
- Knudtzon J. A.**, Assyrische Gebete an den Sonnengott.
- — Die El-Amarna-Tafeln. Leipzig 1915.
- König Ed.**, Die Genesis. Gütersloh 1919.
- Konstantin Porphyrogenetos**, De administrando imperio. Imperium orientale. T. I. Ed. A. Banduri. Paris 1711.
- Krätschmar Rich.**, Das Buch Ezechiel, übersetzt, erklärt. Göttingen 1900.
- Kraus S.**, Die biblische Völkertafel im Talmud, Midrasch und Targum. MGWG 39 (1895). S. 1—11, 49—63.
- — Talmudische Archäologie. Leipzig 1910—1911.
- Krättschmer P.**, Der nationale Name der Armenier Haikh. S.-A. aus dem „Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien“, philosoph.-hist. Klasse, 1932, Nr. 1—7, S. 1—9. *Բարդուղիմեոսի Գրքի մասին*. 1933, 12 429—432.
- — Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Göttingen 1896.
- — Die protoindogermanische Schicht. Olotta XIV (1925), 300—319.
- Lagarde Paul (de)**, Gesammelte Abhandlungen. Leipzig 1866.
- — Onemastica sacra. Göttingen 1870.
- — Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien. Göttingen 1887.

- Landersdorfer S.**, Die Bücher der Könige. Bonn. 1927.
- Langlois Victor**, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. 2 Bde. Paris 1867—1869.
- Lehmann C. F.**, Von der deutsch-armenischen Expedition. WZKM 14 (1900), S. 1—45, 175 ff.
- Lehmann-Haupt C. F.**, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. Abhandlungen der Kgl. Gesell. der Wissensch. zu Göttingen, phil.-hist. Klasse. N. F. Bd. IX, Nr. 3, Berlin 1907.
- — Armenien einst und jetzt. Reisen und Forschungen. Berlin. I. Bd. 1910; II. Bd. erste Hälfte 1926; zweite 1931.
- — Das urartäisch-chaldische Herrscherhaus. ZA 33 (1910), S. 27—51.
- — Die älteste Kunde über Armenien. *Հանդիսանում*. *hll.* (1927), №. 11—12, 42 795—805.
- — Stele und Sockel. Klio 24 (1930), S. 148—168.
- — Epigraphisch-Archäologisches aus Georgien und Armenien. WZKM 45 (1938), S. 161—168.
- Lehmann-(Haupt-)Belck**, Mitteilung über weitere Ergebnisse ihrer Studien an den neugefundenen Keilinschriften. VBAG 1892, S. 477—490.
- — Chaldische Forschungen. VBAG 1895, S. 579 bis 616; 1896, S. 309—327.
- — Zu Jensens Bemerkungen betreffs der Sitze der Chaldeer. ZA 12 (1897), S. 113—123.
- — Entdeckungen in Armenien. VBAG 1898, S. 568—592.
- Lenormant Fr.**, Lettres assyriologiques sur l'histoire et les antiquités de l'Asie antérieure. 2 sér. in 5 vol. Paris 1871—1879.
- Livius**, Ab urbe condita libri, ed. A. Zingerle. Leipzig 1888—1908.
- Marquart Jos.**, Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci. Berlin 1901.

- Marquart Jos.*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903.
- — Untersuchungen zur Geschichte von Erän. Philologus, Supplementband X. 1905—1907.
- — Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen. *Ի շարք ընդ հարկումն հայաստանի պատմության*. Studien zur arm. Geschichte. IV. Wien 1900.
- — Armenische Streifen in Huschardzan (1911), S. 291—302.
- — Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation. Berlin 1919.
- Мартъ Н.*, Сборники притчъ Вардана (*Ժողովածուք արքայազն Վարդանայ*). Материалы для исторіи средневековой армянской литературы. Ст. Петербургъ 1894—1899.
- Meißner Bruno*, Babylonien und Assyrien, Bd. I. Heidelberg 1920.
- — Lexikographische Studien, ZA VIII (1893), S. 75 ff.; IX (1894), S. 268 ff.; XVII (1903), S. 239 ff.
- Мещанинов И. И.* Выдвигаемые яфетическим языкознанием вопросы в области изучения ванской клинописи. (*Վանի սեպագիր արձանագրութիւնները շարժական գրութեան տեսակէտէ*): Яфетический сборник IV (1926), 72—122 (*Հանրահարց*).
- — Древне-ванские имена богов и царей. (*Վանի աստուծաներու եւ թագաւորներու անունները*): Яфетический сборник V (1927), 82—101.
- — Халдоведение (*Ուսումնասիրութիւն*) Труды О-ва Обследования и Изучения Азербайджана № 10, Баку 1927.
- — Язык ванской клинописи (*Վանի սեպագիր արձանագրութեան լեզուն*.) Академия Наук СССР. Ленинград 1935.
- — Геогр. названия верховьев Аракса по халдским надписям (*Վերին Երասխի աշխարհագրա-*

հան անուններն ըստ խալդի արձանագրութեանց) :
ИРАИМК IV 12 43—64.

— — Die neuen Ergebnisse der chaldischen Forschungen. AfO VI (1930—1931), S. 201—216.

— — Neue chaldische Inschriften. II. Die Inschrift Sardurs in Daškerpi. III. Die Inschrift des Argistis aus dem Dorf Lesk (Kaladjug), AfO VII (1931—1932), S. 160—164, 263—266.

Meyer Ed., GA = Geschichte des Altertums⁴, Stuttgart und Berlin 1926.

Michel le Syrien, Chronique, texte syriaque et traduction française, par J. B. Chabot, Paris 1899 sqq.

Migne, PG Patrologiae cursus compl. series graeca. — PL = series latina.

Mordtmann A. D., Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und der Umgebung, ZDMG 26 (1872), Heft 3, 4; 31 (1877), Heft 2, 3.

Müller D. M., Drei neue Inschriften von Van, WZKM I (1887), S. 213—219.

Murad Fr., Ararat und Masis, Heidelberg 1901.

Nestle E., Die Auffindung der Arche Noä durch Jakob von Nisibis, in ZfKG 1905.

Neubauer Ad., La géographie du Talmud. Paris 1868.

Nikel Joh., Genesis und Keilinschriftforschung, Freiburg i. Br. 1903.

— — Herodot und die Keilschriftforschung. Paderborn 1896.

Никольский М. В., Клинообразныя надпису ванских царей, открытыя въ пределяхъ Россіи (Վանի թագաւորներու սեպագիր արձանագրութիւններն, որոնք Թուրանիան դանուած են) : Древн. Вост. 4 том. I, 1904 III (1893), 12 375—483:

- Никольский М. В.**, Клинообразныя надписи Закавказья (*Պարսկա-հայերեն և ասորիերեն արձանագրությունները*): Матеріалы по Археологии Кавказа. Чр. V Москва 1896.
- Nöldeke Th.**, Untersuchungen zur Kritik des Alten Testaments. Kiel 1869.
- — Zwei Völker Vorderasiens (die Kadischäer und die Ortäer). ZDMG 33 (1879), S. 157—165.
- — Kardu und Kurden. Beiträge zur alten Geschichte und Geographie. Festschrift für Heinr. Kiepert. (Berlin) 1898, S. 73—81.
- — Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft. Straßburg 1904.
- Nötscher Friedr.**, Das Buch Jeremias, übersetzt und erklärt. In der Serie: Die Heilige Schrift des Alten Testaments, hsg. von Feldmann und Herkenne, Bd. VII, Abt. 2. Bonn 1934.
- Olearius Adam**, Vermehrte neue Beschreibung der Moskowitischen und Persischen Reyse. Schleswig 1656.
- Opitz Diet.**, Der Tod des Humbaba. AfO V (1928—1929), 207—213.
- Orelli C. D. von**, Der Prophet Jeremias. München 1905.
- Паткановъ К.**, Ванскія надписи и значеніе ихъ для исторіи Передней Азіи (*Վանի արձանագրություններն եւ ասորի և անաիւթիւեր Յառաջադրման Ասորի պատմութեան համար*): Журн. Мин. Народнаго Просв. 1874—1881. № 1 к. 69
- — О клинообразныхъ надписяхъ ванской системы открытыхъ въ предьялахъ Россіи (*Վանի և ասորի արձանագրություններն, որնք հայտնուած են*): Журн. Мин. На Просв. 1883.
- Peeters P.**, La légende de St. Jacques de Nisibe. Anal. Bot. t. XXXVIII, fasc. II et III (1920), pp. 285—373.

- Питропский Б. Б.**, Урарту-древнейшее государство Закавказья (*Սրտրուտի-Պարթուկայի մեծագույն թագավորութիւնը*): Ленинград, 1939.
- — Скифы и Закавказье. (*Սկիթայիք եւ Պարթուկայի*): Труды отдела Востока III (1940), Ленинград.
- Plinius**, *Naturalis historia*. Ed. L. von Jan. Leipzig 1854—1865.
- Polybius**, ed. J. Bekker. Berol. 1844.
- Potratz A.**, Die Pferdegebisse des zwischenstromländischen Raumes. AfO XIV (1941).
- Präsek Just.**, Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Eroberung, 1. Bd., 1906; 2. Bd., 1910.
- Procksch Otto**, Die Genesis. Leipzig 1913.
- Ptolemaei Claudii geographia**. Ed. Muller, Paris 1901.
- Rawlinson G.**, History of Herodotus. London 1862.
- Rawlinson Henry**, The Persian cuneiform inscription at Behistun. Decyphered and translated. London 1846. JRAS I, Ser. 10, 11.
- Roensch H.**, Das Buch der Jubiläen oder Die kleine Genesis. Leipzig 1874.
- Saint-Martin**, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie. Paris 1818.
- Sanda A.**, Untersuchungen zur Kunde des alten Orients, in MVAG 1902 (7. Jahrgang), 2.
- — Nochmals Ararat und Urartu, in BZ II (1904).
- — Die Bücher der Könige. II. Halbb. Das 2. Buch der Könige. Münster i. W. 1912.
- — Moses und der Pentateuch. Münster i. W. 1924.
- Sandoljian Jos.**, Les inscriptions cunéiformes urartiennes transcrites. Venise 1900.
- — Hist. documentaire de l'Arménie des âges du paganisme (1410 av. 305 apr. J.-C.), 2 Bde. Rome 1917.

- Sayce A. H.*, The cuneiform Inscriptions of Van, deciphered and translated. JRAS New Series 14 (Art. XXII), pp. 377—732.
- Schlögl Niv.*, Die Bücher der Könige. Wien 1911.
- — Die Bücher der Chronik. Wien 1911.
- Schmalzl P.*, Das Buch Ezechiel. Wien 1901.
- Schmidtke Fr.*, Die Japhetiten der biblischen Völkertafel. Breslau 1926.
- Schrader E.*, Zur Geographie des assyrischen Reiches. Sitzungsberichte der Königl. preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin (1890), XVII, S. 321—344.
- — Die Namen der Meere in den assyrischen Inschriften. Abhandl. der Berl. Akademie der Wissensch., 1878.
- Sellin E.*, Geschichte des israelitisch-jüdischen Volkes. Leipzig 1924.
- — Das Zwölfprophetenbuch, in Kommentar zum Alten Testament, Bd. XII, 1922.
- Spiegel Fr.*, Erânische Altertumskunde, 3 Bde. Leipzig 1871.
- Strabonis Geographica recogn.* Meineke. Leipzig 1851—1852.
- Strack Herm.*, Die Genesis². München 1905.
- Streck Max.*, Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften. ZA XIII (1898), S. 57—110, XIV (1899), S. 103—172. Հայերէն թարգմանութեամբ՝ Հ. Բ. Պիլիգիւնի և Ե. Մ. Մարտիանի, Հայաստան, Քրդաստան և արևմտեան Պարսկաստան, բարեխաղան-ասորեստանեաց սեպագրերու համաձայն: Հանդ. Ամս. 1899—1900, 1902 և 1904: Արտատպ. Ազգ. Մատ. Ծ.: Վիեննա, 1904:
- — Assurbanipal und die letzten assyr. Könige bis zum Untergang Ninivehs. 3 Bde. 1916.

- Tabari*, Annales ed. M. de Goeje (cum aliis) 1879 sqq.
- Thureau-Dangin Fr.*, Une relation de la huitième campagne de Sargon. Paris 1912.
- Tomaschek W.*, Sasun und das Quellengebiet des Tigris. Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse, Bd. CXXXIII, IV. Wien 1895. Հայերէն թարգմանութեամբ Շ. Բ. Պիլէզիկեան, Մասն. Ե. Տիրիսի ազգերաց սահմանները — սրամախան Լ. առկապաշխան հետազոտութիւն: Հանդ. Ամս. 1896. Թ. 1, 3, 5. 8—10: Արամատ. Ազգ. Իսառ. ԻԱ: Վիեննա 1896:
- Ungnad Ar.*, Die ältesten Völkerwanderungen Vorderasiens (Kulturfragen, Heft 1), Breslau 1928.
- — Gilgamesch-Epos und Odyssee (Kulturfragen, Heft 4/5).
- Vigouroux F.*, Dictionnaire de la Bible. Paris 1895.
- Weber S.*, Ararat in der Bibel. Theol. Quartalschr. 83 (1901), Heft 3, S. 321—374. Հայերէն թարգմանութեամբ Շ. Բ. Պիլէզիկեան, Արարատ. Ս. Գրոց. ԺԳ: Հանդ. Ամս., 1901. Թ. 7. 8. 10—12: Արամատ. Ազգ. Իսառ. ԻԹ: Վիեննա 1901:
- — Ausgewählte Schriften der armenischen Kirchenväter, in „Bibliothek der Kirchenväter“, hsg. von Bardenhewer, 2 Bde. München 1927.
- Weidner*, Politische Dokumente aus Kleinasien. Leipzig 1923.
- Weisbach F. H.*, Die Keilinschriften der Achämeniden. 1911.
- Wiesner Jos.*, Fahren und Reiten in Alteuropa und im Alten Orient. AO 38, 2/4 (1939).
- Wilke F.*, Das Skythenproblem im Jeremiabuch. Alttestamentl. Studien. Festschr. f. R. Kittel. 1913. S. 222—254

- Winckler H.*, Keilinschriftliches Textbuch zum Alten Testament³. Leipzig 1909.
- — Die Völker Vorderasiens. 1903. (Der alte Orient, hsg. von der Vorderasiatischen Gesch. Jahrg. 1, Heft 1.)
- Wutz Fr.*, Onomastica sacra. Leipzig 1914—1915.
- Xenophon*, Anabasis. Ed. L. Dindorf. Leipzig 1855.
-

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

- ABL = R. F. Harper, Assyrian and Babylonian Letters. London 1892—
- ADD = C. H. W. Johns, Assyrian Deeds and Documents. Cambridge 1898—
- AfO = Archiv für Orientforschung. Հրատ. E. F. Weidner, Berlin 1923 — (*Արաջին երկու հասարակարք* [I 1923 եւ II 1924—1925] *լոյս տեսած են իրր* Archiv für Keilschriftforschung).
- AJSL = American Journal of Semitic Languages and Literatures. Chicago 1895—
- AKA = E. A. Wallis Budge and L. W. King, Annals of the Kings of Assyria. London 1902.
- AOB = Altorientalische Bibliothek, Bd. I (Die Inschriften der altassyrischen Könige, bearb. von E. Eberling, S. Meißner, E. F. Weidner. Leipzig 1926.
- AOF = H. Winckler, Altorientalische Forschungen. Leipzig 1893—
- AR = Archiv für Religionswissenschaft, hsg. von Achelin. Freiburg 1898—
- ATAO* = Alfred Jeremias, Das Alte Testament im Lichte des alten Orients, 4. Aufl., 1930.
- BZ, BibZ = Biblische Zeitschrift, hsg. von Göttberger und Sickenberger. Freiburg i. B. 1903 —
- Chron.G = Die babylonische Chronik G (Brit. Mus. Nr. 21901), veröffentlicht von C. J. Gadd, The Fall of Niniveh, 1923. *
- CT = Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the Brit. Museum. London 1896.
- Древн. Вост. = Древности Восточныя. Труды Восточной Комиссии Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества, 1899—

EGAO = Fritz Hommel, Ethnogr. und Geogr. des alten Orients *U. Jamb hpp* Grundriß der Geographie und Geschichte des alten Orients, 1904. *f. Jamb* 1926:

JRAS = The Journal of the Royal Asiatic Society. London 1835—

KAH = Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts. Bd. I von L. Messerschmidt (Leipzig 1911). Bd. II von O. Schröder (ib. 1922).

KAT^a = Eb. Schrader, Die Keilinschriften und das Alte Testament, 3. Aufl., bearb. von H. Winckler und H. Zimmern, 1903.

KB = Keilinschriftliche Bibliothek. Sammlung der assyr. und babyl. Texte, hsg. von Schrader. Berlin 1883—

KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköi. Leipzig 1916—

KGF = Eb. Schrader, Keilinschriften und Geschichtsforschung. Gießen 1878.

Kn = Knudtzon Gebete. Leipzig 1893. Kn *šammasarri.šurāp šurāš šurmasarri.šurāš šurmasarri.šurāš šurmasarri.šurāš*

KTS = Die Keilschrifttexte Sargons. Nach den Papierabklatschen und Originalen neu herausgegeben von H. Winckler. Leipzig 1889.

MDOG = Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft zu Berlin, 1900—

MGWJ = Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. Begründet von Frankel, Breslau 1855—

MVAG = Mitteilungen der vorderasiatischen Gesellschaft. Berlin 1886—1920.

OLZ = Orientalische Literaturzeitung, hsg. von Peiser. Berlin 1898—

PRT = Ernst Klauber, Politisch-religiöse Texte der Sargonidenzeit. Leipzig 1913.

- R** = Rawlinson, The Cuneiform Inscriptions of Western Asia, 5 *ζῶν*. London 1861—1880.
- RE** = Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Stuttgart 1894—
- REA** = Revue des Etudes Arméniennes. Paris 1920—1930.
- ROC** = Revue de l'Orient Chrétien. Paris 1896—
- TB** = Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament, in Verbindung mit A. Ungnad und H. Ranke, hsg. von H. Greßmann. Tübingen 1909.
- ThQS, ThQsch** = Tübinger Theologische Quartalschrift, hsg. von Gratz 1819—
- TSA** = H. de Genouillac, Tablettes sumériennes archaïques. Paris 1902.
- VAB** = Vorderasiatische Bibliothek. Leipzig 1907—
- VBEA** = Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte.
- ZA** = Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete, hsg. von Bezold. Leipzig 1886—
- ZfE** = Zeitschrift für Ethnologie. Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Berlin 1869—
- ZfkTh** = Zeitschrift für katholische Theologie. Innsbruck 1877—
- ՀԱ** = Հանդէս Ամսօրեայ, Հայագիտական Ուսումնասիրթ, Վիեննա 1887—

ՔՆՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՌՁԵՒ

Ստորեւ կը հրատարակենք քաղաքացիական Գիտ. Հ. Վ. Ինգլիզեանի «Հայաստանի Ա. Գրքի մէջ» աշխատութեան նուիրում գրախօսականները, ուսկից կը տեսնուի, թէ ի՞նչ ընդունելութիւն գտաւ յիշեալ աշխատութիւնը Եւրոպայի մասնագէտներու խմբի:

ԵՄՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՀԱՆԳԷՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ»

1. Dr. H. Stieglecker: Theol.-prakt. Quartalschrift (Linz), 89 (1936), էջ 871:

«Այս նշանակալից գործը կը խօսի հիմնական ու խորագնիւն կերպով Ա. Գրքի այն տեղիքներու մասին, որոնք Հայաստանի հետ ազգերս ունին...: Պարտական ենք հայ ժողովրդեան, որ հակառակ այն զարհուրելի հարուածներուն յաջողակ գիտնականներու զարմանալի երկար շարք մը յառաջ բերած է, մեր անկեղծ զարմանքն ու հիացումը յայտնել. իսկ Հ. Ինգլիզեանի այս հիանալի գործին համար այս հայ ժողովուրդը միայն շնորհաւորել կրնանք»:

2. Franz Zorell S. J.: Biblica (Roma), XIII (1936), էջ 385—386:

«Հեղինակը հետաքրքրական, Ա. Գրոց մեկնութեան համար ոչ աննշանակ, քայքայ լինչ

ինչ դժուարութիւններով եւ իրարու հակոտնեայ կարծիքներով մթաղնած առարկայ մը խուզարկութեան նիւթ բնորած է . . . : Աղբիւրներու չափազանց հարուստ ցանկ մը գործը կը կանխէ : Հին, Միջին եւ Նոր դարէն բաղմաթիւ պատմական, աշխարհագրական, աղագրական, մեկնողական եւ ուրիշ գործերու կը գիծէ . . . : Ս. Գրքի մեկնիչներուն համար ալ կը գտնուին ինչ ինչ հետաքրքրական եւ կարեւոր ճշդումներ : Այսպէս, միայն քանի մը բան յիշատակելու համար, հեղինակը Մն. Լ. 4 տեղիքի Արարատի հարցին մէջ այն եզրակացութեան կու գայ թէ այս Արարատը, բեւտագրերու Ուրարատուն է . . . եւ այն թէ սա նոյն է հայկական Տարոս-Մասիսի հետ, ուր գտանք Ուրարտացիներուն բնակավայրը ն. Ք. ՃԳ. դարուն համար : . . . Հարկ չկայ առանձին կերպով մատնանշելու թէ այս ճշդումը մեծ նշանակութիւն ունի Մն. Լ. 4 տեղիքին հիմը կազմող յիշատակարանին իտը հնութեան համար : Հեղինակը ճիշդ այս տեղ իրաւամբ յատաջ կը բերէ Ունդնադի խօսքը, թէ Հին Կտակարանի աւանդութիւնը հին Արեւելքին շատ աւելի յաւ տեղեակ է քան որ ոմանք մտքէ կրնային անցնել . . . : Որչափ կը դիտեմ հեղինակը ժրաջան ու աշարուրջ կերպով գործածած է աղբիւրները . . . : Հեղինակը մեր առջեւ կը դնէ գործ մը, որ ամէն Հին Կտակարանով դրարողը կը շահագրգռէ եւ ամէն մարդ, որ հեղինակին շօշափած հար-

ցերով կը դրաղի, պէտք չէ այս դիրքն անտեսել» :

3. J. Lebon: Le Muséon (Louvain), 49 (1936), էջ 145 :

«Այս՝ Ս. Գրքի հայ թարգմանութեան 1500ամեակին առթիւ հրատարակուած ուսումնասիրութիւնն աչքառու է հեղինակին ցոյց առած իրապէս եզական հմտութեամբ . . . : Երկասիրութիւն մը, որ անտարակոյս շատ աշխատութիւն արժամ ըլլալու է եւ որ շատ հեաաքքբբութեամբ պիտի կարդացուի Ս. Գրքի եւ հայ հին պատմութեամբ դրաղողներու կողմէն» :

4. R. Janin: Écos d'Orient (Paris), 40 (1936), էջ 249 :

«... Այս դանազան խուղարկութիւնները յեցած են առատ եւ հիմնաւոր փաստերու վրայ, զորոնք հեղինակը կը հանէ ամենավերջին գիւտերէն եւ Վերին-Միջագետքի եւ անոր սահմանակից գաւառներու վրայ արդէն իսկ լոյս տեսած ամենալաւագոյն ուսումնասիրութիւններէն : Հետեւորար դանոնք կարգալն կրկնակի շահեկանութիւն ունի, այնու որ անոնք տեղեկութիւն կու տան մեզի ոչ միայն Հայոց, այլ եւ անոնց սահմանակիցներու մասին, քրիստոնէական թուականը կանխող դարերուն մէջ» :

5. K. Mlaker: *Orientalische Literatur-Zeitung* (Leipzig), 1936, էջ 696—697:

«Առաջիկայ մենագրութիւնն... իրական պակաս մը կը լրացնէ. որովհետեւ թէ՛ Հին Կտակարանով եւ թէ՛ Տին արեւելքի պատմութեամբ զբաղողը սովորաբար հայերէնի բաւականաչափ ներհուն չէ անոր հարուստ աղբիւրներն ու մատենագրութիւնը շահադարձել կարենալու համար: Արդ ուրախացի է որ ծննդեամբ հայ մը, որ իւր հայրենիքի պատմութեան եւ բաւոր աղբիւրներուն կատարելապէս ծանօթ է, Ս. Գրքի այն տեղիքներով կը զբաղի, որոնք Հայաստանի կը հային...: Ըստ այսմ այս ուսումնասիրութիւնը շատ արդիւնաւէտ պէտք է նկատել, մասնաւորապէս Հին Կտակարանի պահպանողական տեսակէտը հաստատուն բռնելով: Ամէն պարագային այս եզրակացութեանց Տինական արժէքը պէտք է շեշտենք»:

6. Korrespondenz- und Offertenblatt für alle katholischen Geistlichen Deutschlands (München), 46 (1936), Nr. 3.

...Հեղինակը կը խօսի Ս. Գրքի այն տեղիքներու մասին, որոնք ու եւ է կերպով Հայ աշխարհի հետ կրնան աղերսի մէջ դրուիլ: Այս գիտնական խուզարկութիւններու համաձայն, որոնք զարմանալի հմտութիւն մը կը ցուցնեն, Արարատը նոյն է բեւեռապրութու Ռւրարատի հետ, եւ Հայկ. Տաւրոսի մէջ փնտռելու է...: Խուզարկութեանց ար-

դիւնքները շատ հետաքրքրական են եւ կը վկայեն թէ Ս. Գրքի պատմութեան քննարկը լաւ պատմական հիմք ունին» :

7. Dr. Benedikt Probst O. S. B.: Christlich-pädagogische Blätter (Wien), 85 (1935), էջ 265 :

«... Առաջագիր հարցերը շատ յաջող կերպով ուսումնասիրուած եւ յառաջ բերուած առատ մասնագորութիւնը լաւ կերպով օգտագործուած են : Զրհեղեղի հարցի մասին եզրած ուսումնասիրութիւնն ոչ-մասնագէտի համար ալ գործնական արժէք ունի, թէեւ ամէն բանէ աւելի դուրս դիտական նկարագիր ունի» :

8. H. Philip: Petermanns Geogr. Mitteilungen (Gotha), 1936, էջ 289:

«Հեղինակը կը բանոյ պատմական աշխարհագրութեան քիչ մը անծանօթ երկիր մը : Այս գիրքն առ նուազն կը ցուցնէ թէ Հին Կտակարանը լաւ ծանօթութիւններ ունէր այս երկրի մասին, այնպէս որ այս աշխատասիրութիւնը հին արեւելեան ուսումնասիրութեանց համար օգտակարացէս պիտի գործածուի...» :

9. Jos. Henninger: Anthropos (Wien), Bd. 31, Heft 3/4, էջ 642:

«... Աշխատասիրութիւնս կ'ընձեռէ զնահատելի նպատակ մը հին արեւելքը ճանչնալու համար : Մասնաւորապէս արժէքաւոր կը

դանոց գործս հայ մատենագրութիւնն աւարտորէն օգտագործած ըլլալուն համար» :

10. W. H[engstenberg]: Byzantinische Zeitschrift (Leipzig), 36 (1936), էջ 239—240:

«... Հայաստանի եւ անոր հարեալն երկիրներու աշխարհագրութեան ինչպէս եւ աղագրութեան համար չսփազանց յուսթիսցս ուսումնասիրութեան արժէքն աւելի կը լարձրանայ 9 էջէ աւելի բաղկացած աղբիւրներու ցանկով» :

11. A. Šanda: Archiv Orientální (Praha), 9 (1937), էջ 246—247:

«... Գրութեանս գլխաւոր ուժն եւ անոր մնայուն արժէքը յայնմ կը կայանայ, որ բնութեցողը ու եւ է կերպով կապ ունեցող բոլոր նիւթերն իր աղբիւրներով հոս գիւրամատչելի կերպով ամփոփուած կը գտնէ : Որովհետեւ հեղինակը հին հայերէնի լաւ հմուտ է՝ կը յուսանք իրմէ տակաւին ուրիշ նման գործեր հայկական աղբիւրներու մասին՝ լուսարանուած բեւեռագրերու եւ յոյն մկայութիւններով, ստանալ» :

12. Dr. Sahag Gokian: Ani (Bucureşti), 1, սր. Դ. (1936), էջ 154:

«Իկա. Հ. Վահան Թիգլիզեանի սցս հմտալից գործը մանրակրկիտ խուզարկութիւններով մեծարժէք ճշգումներ կ'ընէ շօշափուած խնդրոց մէջ, որոնք մթութիւններով լի են» :

13. V. Christian: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (Wien), 44 (1936), էջ 154:

«...Գլխաւոր մասը կը գրաւէ և Արա-
րատ լեւոր... , զոր հեղինակը ծանրակշիռ
փաստերով հայկական Տաւրոսի արեւելեան
կողմը կը փոխադրէ... : Այն աւանդութիւնն,
որ Հայերն Աշխուղա-Սկիւթացիներու հետ
յարարերութեան մէջ կը զնէ, հեղինակը կը
մերժէ իբրև պատմականօրէն անհիմն : Վեր-
ջին գլուխը վերջապէս հաւանական կը
դարձնէ, որ Աստուածաշունչի մէջ յիշուած
Քողարմայի բնակիչներն իբրև հայ համա-
րելու է...» :

14. Universitätsprofessor Dr. Joh. Gab-
riel: Reichspost(Wien), 21 Հոկտ. 1935, էջ 5:

«Ճիշդ Ա. Գրքի հայերէն թարգմանու-
թեան 1500ամեակի հանդէսի առթիւ կը
նուիրէ մեզի Իկո. Հ. Վահան Ինդլիզեան
այս ծանրակրկիտ աշխատասիրութիւնը... :
Չորս գլուխներու մէջ... ներհուն հեղինակը
կը խօսի Ա. Գրքի այն տեղիքներու մասին,
որոնք ո եւ և կերպով Հայաստանի հետ ա-
ղերսի մէջ գրուած են : Ընթերցողներու ա-
ւելի լայն շրջանակներ պիտի հետաքրքրուին
մասնաւորապէս անոնքին գլխուն խուզար-
կութիւններով, ուր հեղինակն այնպէս հրճ-
տալից ինչպէս եւ պայծառ կերպով կը
ցուցնէ թէ Ա. Գրքի մէջ յիշուած Արարատ
լեւոր... Հայկ. Տաւրոս-Մասիսի մէջ փըն-

տոելու է: ... Ինգլիսիականի այս աշխատութիւնն, որ նիւթին հետ կապ ունեցող ամբողջ գրականութիւնը խղճմտալից կերպով նկատի կ'առնէ, մտաւորապէս այնպէս բարձր մակարդակի վրայ գտնուող հայ ժողովրդեան ամէն ճանչցողին եւ յարգողին, ինչպէս եւ Աստուածաշունչով հետաքրքրուողին համար շափաղանց օգտակար, ընթեօնլի դորժ մըն է: Ասանց շատագոյնական աղղեցութիւն ընել զիտելու կը ցուցնէ, թէ Հին Կտակարանի աւանդութիւնը հին Արեւելքին շատ տելլի լաւ տեղեակ է քան որ ոմանք մտքէ կրնային անցնել»:

Այս գրախօսականը հրատարակուած է նաեւ *Österreichische Pilgerbriefe (Wien)*, V (1936), էջ 29:

15. Fl[eischmann]: *Der Orient (Potsdam)*, 18 (1936), Heft 1, էջ 23—24:

Շատ խնամոտ, հմտալից — եւ իր այս խնամքով ու հմտութեամբ համոզիչ աշխատանքը Վիեննական Միսիթարեանի մը, է միաժամանակ Մ. Գրքի հայերէն թարգմանութեան 1500ամեակի յիշատակին նուէր մը...: Զերմ կերպով կը պաշտպանէ հեղինակը թէ Յն. Ը. 4 տեղիքով հին աւանդութիւն մը մեզի կը ներկայանայ»:

16. H. Wiesmann S J.: *Stimmen der Zeit (Freiburg i. B.)*, 1938, էջ 279:

«Գնահատելի հետաքննութեամբ եւ յաճախ ի հետուստ անդամ նիւթին հայող գրա-

կանութիւնն օգտադործելով հեղինակուած
այս գրութիւնը... բնականաբար մասնաւո-
րապէս պիտի հետաքրքրէ մասնագէտ ըն-
թերցողներու փոքր շրջանակ մը: Սակայն
անոր երկու տուեալներն ամէն մարդ պէտք
է գիտնայ. նախ թէ Մ. Ն. Կ տեղիքին Արա-
բստն... իրաւամբ հայկական Տարսու-Մա-
սիս լեռներուն մէջ պէտք է փնտռուի եւ
դարձեալ թէ Հին Կտակարանի աւանդու-
թիւնը հին Արեւելքին շատ աւելի լաւ տե-
ղեակ է, ինչպէս հոս վերստին կ'ապացու-
ցուի, քան հարեւանցի քննադատութիւն մը
յաճախ կ'ենթադրէ»:

17. J. Lebou: Revue d'Hist. Eccl. (Lou-
vain), 32 (1936), էջ 472:

«... Կր շատանանք մասնանիշ բնելով
Հ. Ինգլիցեանի տեղեկութեան եւ հմտու-
թեան ճոխութիւնն ու բնդարձակութիւնն
եւ այն բաղմաթիւ կոչումները, գործնք նա-
յտաաջ կր բերէ քրիստոնեայ յոյն, լատին,
հայ, ասորի եւ արաբ հեղինակներէն,
որոնք խնդրոյ նիւթ կէտերուն աւանդական
մեկնութեան վկաներն են: Այս մեծապէս
ճոխ գաւազնաւորութեան ապացոյցներն ու
եզրակացութիւններն ապահովապէս եւ
իրաւամբ պիտի գրաւեն մասնագէտներու
ուշադրութիւնը»:

Նամակներէն կը հրատարակենք միայն
լեհաստանի հանգուցեալ հայ Մեկրասոյո-

լիտի՝ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Թէոդորովիչի 28 Նոյ. 1935 թուակիր գրութիւնը.

Մեծարգոյ, սիրելի Հայր.

Սրտանց շնորհակալ եմ Ձեզ ոչ միայն անոր համար, որ ինձի Ձեր գիրքն առաքած էք, այլ նաեւ անոր համար, որ այսպիսի աշխատանքի մը ձեռնարկած էք:

Այս գիրքը կ'ընձեռէ իրապէս գեղեցիկ նպատա մը. ճանչնալու Հայաստանի այնպէս յարգելի աւանդութիւնն ու անցեալը: Ինձի համար Ձեր աշխատանքը գրեթէ յայտնութիւն մըն է...: Կրկին շնորհակալ եմ Ձեզի ի բոլոր սրտէ եւ մեամ

մասնաւոր յարգանացս հաւատեօք

† Teodorowicz

Ն Ե Ր Ը Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Առաջիկայ ուսումնասիրութիւնը «Հայաստանի Մ. Գրքի մէջ» տիպոսը կը կրէ, թէ եւ «Հայաստան» անունն այսօրուան մեզի հասած Առաքելաւորութեան մէջ միայն չի կատարանի գրքերուն մէջ կը գտնուի: Սակայն Գործք Առաք. Բ. 9 տեղիքը¹ կարելի չէ բնաւ անտեսել, որովհետեւ ակնյայտնի է որ հոն «Հրէաստան» անունն իմաստէ զուրկ է: Այնու որ սրբազան մատենագիրը կ'ուզէ Հոգեգալստեան հրաշագործ նկարագիրն երեւան բերել, սակայն բնաւ հրաշալի չէ, երբ ի Հրէաստան գալիլիացւոյ մը լեզուն հասկցուի, որչափ ալ գալիլիական գաղտաւորարարը հրէականէն տարբեր եղած ըլլայ: Բայ աստի շատ զարմանալի է որ Հրէաստան Միջագետքի եւ Գամիւրքի միջեւ կը յիշուի: Ծանօթ է որ Տերտուլիանոս² եւ Ս. Ալեքսանտրոս³, որ տակաւին մինչեւ 427, իւր *Retractiones* գործքին մէջ եւ մինչեւ իր մահն

¹ *Καὶ οἱ κατοικοῦντες . . . Ἰουδαίαν.*

² *In universa terra exiit sonus eorum et usque ad terminos terrae verba eorum . . . Cui enim et aliae gentes crediderunt, Parthi, Medi, Elamitae et qui inhabitant Mesopotamiam, Armentiam, Phrygiam, Cappadociam et incolentes Pontum etc. (Adversus Iudaeos 7. Migne, Patrol. lat. 2, coll. 649).*

³ *Qui inhabitant Mesopotamiam, Armentiam, et Cappadociam. (Contra epistolam, quam vocant fundamenti, c. 9. Corpus script. eccl. lat., vol. 25, pars 1, p. 204) -- Երկրորդ անգամ ի թղթին De actis cum Felice libri duo, անգ, pars 2, p. 807. Այս*

Իտալացի⁴ վրայ հաստատունն կը մնայ, սյու-
տեղ փոխանակ Judaeam — Armeniam կը
կարդայ: Բնականաբար սյու ընթերցուածին
ճշդութիւնն անկարելի չէ: Անտելի չէ են-
թազրելը՝ թէ Աւետարանին առաջին քարո-
ղութեան ունկնդիրներուն մէջ նաև Հայաս-
տանցի հրեաներ կային: Արովհետև հրեայ
զայթականութեան մը գոյութեան ի Հայաս-
տան կը վկայեն հայ պատմագիրները, դ. օր.
Փաւստոս⁵, որ կը պատմէ թէ ինչպէս Պար-
սից Ծապուհ Բ. թագաւորին Հայաստան
քրիստոնէից պէմ յարուցած հարածանքի ժա-
մանակ հայերուն հետ նաև հաղորաւոր
հրեայ ընտանիքներ Հայաստանի մեծ քաղաք-
ներէն անդահան եղած են: Բայ աստի Փղա-
ւիտ Յովսէփոսի⁶ քով յիշուած Ἀρμενιοι ա-
նունով Մարքուարտ⁷ «հայ հրեաներ» կը
հասկնայ: Փաւստոսի⁸ համաձայն սյու հրեա-

մասին տես՝ Jos. Denk, zur Itala, ի Zeitschrift für
kath. Theologie 34 (1910), էջ 601, որ Armenia ըն-
թերցուածն Ազոտիենոսի իսկական ընթերցուածք կը
համարի. սյու կարծիքն ունին նաև Տ. Weber, Die
katholische Kirche in Armenien, 1903, էջ 92, Մա-
ղաքիտ Արքեպ. Օրմանեան, Ազոտպատուժ Ա., էջ 22.
Հսկանակ են Շ. Գ. Յէրհատեան, Հայաստան թէ
Հրեաստան, Հանդ. Ամս. 1910, էջ 321, Եր. Վ. Տեր-
Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ա-
սորոց եկեղեցիների հետ, 1908, էջ 12:

⁴ Jos. Denk, անդ, էջ 601:

⁵ Գ. 55, էջ 160—174: Ինչպէս պատմագիրս եւ
Մովսէս Պարեանցի (Հմմտ. Բ. 19, էջ 135. Բ. 49,
էջ 177. Բ. 65, էջ 199. Գ. 35, էջ 300) կը հաղորդեն
թէ Հայաստանի նշանաւոր քաղաքները բազմաթիւ
հրեաներով լեցուն էին:

⁶ Ant. Jud. XIII, 6 (Niese, § 92).

⁷ Streifzüge, էջ 289, ծնթ. 4:

ները Տիգրան Մեծ Պաղեստինէն տեղահան
ըրած բերած է, կարծելով որ Տիգրանի տի-
րապետական աշխարհակայութիւնը մինչեւ
Պաղեստին տարածուած է, որ սխալ է. Պառ-
պեմայիս անոր դէպի հարաւ-արեւմուտք աշ-
խարհակայութեան սահմանաքարն եղաւ⁹ :
Քարեշունի համաձայն հրեաներու գաղթակա-
նութիւնը Հայաստան, ինչպէս եւ Փոքր Ասիա
կը սկսի առաջին Սելեւկեաններէն, որոնք
սովոր էին իրենց հպատակ, մասնաւորապէս
հետաւոր երկիրներու բնակիչներէն մաս մը
կամովին կամ բռնի գաղթել տալ՝ իրենց նո-
րահաստատ գաղթաւայրերը մարդաշատ
ընելու համար¹⁰ : Ըստ այսմ հրեայ գաղութ
պէ կ'ունենանք Հայաստանի մէջ արդէն նա-
խաքրիստոնէական ժամանակէն¹¹, որ ան-
տարակոյս անձուկ յարաբերութեան մէջ էր

⁹ Անդ, էջ 173 :

¹⁰ Jos. Fl. Ant. XIII, 16, 4 (Niese, §§ 419—422).

¹¹ «Այս գրութեամբ անթիւ հրեայ բնասնիքներ,
Հրէաստանէն, Քարեշունէն եւ Միջագետքէն Մերիա,
Հայաստան եւ Փոքր Ասիոյ գանազան կողմերն արտա-
բուեցան : Մրպէս զի գաղթականներն իրենց նոր բնա-
կաղացքին կապուին եւ սրբիչներն ալ ձգուին, անոնց
տուրքերէ թեթեւութիւն եւ արտակարգի արտօնու-
թիւններ կը արուկին» (E. Babeloe, La tradition phry-
gienne du déluge. Revue de l'hist. des religions,
t. XXIII [1891], p. 177).

¹² Տասր ցեղերու արտորակներէն մին էր halah
(Նմա. Գ. Թալ. Ժ. 6, ԺԸ. 11), զոր Մարքուարա
(Eranšahr, էջ 159, Streifzüge, էջ 283) Καλαχνηή
հետ (Քաթման-չայի հարուային կողմը) կը նշանցնէ :
Եթէ այս համադրութիւնը ճիշդ բլլայ, այն ժամանակ
Հայաստանի մէջ հրեայ գաղութի մը գոյութեան ա-
պացոյցը կ'ունենանք արդէն Ս. Փրքէն : Տարբրեակ է
սակայն հոս հայերէն ընթերցուածն Ալաք Աինչպէս
ունին նաեւ մեր Մատենադարանի երկու հնագոյն ձե-

մայր երկրին հետ, ըստ որում ամէն արու
 իսրայէլացի տարուէ տարի (երեք տնգամ)
 Երուսաղէմ ուխտի պէտք էր որ երթար եւ
 ամենագլխաւոր տօնակատարութեանց ներկայ
 ըլլար: Սակայն գորչափ որ հաստատուն
 բնագրական ապացոյցներ չկան՝ Գործք Առա-
 քելոցի (Բ. 9) այս տեղիքը կր մնայ վիճելի
 ատարկայ մը, որուն մեկնութեան ամէն
 փորձ ենթադրութեան սահմանէն անդին
 չ'անցնիր, մանաւանդ որ Ս. Հայրերու կո-
 չումները չորեքայտիկ տիպ կը ներկայաց-
 նեն, ըստ որում կա՛մ Հրէաստան կը պակսի
 կա՛մ տեղը դրուած է Հայաստան, Սիւրիա
 կամ Հրեայք¹²: Ըստ այսմ հակառակ ուսում-
 նասիրութեանս տրուած ընդհանուր վերնա-
 գրին կրնանք ամենայն իրաւամբ Հին Կտա-
 կարանի գրքերուն վրայ միայն ծանրանայ,
 որոնցմէ կ'առնունք այն տեղիքներն, որոնք
 Հայաստանի կը հային եւ կամ անոր հետ սեւէ
 կերպով ադերսի մէջ են: Այսպէս կը խօսինք
 Արարատ, Միևնի, Ասխնագ եւ Թորգոմ ա-
 նուններու մասին:

ուղիքները՝ Թ. 55, Թղ. 188ա՛ եւ Թ. 71, Թղ. 185բ՛),
 մինչ Պեչխոտան երբ. աւելի նման կը կարգաց *halah*
 եօթան. ունի *Alaz*, իսկ Holmes-Parson'sի բնական
 հրատարակութիւնը չի ներկայացներ հայերէնի հետ նոյն
 ընթերցում մը (աւելի կը նմանին *Ελλάθ Cod. 19*
Ελλάθ Cod. 82, 108 եւ *Ασόθ [sic] Cod. 93*), այնպէս
 որ եթէ հոյ. Ալաք ընթերցուածը յուն. *Ε* եւ *Θ* եւ
 հայերէնի է եւ Թ. գլխադրերուն չիւթութեան չիւր-
 պրենք, մարդ կը փորձուի վայրկեան մը կարծել որ
 հոյ թարգմանիչն ունեցած է երբայեցեքէն բնագիր մը,
 որ փախանակ ըլլի կարգացած է ըլլի:

¹² Հմմտ. Jos Denk անդ, էջ 600:

ԱՐԱՐԱՏ

§ 1. ԱՐԱՐԱՏԵ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԻ ԳՐՔԵՐՈՒՆ ԱԵՁ

Աստուածաշնչի աւարջին էջերուն մէջ արդէն մեր առջեւ կ'ելլէ Արարատ անունը: Մենդոց դրքին Բ. է մէջ կը կարդանք՝ «Եւ նստաւ տապանն յեթներորդում ամսեանն ի քահեւեւեթն ամսոյն ի յերինս Արարատայ»: Երբայց երէն բնագիրն ունի *al hārē arārāt*, Եօթանանից թարգմանութիւնը՝ ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ Ἀραράτ, իսկ Քաղղէականն ունի՝ *ṭare qardā* ինչպէս նաեւ Պեշիտտան՝ *al tūraī qardā* և արաբերէն թարգմանութիւնն՝ *ala ḡibāli qarda*, միայն Վուլգատան է որ ինքնաշատուկ կերպով թարգմանած է՝ *super montes Armeniae*: Անմիջապէս աչքի կը զարնէ: որ Եօթանանից թարգմանութիւնն երբայց երէնի սեռականը (*status constructus*) վերադիր իմաստով առած է, մինչ միւս բոլոր թարգմանութիւնները սոցազական-սեռականն իբրեւ երկրի մ'անուն ըմբռնած են: Եւ այս պատճառաւ է որ Եօթանանից թարգմանութեան ներկայացուցած սյուօրուան ձեւը շատ ակնառու է, հոս կը սպասուէր *ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ τοῦ Ἀραράτ*, որ իրապէս փոքրադիր ձե-

նագրի¹ մը մէջ կը գտնուի: Թէ այս տարբերակն սկզբնական է թէ ոչ, կարելի չէ որոշել: Իժմախտարար հոցերէն թարգմանութիւնն ալ այստեղ մեզի ս եւ է ճատայութիւն չի կրնար մատուցանել²:

Դարձեալ Եսայի մարգարէին քով Լէ. 38

¹ Հմմտ. Holmes-Parsons: τὸν Ἀραράτ (= Codex Oxoniensis, 1126 տարիէն): Յունարէն բնագիրներուն մէջ Արարատ եւ Հայաստան յաճախ դիմար կը փոխանակեն: Այսպէս Յն. Ը. 4 Արագինէսի վեցիջիւնն ունի τὰ Ἀραράτ, իսկ արեւելքը Ἀρμενίας Գ. Թագ. ԺԹ. 37 Արագինէս ունի, εἰς γῆν Ἀραράτ, արի: մը εἰς Ἀρμενίαν եւ այլն (Հմմտ. Fr. Field, Origenis Hexaplorum quae supersunt, Oxford 1875):

² Որովհետեւ նահանգի, գաւառի, քաղաքի, տաւնի, գիւղի, լեռան եւ նման դէպքերուն անունը կա՛մ սեռական կա՛մ (մասնաւորապէս երբ նախընթաց է) անճշտով իբրեւ վերադիր կը դարձանուի: Գ. օր. գաւառն Այրարատու (Փարսառ, Ե. 6, էջ 204. Հազ. Փարս. 2 և է, էջ 9) եւ այլն) կա՛մ Այրարատ գաւառն, գաւառիկն էւ այլն (տե՛ս Փարսառ, Գ. 24, էջ 144. Հազ. Փարս. ԺԳ., էջ 63. Աղաթ. Ա., էջ 18, Բ., էջ 22 և այլն): Այս պատճառաւ Մուրաթի գիտաբանութիւնը՝ «Եթէ այս (ի լեռինս Արարատայ, թարգմանութիւնը) պարզապէս հոց թարգմանչէն կատարուած սրբագրութիւն մը չէ, այն ժամանակ ասկէ կարելի է հետեւցնել թէ այս տեղիքը յանարէն ներկայ բնագրին մէջ ազատագրուած է» Ararat und Masis, էջ 2. Ժառոթ. 1) անտեղի է: Եւ կ'օղկ «Արարատայ» իբրեւ սեռական-ստացական անուով Էնթազրիլով թէ Այրարատ նահանգին կը հոցի (անդ, էջ 20), որ ասկայն սխալ է: Եթէ հոց թարգմանիչը τὰ Ἀραράτով Այրարատ նահանգը հասկցած ըլլար, այն ժամանակ անպատճառ «Այրարատայ» եւ ոչ թէ «Արարատայ» տարգարձած կ'ըլլար, որովհետեւ հին մասկնագիրները ճիշտ «Այրարատ» ձևը կը ճանչնան, Հմմտ. րացի հոս յիշուածներէն Խոր. Ա. 15, էջ 49. 16. էջ 51 Բ. 22. էջ 137 և այլն: Ասոր պիտի անդրադառնանք դարձեալ Մատիսի աւանդութեան մասին իրարած ժամանակ:

կը գտնենք Արարատի մասին յիշատակութիւն մը. «Եւ մինչ դեռ Երկիր պազանէր (Սենեքերիմ) ի տան իւրում Նասրաքայ կոոց իւրոց, Ազրամեղէք եւ Սարասար որդիք նորասպանին զնա սրով եւ ինքեանք զնացին փախտաական ի Հայս», սյսպէս եւ Եօթանասնից Թարգմանութիւնը՝ *διεσώθησαν εις Ἀρμενίαν եւ արար. 'ila 'arminijjati, մինչ ըստ Երրայեցերէնի՝ nimlätu 'eres ararät* Թարգմանած է Վուրգասան *in terram Ararat, իսկ Թարգում թ'ar'ä qardä* եւ Պեշիտտան նոյնը բնակիչներու անունով (Gentilicum) կը բացատրէ՝ *lar'ä dəkardəwāne*: Այս դէպքը կը յիշուի նաեւ Գ. Թագ. ԺԹ. 37 մէջ, եւ այն միեւնոյն անունով Երրայեցերէն բնագրին մէջ, միայն Եօթանասնիցը փոխանակ *εις Ἀρμενίαν* ի ունի *εις τῆν Ἀραράθ* ինչպէս է նաեւ արաբերէնն, իսկ Վուրգասան փոխանակ *in terram Ararat* ի ունի *in terram Armeniorum*: Արարատ անունն կը յատուակուի նաեւ Երեմ. Երկ. 27 (Եօթան. XXVIII, 27) «Ասէք նշան ի վերայ Երկրիդ. փոյ ճարէք ընդ ազգս ամենայն, ճրտիքիցէք ի վերայ դորս գունդս: Պատուէր տուք յինչն սյրարտանան՝³ Թագաւորս Թեանցն եւ տաքանապեան զնդին»: Երրայեց. *mamläkōth ararät, minni wəška-*

³ Կը տեսնուի որ Հայ գրչապիւրծերը Հոս Ալլարատ նահանգը հասկցած են, բայց թէ՛ Ռսիանի ճրտարտիկութիւնն եւ թէ՛ մեր Մտակնադարանի Աստուածաշնչի ձեռագիր մը Թ. 33, Թղ. 427-տ՝ արարտանան կարդացած են:

naz, Եօթան. βασιλεις ἀρατε⁴ παρ' ἐμοῦ⁵ και
 τοῖς Ἀσχαναζέοις, Վուլղ. regibus Ararat,
 Menni et Aschenez, Պեշխո. malkuthā dara-
 dat⁶ wā-darmenī wā daskānaz, Թուրքում.
 malkawāth 'ar'ā dāqardū mašraǰāth hormīne
 wāhadēb :

Վերջապէս Տոգրիթի (I. 21) յուսարէն
 րնադրին մէջ կը կարդանք, թէ Սենեքերիմ
 սպանողները չ'ըստացան ինչ որ յարգեցին
 Հայոց» : Մինչեւ հիմայ ըսուածներն ամփո-
 փելով կրնանք ըսել որ Արարատ անունը կա՛մ
 Արարատի կա՛մ Հայաստանի եւ կա՛մ Կար-
 դուքի հետ նոյնացուած է : Այս տարբեր
 թարգմանութիւնները նկատելով րնախօսա-
 րար հարց կը ծագի թէ ի՞նչ կը նշանակէ
 այս անունն : Ո՛րք փնտռելու է այս երկիրն :
 Այս հարցը լուծելու համար նախ եւ առաջ
 Ս. Հայրերուն եւ հին մատենագիրներուն դի-
 մելու ենք :

⁴ Տարբերակներ ըստ Holmes-Parsonsi. Βασι-
 λειαις ἀρατε Codd. XII, 22, 106, 228, Βασιλειαίς Αραρετ
 Codd. 23, 26, 33, 49, 86, 90, 91, 144; sic nisi Αραρατ
 Codd. 36, 48, 51, 96, 198, 231, Ed. Compl. sic nisi
 Αραρεθ Ed. Alex.; Βασιλειαίς Αραραθ Cod. 41. դար-
 ձեալ՝ Βασιλειαίς Αραρατ (Հայերէնի համաձայն է)
 Cod. 62, Βασιλειαίς ἀραρετε (sic) Cod. 87), Βασιλειαίς
 Αραρεθ Cod. 88, Βασιλεις Αραρατ Cod. 229, Βασιλειαίς
 αραρετον Cod. 233, Βασιλεις Αραρεθ Cod. 239, այս
 տարբերակներէն կը տեսնուի թէ տեղիքս որչափ
 ազատագրուած է :

⁵ Տես այս մասին Բ. Գլուխ :

⁶ Ահնջայտնի է որ aradat (արատ) սխալ կ'ըստ-
 գրու թեա՛մբ յառաջ եկած է փոխանակ ինչ որ (ar arat) :

§ 2. ԱՐԱՐՔՏԻ ՀԱՐՑԸ ՀԻՆ ՄԱՏԵՆԱՊԹՈՒՆՆԵՐԻՆ ՔԱՂ.

Փղաւիտս Յովսեփոս, որ իւր գործերուն մէջ ինչ ինչ կորսուած հին գրքերու վկայութեան կը դիմէ. «Հնէախօսութիւն հրէական»⁷ ի մէջ ջրհեղեղի կամ Նոյի սաղամէն գաւառ ելլելու մասին հետեւեալը կը գրէ՝ «Երբ ապա սաղամը Հայաստան՝ յերան մը բարձունքին վրայ կանգ ստու, Նոյ սաղամը բացաւ . . . : Տակաւ ին եօթ օր սպասելէն ետքն անասունները սաղամէն գաւառ հանեց եւ ինքն ալ իրեններով անոնց հետեւեցաւ Աստուծոյ հանգչող Երախտադիտական պատմներով յի : Այս անգը հայերը կ'անուանեն իջեաւոր (ἀποβυτῆριον), եւ սակաւին սցաօր ալ զոյց կաւ սան սաղամի մնացորդներէն : Զրհեղեղի եւ սաղամի մասին յիշատակութիւն կ'ընեն նաեւ արիչ սպգերու մատենագիրներն ալ, սցապէս Եւրստոս Քաղաքացին, որ ջրհեղեղի մասին գրեթէ այսպէս կը պատմէ . Կրօուի թէ անկումին հիմալ ալ Հայաստանի մէջ Կորդուաց լեաներու վրայ կը գտնուի այն նաւէն մաս մը, եւ թէ ոմանք անիկ սեպին կ'անձաւն վտանգաւոր շարիքի գէժ իբրեւ կախարդական միջոց գործածելու համար : Իարձեալ այս մասին կը խօսի Յերոնիմոս Եղիսիպոսցին, որ Փիւնիկեցիներն սղամութիւնը գրած է, այսպէս նաեւ Մնասէաւ եւ արիչները : Նիկողայոս Գամատկացին իւր Գ.Ձ. գրքին մէջ այսպէս կ'ըսէ . Մի-

⁷ Իουδαϊκή Դογματολογία I, 90 (I, III, 5, 6):

նիւառի վերեւ Հայաստանի մէջ կը գտնուի հսկայ լեռ մը Բարբա անունով, որուն վրայ մեծ ջրհեղեղի ժամանակ շատերն ապաստանած են եղեր, եւ այսպէս ապաստած : Մէկը տապանով նաւարկած է եղեր եւ լեռան գագաթը հասած եւ հոն երկար ժամանակ նաւի փայտերէն մնացորդներ մնացած են եղեր : Գուցէ այս միւսնայն բանն է, զոր Մովսէս, հրեայ օրհնագիրը աւանդած է» : Այս միւսնայն տեղիքը կը կարգանք նաեւ Եւսեբիոսի⁸ քով, որ բաց ի Յովսեփոսի յառաջ բերած մատենագիրներէն նաեւ Արիւղինոսը կը յիշէ : Սա կը գրէ՝ Թէ (Նոյ) «անմիջապէս Հայաստանի կողմերը նաւարկած է⁹» : Թէ Եւսեբիոսի այս հեղինակաւոր մատենագիրները տապանակիր լեռն (ընդհանրապէս) Հայաստան կը փոխադրեն, կը տեսնուի նաեւ իւր Քրօնիկոնէն¹⁰ :

Ս. Յերոնիմոս¹¹ ջրհեղեղի հին գրոյցներէն կը քողէ հետեւեալը. «Այս տապանին եւ ջրհեղեղին յիշատակութիւնը կ'ընեն այն ամէնքն, որոնք բարբարոսներու պատմութիւնը գրած են, որոնցմէ մին է Բերոսոս Քաղզէացին : Սա ջրհեղեղի մասին նաեւ յով

⁸ Praeparatio evangelica, lib. IX, cap. XI, XII (= Migne, Patrol. Graec., t. 21, col. 700 et 697).

⁹ εὐθέως ἐπ' Ἀρμενίωνος ἀνάπλες, καὶ παραντίκαμιν κατελάμβανε τὰ ἐκ Θεοῦ

¹⁰ Հրատ. Արքերեան (Վենետ. 1818), հատ. II, էջ 31—37, 48—50, 62—63 :

¹¹ Liber de situ et nominibus, Migne, Patrol. Latin. 23, col. 859.

հետեւեալը կ'ըսէ. «Կ'ըսուի թէ Հայաստան՝ Կորդուաց լեւան քովերը այս նաւէն մաս մը կը գանուի եւ ոմանք ասոր կուզրէն փրցնելով միասին կը պատցնեն եւ գոր կը գործածեն գլխաւորաբար անոնք, որոնք կը սրբուին ու կը մաքրուին: Ասոր մասին կը խօսին նաև Յերոնիմոս Եգիպտացին, որ Փիւնիկացիներու հին պատմութիւնը գեղեցիկ սճով գրի առած է, Մնասէսս եւ ուրիշ շատերը»:

Մինչ այս վկայութիւնները գլխաւորաբար բարեյոնական ջրհեղիղի գրոյցէն յառաջ կու գան, արդ պէտք ենք դիմել այն մատենագիրներուն, որոնք իրենց մեկնողական գործքերու մէջ Եօթանասնից Թարգմանութիւնը հիմ առած են եւ Արարատը Հայաստանի հետ նոյնացնելուն մէջ ալ ասոր կը հետեւին, այնու որ ամէնքն ալ տապանը Հայաստանի լեւներէն միւսն փրայ դադարել կու տան:

Եւտտատիոս Անտիոքացին իւր Վեցօրեայի մեկնութեան մէջ կ'ըսէ՝ «Իոկ տապանը ջրէն աւելի բարձրանալով Հայաստանի լեւան մը դադաթին փրայ կեցաւ... եւ այն տեղը բնակիչները հիմայ իջեւանք կը կոչեն¹²»:

Յետեքիոս Կեսարացին իւր Ետայեայ մեկնութեան մէջ Գլ. ԼԷ. 38 տեղիքն Եօթանաս-

¹² Ἡ δὲ κιβωτὸς, ἀνυψωθεῖσα ἐπὶ τοῦ ὕδατος, εἰς ἄκρον τινὰ ὄρους τοῦ κατὰ τὴν Ἀρμενίαν ἔσθη... Καὶ τὸν τόπον ἐτι καὶ νῦν ἐπεῖναν Ἀποβατήριον οἱ ἐπιχώριοι προσαγορεύουσι κτλ. Migne, Patr. Gr. 18, col. 753.

նիցի համաձայն կը թարգմանէ՝ «Իսկ անոնք փախան Հայաստան ¹³»:

Նմանապէս Ռսկերերան Արարատն իբրև Հայաստան երկիր հասկցած է, երբ իւր «Վանն կատարեալ սիրոյն» ճառին մէջ կը հարցնէ՝ «Արդեօք չլսեցի՞ք Ջրհեղեղի եւ այն համատարած կորստեան մասին... միթէ ասոր վկայ չե՞ն Հայաստանի լեռները, ուր տապանը հանդչեցաւ. միթէ ասոր մնացորդները մինմեւ հիմայ հոն չե՞ն պահուիր մեզի յիշեցնելու համար ¹⁴»:

Բնականաբար իւր Ծննդոց մեկնութեան մէջ (առ Ը. 4) Եօթանասնիցի համաձայն տապանը դադարել կու տայ «Արարատ լեռներուն վրայ ¹⁵»:

Բորբորովին սրոշ կերպով կը խօսի Յերոնիմոս. Ծննդոցի (Ը. 4) Արարատը կը թարգմանէ Հայաստանով ¹⁶, իսկ Եր. ԾԱ. 27 ¹⁷,

¹³ ... αυτοι δε διασωθησαν εις Ἀρμενίαν. Migne, Patr. Gr. 24, col. 353.

¹⁴ Ἐχούσατε περὶ τοῦ κατακλισμοῦ καὶ τῆς πανωλεθρίας ἐκείνης; ... οὐχὶ καὶ τὰ ὄρη μαρτυροῦν τῆς Ἀρμενίας, ἐνθα ἡ κιβωτός ἰδοῦθε; οὐχὶ καὶ τὰ λείψανα αὐτῆς ἕως νῦν ἐκεῖ σώζεται πρὸς ἠπειρώαν ὑπόμνησιν Migne, Patr. G. 56, col. 287: Այս իմաստով կը խօսի Ռսկերերան նաև իւր Ա. Թեոադ. Թղթոյն մեկնութեան մէջ (41. Դ., ճառ Ը). «Արդեօք չէ՞ք հաւատար թէ Ջրհեղեղ տեղի ունեցած է, արդեօք պատաններու բարբառա՞նք ձեզի կը թուի: Եղն իսկ այն լեռներն, որոնց վրայ տապանը կեցաւ, դայս կը վկայեն, Հայաստանի լեռները կ'ըսեն» (Migne, աեդ, 62. col. 442):

¹⁵ Migne, առ, 53, col. 234.

¹⁶ Migne, Patr. Lat. 28, col. 206.

¹⁷ Migne, աեդ, 28, col. 982.

ինչպէս եւ Ես. 11. 38¹⁸ տեղիքներուն մէջ թէեւ Արարատ կը պահէ, սակայն վերջին տեղիքի մեկնութեան մէջ¹⁹ Արարատն իւր սահմաններովը բնօրոշելով կը դիտէ. «Արոնք (այսինքն Ազարմէլէք եւ Սանտար) երբ փախան Արարատ երկիրն, որ իմանայու է իրը Հայաստան...: Իսկ Արարատ Հայաստանի մէջ դաշտային Երկիր է, որուն մէջջն Երասխ կը հոսի, անհաւատալիօրէն բերրի, որ մինչեւ Տաւրոսեան լեռան ստորասը կը տարածուի: Ըստ այսմ տասպանն ալ, որուն մէջ նոյ իւր գաւակներով ազատեցաւ, ոչ թէ Հայաստանի բնդհանուր արուժով Արարատ կուչուած լեռներուն վրայ հանգչեցաւ, այլ Տաւրոսեան ամենարարձր լեռներուն վրայ, որոնք Արարատեան դաշտերուն վրայ կը տիրեն»: Տապանակիր լեռան մասին Յերոնիմոսին տուած բացատրութիւնները բնականաբար կը յարմարին Մասիսին, սակայն անոր խօսքերէն կը տեսնուի որ նա Արարատ անուանով անգամ մը ամբողջ Հայաստան եւ միտժամանակ բոլոր Հայաստանի պատկանող լեռները կը հասկնայ, աւրիչ անգամ մը լսկ Արարատ նահանգը:

¹⁸ Անգ. 24, col. 389.

¹⁹ Անգ. 24, col. 403. Աստուածաշնչեան տեղւոյ անուններուն մէջ (Liber de nominibus hebraicis) պարզապէս կը մեկնէ. «Արարատ, Հայաստան, կամ Հերձեայ կամ բաժանեայ լեռ» (Vigne, տեղ. 23. col. 818 եւ 868): Հմմտ. Franz Wutz, Onomastica sacra, Leipzig 1914-1915, S. 507 լճ., Paul de Lagarde, Onomastica sacra, Göttingen 1870, I, § 82:

Նոյնպէս յայանի կերպով կր խօսի Թէո-
դորեոս իւր Եր. ՄԱ. 27 մեկնութեան
մէջ²⁰ «Հայաստանը Արարատ կը կոչուի»:
Նմանապէս Կ. Թագ. 91. ԺԹ. Հարցուածոց
մէջ կր դիտէ. «Հայաստանն Արարատ կոչեց:
Ռրովհետեւ Եսայեոց մարգարէութիւնն այս
մեկնութիւնն ունի²¹»:

Վերջապէս հաս յիշենք նաեւ Խալիդը
Սեիլլացիին, որ իւր Ստուգարանութեանց
մէջ²² կր գրէ. «Արարաթ (Ararath), Հա-
յաստանի մէջ յետ մրն է, որուն վրայ ջրհե-
ղեղէն ետքը պատմական տապանը հանդիւ-
րյալ կ'աւանդուի, ասոր փայտերուն հեւ-
քերը մինչեւ այսօր հոն կր տեսնուին»:

Հայաստանէն դաս նաեւ ասոր հարաւա-
կողմ գանաւոց երկիրները իբրեւ տապանա-
կիր յետ կր համարուին: Այսպէս Գ. Եր. Եպի-
փան կր գրէ. «Քաջ աստի մինչեւ հիմաց Կոր-
պուաց երկրին մէջ նոյեան տապանի մնա-
ցորդները կր ցուցնեն²³»:

Իրմէ յաստջ արդէն Թէոփիղոս Անտիո-
քացիին²⁴ յիշատակութիւն կ'ընէ, թէ տա-

²⁰ Ἐραράτ τὴν Ἀρμενίαν καλεῖ (Migne, Patr. Gr. 81, col. 752).

²¹ Ἐραράτ δὲ τὴν Ἀρμενίαν ἐκάλεσεν. Ἡ γὰρ προφητεία τοῦ Ἰσοαίου ταύτην ἔχει τὴν ἐρμηνείαν (Migne, 80, col. 792).

²² Etymologiae, lib. XIV, VIII, 5 (Migne, Patr. Lat. 82, col. 521).

²³ Ἐτι καὶ δεῦρο τὰ λείψανα τῆς τοῦ Νῶε λαγόνα-
κος, δείκνυται ἐν τῇ τῶν Καρδουίων γῶραι (Panarion I, 19 = Migne, Patr. Gr. 41, col. 260).

²⁴ «Այս տապանին մնացորդները մինչեւ հիմայ

սանն Արարիոյ յերան մը վրայ հանգչած բլ-
րայ : Այսպիսի կարծիք մը նաեւ հին աշխար-
հագրութեան իմաստով տարօրինակ կը հնչէ :
Սակայն կը համաձայնի Ս. Եպիփանի վերոյի-
շեալ կարծիքին հետ, եթէ վայրկեան մը ըն-
դունինք այն շատ հաւանական ենթադրու-
թիւնը, թէ սկզբնական բնագրին մէջ Արա-
րիա անուան տեղ ասորական բեւերագրերու
Arrapha կամ Arbaha անունը կը կարգա-
ցուէր, ինչպէս դեռ կ'անուանէ Պողոսէոս
վերին Զարի քով գտնուող Arrapachitis դա-
ւաոր : Այն ժամանակ Վասսուերականի հա-
րաւարեւելեան կողմը՝ այսինքն Ազրակ կ'ա-
ռաջնորդուինք²⁵ եւ կը հասնինք այսու դար-
ձեալ Կորդուաց աշխարհը : Եփրեմ Ասոր-
այ քով Կորդաւք, Արարատ եւ Հայաստան
իրբեւ հոմանիշ դիրար կը լուսաբանեն եւ
կ'ամբողջացնեն : Անիկա թէեւ Արարատ ան-
ունը ներկայացնելու համար միշտ Պեշիտ-
տային կը հետեւի, սակայն Ես. 15. 38
(... փախեան յերկիրն Կորդուաց) տեղիքին
հետեւեալ մեկնութիւնը կու տայ²⁶. «Մար-

Արարիոյ յոնեբուն մէջ (ἐν τοῖς Ἀραβικοῖς ὄρεσιν)
ուլալ կը ցուցնեն» (Ad Antolycum III, c. 19 =
Migne, Patr. Gr. 6, col. 1148):

²⁵ Տե՛ս S. Weber, Ararat in der Bibel, Theol.
Quartalschrift, 83 (1901), S. 371 = հայ. թարգմ.
Արարատը Ս. Գրոց մէջ, Վիեննա 1901 (Հ. Բ. Պիլե-
զիկեան), էջ 65 յջ. : Jos. Sandaljian, Histoire do-
cum. de l'Arménie (Rome 1917), t. I, p. 134:

²⁶ Ephrem Syri Opera omnia quae exstant
Graece, Syriacae, Latine. Tom. II. Syr. et Lat. Ro-
mae 1740, p. 82.

դասպանութիւնը գործելէն ետքը հայրա-
սպանները Հայաստան փախան եւ կառավա-
րութեան տիրեց հանգուցեալ Սենեքերիմի
որդին Ասորգան՝ որովհետեւ իր եղբայրնե-
րուն կողմանէ թագաւորութիւնը լքուած էր,
որոնք, ինչպէս ըսուեցաւ, փախան Կորդուաց
աշխարհն, որ է Արարատ»։ Գ. Թագ. ԺԹ.
37 «յերկիրն Արարաթ» տեղիքի մասին կը
գրուէ ²⁷. «Հայաստանի մէջ լեռներ են, այն
միեւնոյն (լեռներն են), որոնք ուրիշ անու-
նով նաեւ Կորդուաց (լեռներ) կ'ըսուին,
որոնց վրայ նոյ տապանը հանգչեցուց»։ եւ
Եր. ՅԱ. 27 տեղիքին, զոր կը ներկայացնէ՝
«Ծանուցէք անոր հակառակ Արարատեան,
Հայոց եւ Ասքանայեան թագաւորութեանց»,
կը կցէ իբրեւ մեկնութիւն. «Ժողովուրդնե-
րուն, որոնք Կորդուաց լեռները (Carducos
montes) կը բնակին եւ ասոնց հարեան
Հայոց եւ Սկիւթացիներուն եւ այլն ²⁸»։

Հաւանական է թէ շօրա կարբանով (ու-
րիշ ընթերցում ի համաձայն Καρβων, καρβων,
բառ լատին թարգմանութեան Carrorum),

²⁷ Ephrem, անդ, I, Syr. et Lat. Romae 1737, p. 560.

²⁸ Ephrem, անդ, II, Syr. et Lat., p. 161. «Carducos montes» կը յիշէ եփրեմ նաեւ իւր «ժամն Ազին դրախտին» ճաներուն առաջնոյն մէջ (Tom. III Syr. et Lat., p. 561) հմմտ. նաեւ հատ. Ա., էջ 53 եւ 152, դարձեալ՝ J. Rendel Harris, Fragments of the commentary of Ephraem Syrus upon the Diatessaron, London 1895, p. 46-47, տե՛ս Fr. Murad, Aiarat und Masis, Heidelberg 1901, S. 27.

գոր ինչպէս Աստիսէփոս կը պատմէ ²⁹, Մանու-
րազոս Աղիարենէի թագաւորն իւր Իգատէս
որդւոյն յանձնեց, Բոխարտի ³⁰ կարծիքին
համաձայն Կորդուաց (Καρδών) աշխարհը
հասկնալու է: Յովսէփոսի վերայիշեալ աե-
ղիքը հետեւեալն է. «Ան երկրին մէջ (որ է
չօրա Καρδών) կը դանուին տակաւին նաեւ
տապանին մնացորդներն, որով կ'ըսուի թէ
Նոյ ջրհեղեղէն սպասած ըլլայ եւ մինչեւ հի-
մայ տեսնել ուղղակեալն կը ցուցնեն (տա-
պանին մնացորդները) ³¹»:

Արդէն Ե. դարուն կարծեցեալ տապա-
նակիր բերան վրայ (Կորդուաց լեռներուն
վրայ) նոյն իսկ վանք մը (Coenobium Chibo-
tae, սցսինքն՝ arcae se recepit) կը յիշուի ³²,
որ, Գրոնիսիոսի ժամանակագրութեան հա-
մաձայն, 766ին սցրած է ³³:

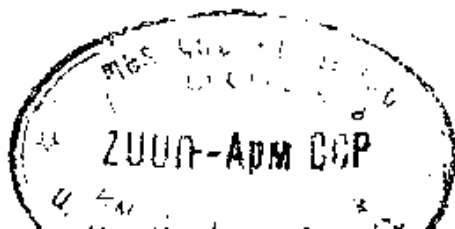
²⁹ Antiq. Jud. XX, 2 = B. Niese, vol. IV, p. 280.

³⁰ Bochart, Phaleg, I, 3, col. 19, Հմմտ. Th. Nöldeke, Untersuchungen zur Kritik des Alten Testaments, Kiel 1869, S. 148.

³¹ «Ὅτι δ' ἐν αὐτῇ (ὅր է χῶρα Καρδών) καὶ τὰ
λείψανα τῆς λάσπας, ἢ Νῶχον ἐκ τῆς ἐπομβρίας δια-
σειῶσθαι λόγος ἔχει, καὶ μέջει νῦν ταῦτα τοῖς ἰδεῖν
βουλομένοις ἐπιδείκνυται.

³² J. S. Assemani, Bibliotheca Orientalis (Ro-
mae 1725), t. III, pars I, pag. 214.

³³ Գրոնիսիոսի ժամանակագրութիւնը կը պատմէ
Յունաց թագաւորին 1077 տարւոյն (766 Յ. թ.) ներ-
քեւ կը պատմէ սցս մասին հետեւեալը. «Նոյնմբեր 13ին
Կորդուաց (Cordoos) լեռներուն վրայ շինուած տա-
պանի վանքը... , որ նեսարական ժողովուրդը առ-
նական հանգչեւ կը կատարէր այն աեղ, որ Նոյի տա-
պանը հանգչեցաւ, երկնքէն կայծակ դարձելով մտիւր
դարձուց տաճարն եւ հոն դանուաց ժողովուրդեան առ-

Եղիվան, որ Արարատ Երբեմն լեռ, Երբեմն Երկիր Կր համարի եւ տապանակիր լեռն, ինչպէս անանք, Կորգուաց աշխարհին մէջ Կը փնտէ, Կը գրէ՝ «Ջրհեղեղէն Ետքը Նոյի տապանն Արարատ լեռներուն վրայ՝ Հայաստանի եւ Կորգուաց լեռներուն մէջտեղը՝ Լուրար Կոշուած լեռան վրայ կեցաւ»³⁴։ Ասոր հակասակ քիչ մ'Ետքը Նոյի դաւաններու մասին խօսած ժամանակ կ'ըսէ «Երբ անանք Երկար շրջելէն եւ Լուրար լեռնէն ու Հայաստանի սահմաններէն՝ որ է Արարատ Երկրէն անցնելէն Ետքը Սենաար դաշտն թջան»³⁵։

Այս Լուրար լեռն, իրրեւ տապանակիր լեռ Կը յիշուի նաեւ «Փոքր Ծննդոց» անվաներական գրութեան մէջ, որուն խմբագրութեան ժամանակը Յովհ. Հիւրիկանոսի յիշատակութեամբ կ'որոշուի, Եթէ 38. 14 անգիրն անոր Կը հայր³⁶։ Ե. գլխուն մէջ Կը պատմուի. «Եւ անիկա (տապանը) գնաց և

բողջ բողոքութիւնը թրասին» (Assemani, Bibl. Orient., t. II, p. 113).

³⁴ ... Μετά δὲ τὸν κατακλινομένον ἐπιστάσης τῆς λάσπρακος τοῦ Νῶε ἐν τοῖς ὄρεσι τοῖς Ἀραράτ, ἀπὸ μέσον Ἀρμενίων καὶ Καρδύκων ἐν τῷ Λοὐβὰρ ὄρει καλουμένῳ (Panarion, lib. I, t. I, 4 = Migne, Patr. Gr. 41, col. 181).

³⁵ Ἐπεκτεινόμενοι δὲ καὶ πρόσω βαίοντες ἀπὸ τοῦ Λορβὰρ ὄρους καὶ ὄρειον τῆς Ἀρμενίας τοιτέσιν Ἰθραράτ τῆς γῶρας, γίνονται ἐν πεδίῳ Σενάαρ (Wah., 5 = Migne, 184).

³⁶ Հմմտ. G. Beer, „Pseudospigraphen des Alten Testaments“ in der Real-Encyclop. für protest. Theol und Kirche. Bd. 16 (1903), S. 259 ff.

նստաւ Լուբարի՝ Արարատի լեռներուն միուն
 գագաթին վրայ³⁷» : Եւ է . գլխուն մէջ կը
 պատմուի թէ Նոյ որթատունկ տնկած է «այն
 լեռան վրայ , որուն վրայ տապանը կեցած էր ,
 Լուբար անունով՝ Արարատի լեռներուն միուն
 վրայ»³⁸ : Նոյի մասին խօսող Միդրաշին մէջ ,
 որ Փոքր Ծննդոցի հետ նմանութեան կէտեր
 կը ցուցնէ , կ'ըսուի նմանապէս . «Այս է
 բժշկութեան դեղոց գիրքը , զոր հին իմաս-
 տունները թարգմանած (կամ՝ խմբագրած)
 են Սեմի՝ Նոյի որդւոյն գրքէն , որ ջրհեղեղէն
 ետքը Նոյին տրուեցաւ Լուբար լեռան վրայ ,
 որ Արարատեան լեռներուն մաս կը կազ-
 մէ³⁹» : Եթէ անգամ մը դիտնականներուն
 այս լեռան աշխարհագրական դիրքի մասին
 հարցնելու ըլլանք , կը ստանանք իրարու ճիշդ
 հակառակ այ պատասխաններ : Այսպէս զ . օր .
 Նեօլդեկէի⁴⁰ համար «ակնյայտնի» է որ Լու-
 բար «իրական անուն մը չէ , այլ զուտ մտա-
 ցածին» . մինչ Դիլման⁴¹ բուրոյրովին անարձ
 կը ձգէ թէ անոր գոյութիւնը արդեօք «կեղ-
 ծիքն իրեն հիմունի թէ ուրիշ աշխարհագրա-
 կան դիրք մը» : Փր . Դելիչ⁴² նոյն իսկ կով-

³⁷ A. Dillmann, Das Buch der Jubiläen oder die Kleine Genesis, Göttingen 1850, S. 243.

³⁸ Անդ , էջ 247 :

³⁹ H. Rönsch, Das Buch der Jubiläen oder die Kleine Genesis, Leipzig: 1874, S. 385.

⁴⁰ Th. Nöldeke, Untersuchungen zur Kritik des Alten Testaments, Kiel 1869, էջ 149, ծանօթ . 1.

⁴¹ Անդ , էջ 147 :

⁴² Fr. Delitzsch, Kommentar über die Genesis⁴ (1872), S. 545.

կասի էլբրույ լերան հետ կը նոյնացնէ, ասոր համակարծիք ըլլալ կը թուի Եզ. Կեօնիզ⁴³։ Բայց սրովհետեւ հայիւ թէ կարենանք հինկրուն քով սյուպիսի ընդարձակ աշխարհագրական տեսութիւն մ'ենթադրել, զուցէ շատ աւելի հաւանական է եթէ Լուբար լեռը Լուբաբէլացիներուն հետ ապերսի մէջ գնենք, քսոս սրում ասոնց անմիջական գրացիութիւնը Գուաէացիներուն⁴⁴ հետ հաւանաբար երկու ժողովուրդներուն նոյնացման պատճառ եղած եւ սյուպէս Կորդուաց աւանդութեան վրայ ադդած է⁴⁵։ Ռեօնչ⁴⁶ Լուբար լեռը նոյն կը համարի «Արեւելքի լերան» հետ, սր կը յիշուի Փոքր Մենդսցի Գ. գլխուն մէջ՝ իբրև մին «Աստուծոյ շարս տեղերէն» եւ կը կարծէ թէ հրէական նոյի աւանդութեան մէջ այսչափ նշանատար դեր խաղացող Լուբար լեռը գերազանցօրէն Արեւելքի լեռը կրնար անուանուիլ, որուն կը հայի զուցէ Եսայի քով⁴⁷

⁴³ Ed. König, Die Genesis, Gütersloh 1919, S. 354.

⁴⁴ ՀճճՎ. C. F. Lehmann-Haupt, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. Abhandl. d. Kgl. Gesell. d. Wissensch. zu Göttingen, phil.-hist. Kl., N. F., Bd. IX, Nr. 3, Berlin 1907, S. 11 f.

⁴⁵ Lull (Lullumê, Lullibi) անուան մասին տե՛ս Max. Streck, Armenien, Kurdistan und Westpersien, Zeitschr. für Assyriologie, 14 (1900), S. 289—295 հայեր. թարգմ. Հ. Բասնաբաս Պիլզգրիգեան, Վիեննա 1904. էջ 130 յջբ.:

⁴⁶ Անզ, էջ 504 յջբ.:

⁴⁷ «Գոս տակիր ի մախ քում. Ելից յերկինս, ի վերայ քան գաստեգր երկնից արկից զաթառ իմ. նստաց

յիշուած «Աստուածներու լեռը» : Եթէ այս ճիշդ է, այն ժամանակ այս Աստուածոց լեռը հին Բաբելոնական Աստուածոց լեռան հետ պէտք է որ նոյն բլրայ, որովհետեւ Աստուածներու լեռան մը ամբողջ պատկերը բաբելոնական ծագում ունի, որուն մասին յետագային խօսք պիտի բլրայ : Ըստ ինքեան այս «Աստուածներու լեռան» մերձաւոր աշխարհագրական դիրքն օրոշելը մեր խնդրոյն համար աննպատակ է : Այնու որ Փոքր Մոնղոլոյն ինչպէս նաեւ Նոյի մասին եղած Միլլրաշը գոյն Արարատեան լեռներուն մէջ կը հաշուէ եւ Նոյի լեռան «Հոյաստանի եւ Կորդուքի մէջտեղը» կը գեանդէ, այդ արդէն կ'ապացուցանէ՝ թէ այս տեղիքն ալ Արարատի հարցին հետ կը նոյնանայ եւ միտյն անով կը լուծուի :

§ 3. ԱՐԱՐԱՏԻ ՀԱՐՑԸ ԿՈՐԴՈՅՆ ՓԱՐԱՆԱԿՆԵՐՍ

Մինչեւ հիմայ բնութեանը կենտրոնը կը տեսնուի, որ հին մատենագիրները տապանակիր լեռը կամ Հոյաստանի կամ Կորդուք աշխարհին եւ կամ Կորդուք-Հոյաստանի մէջ կը վնասեն : Այժմ բնականաբար հարց կ'ելլէ թէ՞ Ո՞ր լեռը կամ ո՞ր լեռնաշղթան է տապանակիր լեռը : Այս մասին Աստուածաշնչի նորագոյն մեկնիչներու կարծիքները շատ սլաղան են :

ի լեռինն բարձու, ի վերայ լեռանց բարձանց հիւսիսայ» (ն. ԺԿ, 13) :

Կաթուղիկէ մեկնիչներու կողմանէ Դիր⁴⁸ կը կարծէ՝ թէ Կորդուքի աւանդութիւնն ընդհանրապէս «աստուածաշնչեան լեզուին մէջ նեցուկ չի գտներ եւ բարեխնական գրոյցէ մը ծաղում սուած կը թուի» : Սակայն կ'ընդունի թէ «առանց տարակուսի բոլորովին որոշ լեռ մըն է, զոր այլ եւս չենք կրնար սահմանել : Բնու հարկաւոր չէ տապանին դադարելու տեղը բարձր դազաթ մ'ենթադրել» : Սակայն կ'երեւայ թէ հետեւելով Յերոնիմոսին, որ Արարատը կը սահմանէ Տաւրոսի ստորտան՝ Արաքսէն ստողուող արգասաբեր դաշտափայրը, եւ Սորենացւոյ, որուն քով «Հայաստանի այս մասն Այրարատ կը կոչուի», Մասիս լեռն աչքի ստջեւ ունի : Աւելի որոշ ու յայտնի կ'երայով կ'արտայայտուի Հեցենաուէր⁴⁹ ի նպատակ Մասիսի աւանդութեան : Արարատ անուան աշխարհադրական տարածութիւնը պարզիլէն եւ հետեւողութեամբ Բրոքհաուս եւ Հերդեր համայնագիտարաններուն «յաւէտ ձիւնապատ Արարատ կամ Մասիս լեռան» մասին խօսելէն ետքը կը յաւելու. «Թէեւ սրբազան բնագիրն այն լեռն, որուն վրայ տապանը հանդիցաւ, յանուանէ չի յիշեր, սակայն ոչ մի արգելք կայ ուրիշ շատերուն հետ հոս Մեծ

⁴⁸ Ces. Dier. Genesis, übersetzt und erklärt, Paderborn 1914, S. 76.

⁴⁹ Mich. Hetzenauer, Commentarius in librum Genesis, 1910, S. 147.

Արարատը հասկնայու⁵⁰» : (Շատ Եւրոպացիներու հետ սա ալ Մասիսը Արարատ կ'անուանէ :) «Անոնց կարծիքներն , որոնք կը համարին թէ երկրիս ուրիշ մասերու լեռները հասկնայու է , Աստուածաշնչի բացատրութեան հակառակ , ուստի սխալ են⁵⁰» : (Մատնանիչ կ'ընէ Գիւլման , Հումմէլաուէր :) Նաեւ վերջին ժամանակի հրատարակութիւնները , դ . օր . Հայնիչ⁵¹ չեն կրնար նոր բան մ'ըսել : Սա պարզապէս կ'ընդունի որ տապանակիր լիւր Հայաստան փնտնելու է , սակայն կը կցէ . «Թէ տապանը ճիշդ ալ Հայաստանի սմենարարձր գողաթին՝ Մասիսին վրայ կանդ առած է , բնագրին մէջ չկայ» : Այսպէս կաթուղիկէ մեկնիչները :

Ասոր հակառակ ոչ-կաթուղիկէ մեկնիչներէն շատերը բոլորովին ուրիշ ճամբայ բռնած են : Մտապաշտ սկզբունքներէ տարուելով անոնք ոչ միայն Մովսէսի հեղինակ ըլլալն եւ բառ այսմ Յննդոց գրքի խոր հնութիւնն բնդհանրապէս կը մերժեն , այլ նաեւ կրկին խմբագրութիւն կը դանադանեն՝ հին (Jahvist) եւ նոր (յաւելիալ) խմբագրութիւն (Priesterkodex) , վերջնոյս կը վերագրեն ի մէջ այլոց Յննդ . Ը . 4 տեղիքն , այսպէս դ . օր .

⁵⁰ Ընդգծումը մեզմէ է :

⁵¹ Paul Heinisch, Das Buch Genesis, übersetzt und erklärt, Bonn 1930, S. 169. [Die Heilige Schrift des Alten Testaments, herausg. von F. Feldmann und H. Herkenne, Bd. 1, Abt. 1.]

Հայցինդէր⁵², Գունկէլ⁵³, Պրոքշ⁵⁴, Կեօնից⁵⁵ և այլն: Ի՞նչպէս կրնան այս մտապաշտ մեկնիչներն իրենց այս ենթադրութիւնը հիմնել: «Արոյհետեւ Պեշխատան ևւ թարգում գծաւարաւ թէ սրբազրուած բլլան նկատելով բարեխնական ջրհեղեղի գրոյցն, ըստ այսմ շատ հնարաւոր է թէ Պեշխատան ևւ թարգումն սկզբնական բնագիրը ներկայացնեն ևւ Արարատը կրկին խմբազրոյցին սրբազրութիւնն բլլայ, որ գիտէր թէ հայկական լեոներն տւելի բարձր են» (Հայցինդէր): Եւ ինչո՞ւ համար այս խաթարիչ ձեօնարկը խմբազրոյցին կողմանէ: Արոյհետեւ հին խմբազրիչն այս կողմերը (Աւարատու-Հայաստան) գրախար կը փնտտէ (Բ. 10 չճք.), ներևայ է ևւ «Աստուծոյ լեօր» (Եդ. ԻԸ. 13) ևւ գուցէ նաև «հաւաքման» — կամ ուրիշ բացատրութեամբ «Աստուածներու լեօր» (Ես. ԺԳ. 21) ճիշդ այստեղ փնտտել (Շոյիգէլ հակառակ Դիլլմանի): Կ'երևայ թէ այս լեօն երկրիս թէ՛ բարձրակէտը, թէ՛ միջնակէտն արժած բլլայ, թերևս ըստ բարեխնական գիցարանութեան⁵⁶: Արարատը գրոյցին գիցարանական

⁵² H. Holzinger, Genesis, erklärt. Freiburg i. Br. 1898, S. 72 f.

⁵³ Herm. Gunkel, Genesis, übersetzt und erklärt?, Göttingen 1902, S. 133.

⁵⁴ Otto Proksch, Die Genesis, Leipzig 1913, S. 451.

⁵⁵ Ed. König, Die Genesis, Güterloh 1919, S. 354.

⁵⁶ ՀճճՄ. Gilgamesch-Epos. Neu übersetzt von

երանդին աւելի համաձայն է քան Գիլգամէշի գրոյցին Նիսիր լեռը (Տախ. ԺԱ., առդ 141 յՋԹ.), ըստ այսմ աւելի հին: Իսկ նոր խմբագրողը կ'ուզէր Արարատի իբրեւ «Աստուծոյ լերան» դիցարանական քողը վար ասնուած տեսնել: Ամէն պարագային ըստ նոր խմբագրութեան տապանը հոն (Արարատին վրայ) կանգ առած է (Պրոքշ): Ասանք զուտ օգոյ վրայ կասուցուած ենթադրութիւններ են, յառաջ եկած հաւանաբար այն սխալ ենթադրութենէն թէ 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 ու միայն Այրարատ նահանգն եւ իբրեւ տապանակիր լեռ միայն Մասիսը կարելի է հասկնալ: Սակայն նոյն իսկ Կեօնիզ ստիպուած է ընդունիլ, որ այս մեկնութիւնն սկզբնականը, բնադրին դիտած իմաստը չէ, այլ «վերջէն այն կարծիքն ելած է թէ, այն լեռն, որուն վրայ տապանը կեցաւ, Մասիսն է եւ այսպէս երկրին անունը լերան անցաւ»: Այս խօսքերու վերջին միտամանակ այն կարծիքը կը յայտնէ, ինչպէս Շտրաք⁵⁷, Երեմիաս⁵⁸ եւ ուրիշներն իրմէ յառաջ արդէն արտայայտած են՝ թէ Արարատ նաեւ Ծննդ. Ը. 4, ինչպէս միւս տեղիքներուն մէջ միեւնոյն իմաստն ունի, այսինքն թէ երկրի անուն է: Թէ Ծննդ. Ը. 4 տեղիքէն զատ ամէն

Arthur Ungnad und gemeinverständlich erklärt von Hugo Greßmann, Göttingen 1911, S. 113 f.

⁵⁷ Herm. Strack, Die Genesis², München 1905.

⁵⁸ Alf. Jeremias, Der Einfluß Babyloniens auf das Verständnis des Alten Testaments. Biblische Zeit- und Streitfragen, herausg. von Kropatschek, 1908.

անց Արարատ երկրի անուն է եւ այն համագոր-
բեւեռագրերու Ուրարտուին, այսինքն Հա-
յաստանի հետ, յայսմ բալոր մեկնիչներն ա-
սանց աշխարհայեցողութեան խորութեան
համամիտ են, այսպէս զ. օր. բացի վերայի-
շեալ մեկնիչներէն. Գեօլլէր⁵⁹, Կոնդամէն⁶⁰,
Շլեօղլ⁶¹, Շանդա⁶², Լանդերսդորֆէր⁶³, Ինչ-
պէս նաև Բենցինգէր⁶⁴, Կիտտէլ⁶⁵, Դում⁶⁶,
Burney⁶⁷ եւ ուրիշները: Սակայն տապանա-
կիբ լերան մասին տիրող այս իրարու հա-
կատնեայ կարծիքներն արդէն կը ցուցնեն թէ
«Արարատ հարցի մասին եղած վէճը տակա-
ւին չէ փակուած⁶⁸» եւ այս պատճառաւ կ'ու-
զենք յաջորդով այս շատ ծեծուած խնդիրը
յուստրանելու փորձ մը կատարել:

⁵⁹ Joh. Döllner, Studien zum 3. u. 4. Buche der Könige, Wien 1904.

⁶⁰ Alb. Condamin, Le livre d'Isaïe, Paris 1905.

⁶¹ Niv. Schlögl, Die Bücher der Könige, Wien 1911.

⁶² Ad. Sanda, Die Bücher der Könige, II. Hlb., das 2. Buch der Könige, Münster i. W. 1912.

⁶³ Simon Laudersdorfer, Die Bücher der Könige, Bonn 1927.

⁶⁴ J. Benzinger, Die Bücher der Könige, Frei-
burg i. Br. 1899.

⁶⁵ Rud. Kittel, Die Bücher der Könige, Göttin-
gen 1900.

⁶⁶ Bernh. Duhn, Das Buch Jesaia², Göttin-
gen 1902.

⁶⁷ C. F. Burney, Notes of the hebrew Text of
the Books of Kings, Oxford 1903.

⁶⁸ Այսպէս կը գրէ Gottfried Hoberg (Die Ge-
nesis, Freiburg i. Br. 1908, S. 94) այս մասին տիրող
դժուարան կարծիքները յստաջ բերելէն ետքը:

§ 4. ՄԱՍԻՍ ԻՐԻԵՒ ՏԱՊԱՆԱԿԻՐ ԼԵՈՒ

Մասնաւոր կերպով տապանակիր լերան հարցով զբաղած գիտնականներէն յիշելի են՝ Սիմոն Վէբէր⁶⁹, Ֆրիդր. Մուրատ⁷⁰ եւ Յովսէփ Վ. Սանտալճեան⁷¹ իւր Հայոց պատմութեան մէջ: Վերջին Երկուքը Մասիսի աւանդութեան կողմն են, որոնց ուսումնասիրութիւնները հիմնական քննադատութեան կ'ուզենք ենթարկել: Առաջին «Ծանրակշիռ» ասպարոյցն առ այս է ըստ Մուրատի (էջ 47) Յովսէփոսի աւանդած Նիկողայոս Դամասկացւոյն տեղեկութիւնը⁷². «Մինիւասի վերեւ Հայաստանի մէջ կը գտնուի հսկայ լեռ մը Բարիս⁷³ անունով, որուն վրայ մեծ ջրհեղեղի ժամանակ շատերն ապաստանած են եղեր, եւ այսպէս ազատած: Մէկը տապանով նաւարկած է եղեր եւ լերան գագաթը հասած եւ հոն երկար ժամանակ նաւի փայտե-

⁶⁹ Simon Weber, Ararat in der Bibel, Theol. Quartalschrift, 83 (1901), Heft 3, S. 321—374.

⁷⁰ Friedr. Murad, Ararat und Masis, Heidelberg 1901.

⁷¹ Jos. Sandalagian, Histoire documentaire de l'Arménie, Rome 1917, t. I, p. 130—138.

⁷² "Ἔστιν ὑπερὸ τῆς Μινναδα μέγα ὄρος κατὰ τὴν Ἀρμενίαν Βάρις" λεγόμενον, εἰς ᾧ πολλοὺς συμφορῶντας ἐπὶ τοῦ κατακλυσμοῦ λόγος ἔχει περισωθῆναι καὶ τινὰ ἐπὶ λάσθρακος ὀχοῦμενόν ἐπὶ τὴν ἀκρωρειαν ὀκειλῆαι καὶ τὰ λείψανα τῶν ξύλων ἐπὶ πολὺ σωθῆναι. γένοιτο δ' ἂν οὗτος, ὅντινα καὶ Μωυσεῆς ἀνέγραψεν ὁ Ἰουδαίων νομοθέτης. Ant. Jud. I, 95 (I, 3, 6) = Niese I, p. 22. տե՛ս նաեւ վերը ծնթ. 8:

⁷³ Յերոնիմոս կը դրէ Բերիս. տե՛ս Lagarde. Onom. Sacra, I, p. 83.

րէն մնացորդներ մնացած են եղեր: Գուցէ այս միեւնոյն բանն է, զոր Մովսէս, հրեայ օրէնսդիրն աւանդած է»:

Ըստ Մուրատի հոս «Բարխ» անուանուած լիւր «Բարձր Մասիս»ը կը յիշեցնէ Լնթողրէյով սր «Մինիւտս»ը «Միննի»ի հեռ (Եր. ՕԱ. 27) նոյն է: Իսա Բարխը կը համարի Մասիսի գանազան վերադիրներէն մին, սյրինքն քարձր, սր բառ նշանակութեան նոյն է զնդ. բարխի հեռ (բարեգ = բարձրութիւն, բարեզանտ = բարձր): «Ասկէ ակնյայանի է սր», կ'ըսէ Մուրատ, «Մասիսը Հայոց գրացի ժողովուրդներուն միայն Բարձր (Բարխ, Բարխ) անուանակոչումով առ հասարակ ծանօթ էր եւ այն բառ ամենայն հասանականութեան Պարսիկներու միջնորդութեամբ, որոնց բով Մասիսի այս անուանակոչումն անոր համար միայն ու միայն գործածութեան մէջ եկած է, սրովհետեւ անիկա Հարա-բերեղայիսի՝ աստուածներու լիբան սոխորտիան վերադիրն՝ Բարխի հեռ նոյն էր, մինչ լիբան բուն յասուկ անունը Հայաստանի սահմաններէն դուրս ընդունելութիւն չէ գտած» (էջ 49): Սակայն շատ դարձմանալի է սր այս քարձր մակդիրին ասանձին գործածութիւնը Մասիս նշանակութեամբ անդամ մ'իսկ հայ մատենագրութեան մէջ չէ եկած, ինչպէս Մուրատի յառաջ բերած օրինակներն ալ (էջ 51 յջ.) կը ցուցնեն. եւ սակայն հայաստանցիներու բերնին մէջ բաւա-

կան սախրահան դարձած բլլալու էր այն, որպէս զի արձադանդը հայրենիքի սահմաններէն դուրս մինչեւ իսկ Նիկոզայոս Գամառ-կացոյ ականջ կարենար հասնիլ, եթէ որ Բարիսը հայերէն բարձրի հետ նոյն բլլար:

Մինչ Ծ. Մուրատ St. Martinէն⁷⁴ յայտնուած եւ ուրիշ գիտնականներէն⁷⁵ ընդունուած կարծիքը դուցէ ջախջախած բլլալ կը համարի, երբ վճռական կերպով դայն «մուրուսթեան վրայ յեցած» կը յայտարարէ, ճիշդ J. Marquart⁷⁶ ասոր ջատագով կ'ելլէ: Մուրատ պէտք է գէթ այսչափն բմբռնած բլլար, որ Ձ. դարէն (Ն. Ք.) ի վեր կորսուած ժողովուրդի մ'անունը Ա. դարուն (Ն. Ք.) Բ. կէսին սպրոզ մատենագրի մը քով չէր կրնար յիշատակութիւն գանել. հետեւարար անտեղի էր Բարիս յերան գիրքն այս վաղուց մուսայութեան մասնուած ժողովուրդի երկրի վրայէն ճշդել, նկատի ստնելով որ Նիկոզայոս Գամասկացիէն երկու դար յառաջ եւ ոչ իսկ Նօթանասնից թարգմանիչները Մի-նիի մասին հետաւոր գաղափարն ունեցած են, ինչպէս վարը՝ երկրորդ գլխուն մէջ պիտի տեսնենք: Այս պատճառաւ Մարքուարտ այն Եզրակացութեան կը յանդի որ Բարիս անուան ներքեւ Վանայ լճին հիւսիսային կողմը

⁷⁴ Mémoires historiques et géogr. sur l'Arménie, t. I, p. 249 s., 265.

⁷⁵ Ի մէջ այլոց Spiegel, Iranische Altertumskunde, Bd. I, 217 f.; հմմտ. նաև P. de Lagarde, Gesammelte Abhandl., S. 172.

⁷⁶ Osteurop. und Ostas. Streifzüge, S. 286 ff.

դանուոյ Մանագիերան (Մանաւագ-կերտ) ենթադրելու է : Այս քաղաքն իր հիմնադրութիւնը կը պարտի Ուրարտացւոց Միկուա թագաւորին, որ քաղաքին անուան մէջ իրանեան ձեւով մնացած է⁷⁷ : Մինուաուն յառաջ եկած քաղաքին հին անունը բնականաբար ժամանակի ընթացքին անհասկանալի դարձաւ եւ այս պատճառաւ Ալիարենէի արքունական տան մէջ շատ գործածական եղաւ եւ ասկէ հաւանաբար քրիստոնէական շրջանին Վանայ լճի շրջակայքը դանուոյ իշխանական տներէ ընդունուած Մանուագ⁷⁸ անունէն ծագած համարուեցաւ : Այս երկիրը ժամանակակից սատրապութիւնը կը կազմէր մանաւագեան տան, որ Խոսրով Բ. Կասակի ժամանակ Բասենի Որդունեաց նահապետին հետ կառի բռնուած ըլլալով Վաչէ Մամիկոնեան սպարապետէն անձեռ եղաւ եւ Մանուապիերտ քաղաքն աւ զաւանն Ալլրիանոս եպիսկոպոսին իրրելու եկեղեցական կայրուած արուեցաւ⁷⁹ : «Իսկ եթէ Μενυάς հին Մինուա-

⁷⁷ J. Marquart, *Fransahr*, S. 162. W. Beick, *Verhandl. d. Berliner Ges. f. Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte*, 1892, S. 477; 1898, S. 577. Թէև Տ. Մարտին ալ (*Mémoires*, I, p. 249 s., 265) Μενυάς Մանագիերտի հետ կը նոյնացնէ, սակայն աստիճան մէջ կը նշմարէ Ս. Գրքի ...⁷⁸

⁷⁸ Բուն. Μανύβαζος, ԻԸԸԸ, այսինքն հին պարս. *Manu-Bazu «մէկ բաղկով օժաւած ինչպէս Ման», կամ Դεյրίβαζος = Irībazu «մէկ բաղկով օժաւած ինչպէս Տիրի սասաւածք». հմմտ. Nöldeke, *Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Ges.* 33 (1879), S. 144.

⁷⁹ Փաստաս, Պատմութիւն, Գ., 4 :

քաղաքին Երկիրն է, այն ժամանակ Բարխար նոյն է Նպատի, այսօրուան Ալա-Գաղի կամ Սիփան-Գաղի հետ⁸⁰» : Այս Եզրակացութիւնը կը հանէ իրաւամբ Մարքուարտ, սակայն հնարաւոր կը համարի նաեւ, որ Բարխար դուրսէ կապ ունենայ օրս կամ՝ Ἄβυρον այլազգ անձանօթ տաճարին հետ, որ կը գտնուէր Արսու լիւր (հաւանաբար Փալանդէօքէն-Գաղ) կտրելով Երատիի հովիտն եւ ասիկէ դէպի հարաւակողմ Եկրատան տանող ճանապարհին վրայ⁸¹ : Ըստ Մարքուարտի «յունական-եգիպտական բարխարի⁸² հետ ունեցած հնչական նմանութիւնը հայիւ թէ պատահական ըլլայ⁸³» : Բոցց յետապային «հաւանական» կը համարէր, որ այս Սիփան-Գաղը կամ Նեխ-

⁸⁰ Marquart, Streifzüge, S. 287.

⁸¹ Սարգսն, XI, 14, 14, p. 531. ὁ ἄβρος ἔργος ἐστὶ τῆς ὁδοῦ τῆς εἰς Ἐκβάταρα φεροῦσης παρὰ τὸν τῆς Ἀβάρουδος (սյուսէս DI, C βάρουδος) ρεῶν, հմմտ. W. Fabricius, Theophanes v. Mitylene, S. 116 ff. տե՛ս Marquart, Streifzüge, S. 286.

⁸² βᾶσις որ կը նշանակէ «ճակցիկ, նաւ». հմմտ. Diod. I, 92, Plut. de Is. et Os. 18.

⁸³ Անդ, էջ 286. Իսկ St. Martinի՝ (տե՛ս, էջ 265) Բարխար Բագրատանոց գաւառի մէջ՝ Բագրատնի քովերը գտնուող Վարոց (Փառասա, Ե., 43) յերան հետ նոյնացնելու փորձն ընդունելի չէ : Որովհետեւ թէեւ Երկուքն ալ իրարաւ նման հնչականութիւն ունին, սակայն Բարխաէն Վարոց ամանցելը հոցերէն հնչական օրինաց համաձայն պատարտ կը մեկնուի եւ այս դէպքիս անկարելի է, քանզի «Վարոց» իրանեան բառ է : Ուրիշ հնուպային Ենթադրութիւններ եւ մեկնութեան փորձեր (հմմտ. Bochart, Phaleg I, 3, col. 20 եւն) ինչպէս զ. օր. արտերէն չէն յատա՞ թերելը կրնանք իրաւամբ նկատի չառնել :

Մասիքը, «Բարիս բարձր լերան հետ նայն բլլայ»⁸⁴։ Այս մասին յետոյ պիտի խօսինք։

Ինչ որ Մարքուարտ իբրև հնարաւորութիւն կ'ուզէ ընդունիլ, Սանաւլճեան⁸⁵ իբրև իրադութիւն կը ներկայացնէ։ Կ'ուզէ Բարիս յատուկ անուան մէջ բարիս բարբ տեւնել, որ սերարական-յունական գաւառաբարբաօին և հելլենական լեզուին մէջ «նաւակ», գաղղ. *barque* — իտ. *barca* ն տոնուած — կը նշանակէ եղեր, իսկ վերջին բարբ պէտք է յուն. *βάρ-α* = *baris*, «*barque*»ին հետ յարաբերութեան մէջ զնել։ Այսպէս Բարիս իւր «նաւակ» նշանակութեամբն, որ ջրհեղեղը կը յիշեցնէ, Մասիս լեռը պիտի նշանակէ, մինչ Մուրատ, ինչպէս արդէն տեսանք, Բարիս անուան մէջ բարձր իբրև Մասիսի վերադիր ներքն մին նշմարել և այսպէս վերջնայն հետ նայնացնել կը ջանար։

Իւր ուսումնասիրութեան ժամանակ Սանաւլճեան գեաւորիչ տեղիք աչքի առջև ունի, որուն մէջ «Հայաստանի սրբազան լերան տառջին յիշատակութիւնը» կը դանէ, որ «իւր յատուկ անունովը կ'անուանուի»⁸⁶։ Այս տեղիքը կը դանուի Մարգանի՝ Ասուր տառածին սեպուած նամակին մէջ⁸⁷, բեւեռապրութիւն մը 714 տարիէն (Ն. Ք.)։ Ասորեստան-

⁸⁴ *St'a Südarmenien*, ՀԱ. 1913, 97 = Արատագ., էջ 15։

⁸⁵ *Histoire*, I, p. 134.

⁸⁶ *Անդ*, էջ 3։

⁸⁷ François Thureau-Dangin, *Une relation de la huitième campagne de Sargon*, Paris 1912.

ցիններուն Ուրարտուի դէմ մղած կռուին մէջ Սարգոն Ռուշաս Ա-ի բանակը կը ջախջախէ «Ուաուս՝ բարձր լերան վրայ, որուն ձիւնապատ կատարը մինչեւ Երկնքի մէջտեղը (կը բարձրանայ), ուսկէ ամբողջ հնութեան մէջ կենդանի մը չէ անցած, (որուն) ճամբան (ոչ սք) տեսած է, որուն վրայէն եւ ոչ իսկ Երկնքի թեւաւոր թռչունը կ'անցնի» (II, 96—98) : Սարգոն Ռուաուս լերան վրայ Ուրաս (Ռուշաս) թագաւորը խորտակելէն ետքը Բարի⁸⁸ գաւառը կ'իջնայ : Որովհետեւ Նիւկոսայոս Գամասկայւոյն քով Բարիս իբրեւ լերան անուն եւ հոս Բարի (կամ Բարիս ըստ Սանտալճեանի) իբրեւ գաւառի մ'անուն կը յիշուի, կը փորձէ այս երեւոյթը մեկնել ենթադրելով թէ Բարի(ս) «ի սկզբան անդ Արարատ լերան անունն» էր եւ ապա շրջակայ գաւառին վրայ ալ տարածուած է, եւ «գարմանալի չէ եթէ լերան անունը տարածուած ըլլայ այն երկրի վրայ, որ առաջին անգամ իւր դաշտերուն վրայ ընդունեցաւ զանոնք, որոնք 'նաւակէն ելած էին»⁸⁹ : Առանց այս ջրհեղեղի օգնութեան դիմելու հնարաւոր է որ գաւառի անունով լեռը անուանուի կամ դուցէ նաեւ հակառակէն : Բայց թէ հոս ալ այս

⁸⁸ Սարգոնի բեւեռագրութիւնն ամէն տեղ Բարի ձեւն ունի, որ Սանտալճեանի համաձայն (անդ, էջ 3, ծնթ. 3) Բարիս պէտք է ըլլայ, որովհետեւ սեմական լեզուներուն մէջ իրանեան յատուկ անուններուն բառալերջի -ս գիրը սովորաբար կ'իյնայ :

⁸⁹ Անդ, էջ 3 եւ 134 :

դէպքը տեղի ունեցած է, այսինքն թէ Բարի(ս) այսօրուան Այրարատ նահանգին կը համապատասխանէ, որովհետեւ Ուաուս Մասիսին հետ նոյն ըլլալու է՝ Սանտալճեանի հետեւեալ մեկնութիւնը պիտի ասացուցանէ. «Ուաուս բառը միայն 'ջուր, անձրեւ, կրնայ նշանակել եւ ընդարձակ իմաստով ջրհեղեղ, այսինքն ջրհեղեղի լեռ: Բարիս գաւառաբարբառի ուաուս «ջուր, անձրեւ» բառը շատ լաւ կերպով կարելի է համեմատութեան մէջ դնել Բիանայի գաւառաբարբառի առիս բառին, գասական հայերէնի աւիշին, գերմաներէն Wasser եւ սլաւերէն վոդա բառերուն հետ, որոնք ամէնն ալ նոյն նշանակութիւնն ունին: Միեւնոյն բառը կարելի է դուցէ համեմատութեան մէջ դնել ուրարտական Ան Ուիա «անձրեւի աստուած» (Ուիա ուղղականի մէջ ըլլալու է Ուիաս) եւ յունարէն «Υη: ի հետ»⁸⁰: Թէ որչափ քմածին եւ երեւակայական է այս մեկնութիւնն, ամէն մարդ կը տեսնէ, այս պատճառաւ չ'արժեր մանրամասնութեանց իջնալ: Կ'ուղէի միայն կէտի մը մտադիր ընել, զոր Սանտալճեան կը ըլլէ, այս է թէ Thureau-Dangin⁸¹ սոյն լեռան եւ գաւառին գիրքն որոշած է, որուն համաձայն Ուաուս այսօրուան Սահենդ (Սոհունդ) լեռն եւ Բարի՝ Թաւրիդ—Սօֆիան—Մարանդ երկիրն է: Ասոր համակարծիք է նաեւ Lehmann-

⁸⁰ Անդ, էջ 3:

⁸¹ Անդ, էջ V—IX:

Haupt⁹²: Եւ յերաւի Սարգան բնաւ պէտք չունէր սյուշափ պէպի հիւսիս յառաջանալ, Աւրարտացոց թագաւորին պարտաթէնէն Լաքը յայլթողին անգրապոյն արշաւակէտը պիտի բլլար անոր Վան-Տարուչալա ժայրաբազարը: Այս յարձակումը Աւրարտաի վրայ տեղի ունեցած է ըստ Thurau-Danginի Թաւրից—Սօֆիան — Մարանդ — Ստաուր—Աչրայ ճանապարհով:

Իբրև երկրորդ կուսան Մասիսի աւանդութեան համար կը համարի Մարա⁹³ Նախնաւան⁹⁴ բազարն, որ, ինչպէս ծանօթ է, Նոյի տապանէն Ելլելէն Լաքն ստաջին կայանն եղած է ևւ ասոր համար Նախճաւան = Նախիջաւան անուանուած է⁹⁵: Այս պատճառաւ երբ Յովսէփոս, որուն վկայութեան այնպէս սիրով կը զիմեն Մարաաի հետ Մասիսի աւանդութեան ըսյոր ջատա-

⁹² Armenien einst und jetzt, II, S. 310, 318 ff.

⁹³ Անդ: էջ 62 չէ: Այս կ'արժէ նախ Մանապճեանի համար, որ այն կարծիքը միեւնոյն սպայոցոյն ներսով կը պաշտպանէ, (Histoire I, p. 132 f.):

⁹⁴ Բազարն կը լիջէ նաև Պաղամէսոս իբրև Նուջուրա Արմաիրի եւ Արտաշատի հետ միասին: Ասոր նուազական ձեւն այ կոչ Նախճաւանի՝ Միւնեաց նահանգի Քաչաւնիք դասաին մէջ տեղ մը (Մակեփ. Յրք. Բ., էջ 270):

⁹⁵ Երբ Մասիսի աւանդութիւնը Հայոց ունի ևւ ծածր թափանցած էր, արիչ անուններ այ ասոր հետ յարմարութեան մէջ գրուեցան, սցաղն երեւան, Ախուրի = արի անի, Վասպուրականի մէջ Արևիլաան = Առ-Նոյ-անն եւ Մարանդ = ժայր-անոյ, իբրև թէ հաս Նոյի կնոջ գերեզմանը կը գտնաի ևւն: Մակոյն Մարաա այ ստիպուած է բնագոնիլ, որ Հայոց ժողովրդական ստուգարանաթիւնները յետագոյ ժամանակի գիտակր ևւն (անոյ, էջ 64, ծնթ. 2):

դովները, տապանի կայանի մասին կ'ըսէ . «Այս տեղը հայերը իջեւանք կ'անուանեն, որովհետեւ մինչեւ այսօր ալ հան ցոյց կու տան տապանի մնացորդներէն»⁹⁶, մարդ կը փորձուի այս խօսքերուն մէջ Նախճատան տնտան ստուգարանութեան հաստատութիւն մը եւ Մտտիւտանցութեան հնութեան վկայութիւն մը գտնել : Իսկ տասը հակառակ եզրոյ տպացոյցները Մտրատ բոլորովին կ'անտեսէ : Եթէ ամէն կէտի մէջ Մտրատի համակարծիք բլրոյի, սակայն ստիպուած եմ հիւրըմանի⁹⁷ հետ կրկնել որ «Հական կէտի մէջ չեմ կրնար սմար համակարծիք բլրոյ» (էջ 73) եւ այն հետեւեալ պատճառներուն համար :

Նախ Ստուգարանութիւնը . Անուանստ արուած մեկնութիւնը ճիշդ պիտի ըլլար, եթէ Նախիջաւան կամ Նախիջեւան ձեւն սկզբնականն ըլլար : Այլ բնդ հակառակն գիտենք որ Նախիջաւան, Նախիջեւան, Նախջաւան, Նախջուան ձեւերը Նախնաւան, Նախնուան ձեւերուն հետ միայն Փ. դարէն ի վեր նշմարելի են⁹⁸, իսկ հնագոյն ժամանակի համար գոյութիւն ունի միայն Նախնաւան, ցանցառ Նախնուան, այսպէս օրինակի համար

⁹⁶ Ant. Jud. I, 92.

⁹⁷ H. Hübschmann, 'Armeniaca' in der „Straßburger Festschr. zur XLVI. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner“, 1901, S. 69—79, որ ի մէջ այլոց այս հարցը բաւական ընդարձակ կը շօշափէ :

⁹⁸ F. Murad, անդ, էջ 103 :

Փաստասի քով (Գ. 55, էջ 173), Ղազար Փարպեցւոյ¹⁰⁰ եւ Խորենացւոյ¹⁰⁰ քննական հրատարակութեան մէջ, իբրեւ տարրերակ յիշուած են միայն Նախնուան եւ Նախջուան եւ ձեռագրի մը մէջ հաւել Նախջուան (Աղաթանգեղոսի քով անունս բնագահնրայէս չի յիշուիր)։ Դարձեալ Ղեւնդի քով¹⁰¹ կը գտնուի Նախնուան կամ Նախջուան, Աստղիկ¹⁰² ամէն տեղ կը գրէ Նախնուան, Ինչպէս եւ Թովմաս Արծրունի¹⁰³։ Նոյն իսկ Վարդան յարգապետի Պատմութիւնն, որ պիտաւորաբար 1307ի ձեռագրի մը վրայէն ապագրուած է (Վենետիկ 1862), երկու տեղ (Լէ, էջ 72 եւ ԾԳ, էջ 98) Նախնուան եւ անկամ մըն ալ (ԶԳ, էջ 140) Նախջուան ունի, ըստ այսմ ՃԳ. գարն ալ տակաւին Նախիջուան չի ձանձնար։

Ամէն պարագային Նախջուան եւ ամէնէն աւելի Նախիջուան կրտսերագոյն ձեւը կամ ընթերցուածն է եւ միայն գրչագիրներու եւ հրատարակիչներու կողմանէ հնագոյն բնագիրներու մէջ մտած։ Իսկ եթէ Նախնուան հնագոյն ձեւն է¹⁰⁴, այն ժամանակ յայտնի է

⁹⁹ Գլ. Կէ., էջ 121:

¹⁰⁰ Ա. 1 (ԼԱ), էջ 83. Բ. Ը, էջ 112. Բ. ԾԱ, էջ 180, Գ. ԼԲ, էջ 206:

¹⁰¹ Ս. Պետրոսբուրգ 1887. ԿԼ. Զ., էջ 7. Գ., էջ 11, Ը., էջ 24, Ժ., էջ 33:

¹⁰² Ս. Պետրոսբուրգ 1885. ԿԼ. Գ., էջ 115. Գ., էջ 120, 124:

¹⁰³ Ա., ԿԼ. Ա., էջ 78. ԿԼ. Գ., էջ 92. ԿԼ. Գ., էջ 105 եւ այլն:

¹⁰⁴ Հմմտ. Ալիշան, Սիւսեան, էջ 497: Հմմտ.

որ անունս Նախ-իջեւան չի կրնար նշանա-
կել, այլ բաղկացած է (այլադղ անծանօթ) Նախնէն — բուն ձեն ըլլալու է Նախին կամ
Նախուսի — որ դուրսէ անուն մըն էր, և (ծա-
նօթ) աւան բառէն, այնպէս, ինչպէս Անուշ-
աւան, Արշակ-աւան, Բագ-աւան (Բագուան),
Զարեհ-աւան (Զարեհաւան), Թոռն-աւան,
Շիրակ-աւան, Վաղարշ-աւան, Սիբատ-աւան
և. այլն¹⁰⁵ :

Երկրորդ՝ Աւանդութիւնք : Մուրատ (անդ,
էջ 77) Հ. Ղ. Ալիշանի և Գէլցէրի ուսում-
նասիրութիւններուն համաձայն ստիպուած
է բնդունիլ, որ հին հայ մտանադիրները
մինչև «ՓԱ. և ՓԲ. դար Նոյեան տապանի
իրը կայան՝ Մասիս անունով լեռ շէն ճանշ-
նար, երբ բնդհանրապէս տապանակիր լե-
րան մասին խօսք կ'ըլլայ, իրբև այսպիսի
կը նշանակեն Կորդուաց լեաները», սակայն
ասկէ շուրջ Ալիշանի և Գէլցէրի հետ եզ-

նայ. Նախնուան, Նախշուան, յուն. Ναξονάνα Պաղո-
սէոսի քով : Անհինն է նախ Մուրատի տուած մեկնու-
թիւնք թէ Նախջաւան ձեն — եթէ նոյն խի սկզբնա-
կան և. ուղիղ ըլլար — «ժողովրդական արագ արտո-
սանութեամբ յոսանք եկած համաստութիւն մը : է»
Նախիջաւանին : Արտհետեւ նման համաստութիւններ
մինչև հիմայ դասական հայերէնի մէջ բնու շէն տե-
նուած և. կարելի չէ ոչ տեսնել. այնու. որ իջաւանը
«Նախ»էն ետքն իր ի. այնպէս պէտք էր պահել ինչպէս
նախիսաց և. այլն : Ըսան զի երկաթանկ կամ բաղձա-
գանկ բառերու բառասկիզբի ի կամ ու բարդութեանց
մէջ բնու չի կորսուիր :

¹⁰⁶ Այս կարծիքն ունին Հիւրման (անդ, էջ
73 յջ.), Մարքուարտ (Streifzüge, էջ 289, ծնթ. 4)
և Lehmann-Haupt (Armenien, I, էջ 178) :

բակացիները որ հնագոյն աւանդութիւնը Մասիան իրրեւ տապանակիր լեռ չէ ճանչցած, այլ Յովհ. Երզնկացոյցն հետեւեալ խօսքը՝ «Լեւոն սյրարատեան բարձրակառոյցն Մասիս, տեղի հանդստեան եղեալ տապանին»¹⁰⁶ կ'օրէ տպացոյց համարիլ թէ տապանակիր լեռը Մասիսի հետ նոյնացնէր «ի հնուց բնդհանուր ճանչցուած իրողութիւն մըն է»։ Ասիկա սակայն քննադատութեան մէջ արամարանական, հետեւողական բնթացք մը չէ, այլ անխրաւ գնահատանք մըն է կրօտերագոյն հեղինակի մը վկայութեան՝ հակառակ հնագոյններուն․ որ աս առաւելն միայն կրնայ ապացուցանել թէ անոր ժամանակ իրրեւ տապանակիր լեռ բնդհանրապէս Մասիսը կը համարուէր, բայց ոչ Երրեք թէ միշտ իրրեւ այսպիսի համարուած է։

Ուրիշ վկայութիւն մը Մասիսի աւանդութեան ի նպատակ կը զանուի Ս. Յակոբ Մծբնացւոյ վարքին մէջ, զոր Մուրատ բնաւ չի յիշեր։ Կ'ըսուի թէ «Արդ որ այսչափ հրաշագործէր սուրբն Յակոբ, զիա՞րդ անդիտանայր վասն տապանին թէ ո՞ւր կառուցեալ կայ։ Ոմանք ի լեւոն Կորդուաց ասացին եւ ոմանք ի լեւոն Մասիս որ յԱյրարատեան դաւառին․ նա առանիկ եւ յսան Մասեաց աղբիւր բղխեալ կայ, եւ Եկեղեցի յիւր անուն կոչեցեալ մինչեւ ցայսօր ժամանակի» (Սու-

¹⁰⁶ Մսիսեք Հայկականք, Ե. 112 83—104), Ներբողեան ի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, 112 124։

վերք, ԻԲ., էջ 22) : Արդէն գրութեանս առաջին էջն ասորական աղբիւր մը կը մտնանչէ, որուն համաձայն խմբագրուած ըլլալու է : Հաւանական է որ գրութեանս հիմնական մասը հին է, բայց ոչ Մասիսի աւանդութեան մասին եղած տեղեկութիւնը : Թէ այս տեղեկութիւնն անճարակ կերպով ներմուծուած է եւ կամ թէ — այն պարագային որ նոյն իսկ սկզբնական ըլլայ — այրարատեան Մասիսը չէ, յայտնի է Արտամէտ աւանի յիշատակութենէն (անդ, էջ 23), ուր Վասպուրականի Արտամէտը հասկնալու է, ինչպէս որ արդէն ըստ Հ. Աւգերեանի¹⁰⁷ Յայտնաւորքները կը յիշեն : Ասիկա գէթ այնչափ կը ցուցնէ որ Յակոբ Մծբնացին մինչեւ Մասիս լեռը չհասաւ եւ վերոյիշեալ տեղիքին մէջ Վանայ լճին եզերքը հասկնալու է : — Յետագայ շրջանին նաեւ եւրոպացի գիտնական ճանապարհորդներ կը յիշեն Մասիսի աւանդութիւնն¹⁰⁸, որ սակայն մեր խնդրոյն համար ո եւ է նշանակութիւն չունի, այնու որ

¹⁰⁷ Լիակատար վարք եւ վկայարանութիւն սրբոց, հատ. Ժ., էջ 17 :

¹⁰⁸ Ինչպէս Guillaume de Ruysbroeck եւ Vincent de Beauvais, որոնց մասին տե՛ս P. Peeters, La légende de S. Jacques de Nisibe, Analecta Bollandiana, 1920, p. 329. Նաեւ Adam Olearius, Vermehrte neue Beschreibung der Moscovitischen und Persischen Reyse (Schleswig 1656), էջ 399 կը պատմէ թէ Շամսիի եկեղեցւոյ մէջ կէս կանգուն մեծութեամբ խաչ մը կայ՝ մեաքսէ նիւթերով փաթթուած, որ իբր թէ տապանի փայտերու մնացորդներէն շինուած է :

իրենց ժամանակի աւանդութիւնն է որ կը հաղորդեն :

Եթէ ԺԱ. մինչեւ ԺԲ. դարէն յառաջ ընդհանրապէս Մասիսի աւանդութիւնը դոյութիւն ունեցած ըլլար, այն ժամանակ ապահովապէս այսչափ երկար ժամանակամիջոցէն վկայութիւն մը մեզի հասած պիտի ըլլար: Որովհետեւ այս ժամանակաշրջանի շատ մը մատենագիրներ¹⁰⁰ եւ ոմանք կրկին ու կրկին անգամ Նոյի, ջրհեղեղի եւ տապանի մասին կը խօսին, եւ սակայն ամենադոյզն կերպով իսկ չեն ակնարկեր թէ որ լերան վրայ տապանն իջած է: Այս պարագան անկարելի է ըմբռնել երբ նկատենք վեհափառ Մասիսն, որ հին դարերուն արդէն զանազան առասպելներու որրանն ու միջնակէտն եղած է եւ իւր ներկայութեամբն յանգէտս ամէնուն Մասիսի աւանդութիւնը պիտի յիշեց-

¹⁰⁰ Ինչպէս Ագաթանգեղոս, զԷ. ԺԵ = § 169, ԺԶ. = § 172, ԻԷ. = § 296, Եզնիկ, Ընդդէմ աղանդոց, էջ 153, 164: Ղազար Փարպեցի (իւր «Թղթոյն» մէջ), 1904, էջ 190: — Եովհ. Մանդակունի, Ճառք (Վեներսի 1860), էջ 33, 145, 157 յջ., 204: — Եղիշէ (Վեներս. 1859), էջ 82: — Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, Ա., 4, 5, 6: — Եովհ. Կաթողիկոս, Պատմութիւն Հայոց (Թիֆլիզ 1912), էջ 11: — Գրիգոր Նարեկացի, Ճառք (Վեներս. 1827), էջ 196, 197 յջ., հմմտ. նաեւ էջ 231, 239, 248: — Ուխտանէս, Պատմութիւն Հայոց (Վաղարշապատ 1871), էջ 17: — Գրիգոր Մազիսարոս, Տաղաւարութիւնք (Վեներս. 1868), էջ 9, 80: — Ներսէս Ծնորհալի, Տաղաւարութիւն (Վեներս. 1830), էջ 16 յջ., 318, 413, 475, 489, 501, 548, 579: — Սամուէլ Սկեւրացի առ Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց (Վեներսի 1853), էջ 6: — Վարդան վարդապետ, Պատմութիւն (Վեներս. 1862), Գ.—Ե. = էջ 7—9:

նէր, եթէ նման աւանդութիւն մը գոյութիւն ունեցած ըլլար:

Նոյն իսկ Ծն. Ը. 4 տեղիքին հայերէն թարգմանութիւնն այսպիսի աւանդութեան մը հակառակ կ'ելլէ: Եթէ Ս. Գրքի հայ թարգմանիչները Մասիսի աւանդութեան մասին գէթ ազօտ դադարաբար մը ունեցած ըլլային, այն ժամանակ տօ Ἀραράτ Այրարատ նահանգին հետ յարաբերութեան մէջ գնելով ոչ թէ միայն «Այրարատ»ով թարգմանած պիտի ըլլային¹¹⁰, այլ հակիրճ կերպով «Ի լիւրինս Մասեաց», ասիկա ընթերցողներուն համար շատ աւելի սրարգ եւ հասկանալի պիտի ըլլար եւ միաժամանակ համուած իմաստին հաւատարիմ արտայայտութիւնը: Թէ բնակաւորար Ս. Գրքի հայ թարգմանիչները ո՛րչափ ժողովրդեան հասկացողութեան յարմարելու միտ դրած են, կը ցուցնէ ի մէջ այլոց Չրիօնն (Ես. ԾԲ., 10 եւ Յովք ԺԸ., 31), որ Հայկով թարգմանած են:

Ըստ այսմ այսօրուան մեր ձեռքը հասած հայ մատենագրութիւնը հիմ առնելով ՔԱ. դարէն յտուջ Մասիսի աւանդութեան մը գոյութեան մասին կարելի չէ այլ եւս խօսք բնել: Սակայն եւ այնպէս Մուրատ (անդ, էջ 42 յջ.) կ'ուզէ առ այս վկայութիւն մը, թէ եւ «միակը», Մովսէս Խարենացոյ քով դանել, որ «ազօտ կերպով հին, բերանացի աւանդութիւններէն քաղուած պատմուածք-

¹¹⁰ ՏԼՍ վերը ծնթ. 2:

ներու բովանդակութիւնը կու տայ»։ Պատմահայրս¹¹¹ Գորգի, Բանան եւ Դաւիթ աղբիւրներու հետեւողութեամբ կ'աւանդէ ազգերու բաժանման մասին յոյն փիլիսոփաներու մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւն մը, երբ ասոնց մէջէն ամէնէն յաջողակը՝ Ոլոմպիոդորոս այսպէս կ'ըսէ. «Պատմեցից ձեզ», կ'ըսէ, «զրոյցս անգիրս յաւանդութենէ ի մեզ հասեալ, զոր եւ բազումք ի գեղջկաց զրուցեն մինչեւ ցայժմ : Մատեան լեալ զՔսիսութրեայ եւ զորդւոց նորա, որ այժմ ոչ ուրեք երեւի. յորում, ասեն, կարգ լեալ բանից այսպիսի :

Յետ նաւելոյ Քսիսութրեայ ի Հայս եւ դիպելոյ ցամաքի, գնայ, ասէ, մի յորդւոց նորա կոչեցեալն Սիմ ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ դիտել գերկիրն, եւ դիպեալ դաշտի միում փոքու առ երկայնանստիւ միով լեւամբ, գետոց ընդ մէջ նորա անցանելով, ի կողմանս Ասորեստանի, դադարէ առ գետոյն երկլուսնեայ աւուրս, եւ անուանէ յանուն իւր դիտուն Սիմ.¹¹² Եւ դառնայ անդրէն յարեւելս հարաւոյ, ուտի եկն : Իսկ ի կրտսերագունից որդւոցն նորա Տարբան անուն, երեսուն ուստերօք եւ հնգետասան դատերօք եւ նոցին արամբք մեկնեալ ի հօրէն, բնակէ անդրէն ի նոյն գետեղեր, յորոյ անուն եւ զդաւառն անուանէ Տարօն, եւ զանուն տեղ-

¹¹¹ Պատմութիւն, Ա., գ. 7 :

¹¹² Սասնոյ դաւառին մէջ (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 70) : Քորենացին կ'ընտրէ այս անունն, որովհետեւ Սէմ անունն շատ նման է, զոր հոս Սիմի կը փոխէ :

ւոյն ուր բնակեցաւն՝ կոչէ Յրօնս . զի անդ
 դառաջինն սկիզբն եղեւ բաժանելոյ սրբուց
 նորա ի նմանէ : Նորին գարձեալ եւ առ եզերք
 սահմանացն Բաղտրիացւոց առէին բնակել
 սակաւ աւուրս . մնացեալ եւ մի ոմն անդ
 յօրդւոցն նորա : Քանզի կողմանք արեւելից
 Զրուան զՍեմ կոչեն , եւ Զարուանդ¹¹³ զգա-
 ւառն անուանեալ ասեն մինչեւ ցայժմ : Բայց
 առաւել յաճախագոյն հինքն Արամազնեաց ի
 նուագս բամբռան եւ յերդս ցցոց եւ պարուց
 զայսոսիկ ասեն յիշատակօք» :

Այս երկար տեղիքը դիտմամբ յառաջ
 բերինք , որպէս զի ցուցնենք թէ որչափ խա-
 խուտ է Մուրատի գլխաւոր նեցուկը : Տեղի-
 քիս մէջ յիշուող անունները՝ Քսիսութրոս ,
 Սիմ — Սէմ , Սէմը Զրուանի հետ նոյնացնելը ,
 Տարօնը Տարբանէն , Զարուանդը Զրուանէն
 յառաջ բերելն եւ ընդհանրապէս ամբողջ ոճն
 հայ ժողովրդական աւանդութիւն մը չի ներ-
 կայացնէր , այլ Սորենացւոյ գիտական յե-
 բիւրանքը կը մատնէ : Նաեւ այն կարծիքը թէ
 Արամի յաջորդները «զայսոսիկ ասեն յիշա-
 տակօք» այնչափ անորոշ է , որ անկէ ոչինչ
 կարելի է եզրակացնել : Եւ նոյն իսկ եթէ տե-
 ղիքս ժողովրդական կորիզ մ'ունենայ , որ
 անկարելի չէ , այն ժամանակ նաեւ այս պատ-
 մուածքին տեսարանը Վանայ լճին արեւ-

¹¹³ Զրուան եւ Զարուան անուններու մասին տե՛ս
 Marquart, Südarmenien und die Tigrisquellen, ՉԱ.
 1914, էջ 115, ծնթ. 1 եւ 2 = Արտատպ., էջ 204,
 ծնթ. 2 եւ էջ 205, ծնթ. 1:

մտեան կողմը փնտռելու է, եւ Քսիսութրոսի վերջին կայանն ալ՝ հիմ առնելով Սիմ լերան գիրքն ¹¹⁴, որ հայկական Տաւրոսի հետ նոյն բլլալ կը թուի ¹¹⁵, եւ վերն ըսուածները, կ'ըլլայ՝ ոչ թէ Այրարատ նահանգի Մասիսն, այլ հայկական Տաւրոսի քով գտնուող Երկիրը կամ ընդարձակ իմաստով Կորդուաց աշխարհն ¹¹⁶, որուն մասին սիւսի խօսինք յաջորդ հատուածին մէջ:

§ 5. ԿՈՐԴՈՒԱՅ ԼՆԻՆ ԻՔՐԵՒ ՏԱՊԱՆԱԿԻՐ ԼՆԻ

Հայ մատենագրութիւնը՝ թէ՛ թարգմանչականը եւ թէ՛ սկզբնագրականը մինչեւ ՓԱ. դար իբր տապանակիր լեռ միայն Կորդուաց լեաները կը ճանչնայ:

1. Եւսերիոսի Քրոնիկոնի հայ թարգմանութիւնը. «Եւ ի նաւէն՝ որ չողաւ դադարեաց ի Հայս, եւ ցայժմ սակաւ ինչ մասն ի Կորդուացաց լերինն ի Հայոց աշխարհին՝ մնալ նշխար ասեն» ¹¹⁷:

2. Փաւստոս Բիւղանդ կը պատմէ ¹¹⁸.

¹¹⁴ Խորենացի, Պատմութիւն, Ա. իդ., Բ. ը., Արիստակէս Լաստ., զլ. ԻԱ., էջ 94:

¹¹⁵ St' n Marquart, Südarmenien, ՀԱ., 1914, էջ 113 = Արտասպ., էջ 202:

¹¹⁶ Հմմտ. նաեւ Hübschmann, անդ, էջ 75:

¹¹⁷ Հրատ. Աւքերեան, հատ. Ա. (Վենետ. 1818), էջ 36—37:

¹¹⁸ Գ. 10 Վենետ. 1832, էջ 22. Մուրատ, անդ, էջ 1 յջ.: P. Peeters, Anal. Boil., t. 38 (1920), էջ 312 յջք.: Տեղիքիս հայոց իբր արեւելեան աղբիւր մը տե՛ս Bedjans, Acta Sanctorum (1892), հատ. Գ., էջ 435 տա. E. Nestle, Die Auffindung der Arche Noä durch Jakob von Nisibis ի Zeitschr. f. Kirchengesch., 26 (1905), էջ 242:

«Չայնու ժամանակաւ խաղաց գնաց մեծ
 Եղիսկրպոսն Մծբնացւոց, այր սքանչելի ծե-
 րունի, վաստակաւոր ի դործս ճշմարտու-
 թեան, որում անուն Յակոբ, փոխանակ աղ-
 դան պարսիկ կոչէր, այր ընտրեալ յԱսու-
 ծոյ, յիւրմէ քաղաքէ անտի դալ հասանել ի
 լերինս Հայոց, ի լեառնն Սարարաղայ ի սահ-
 մանս այրարատեան տէրութեանն ի դաւառն
 Կորդուաց. այր լի շնորհօքն Քրիստոսի, որ-
 պէս զօրութիւնք նշանաց եւ արուեստից լի-
 նէին ի ձեռաց նորա: Սա եկեալ ցանկացեալ
 փափաքեալ մեծաւ տենչանօք աղաչէր զԱ-
 սուած՝ տեսանել զիրկական տապանն նոյեան
 շինուածոյն, զի յայս լերին հանդեաւ նա ի
 ջրհեղեղէն. քանզի զամենայն ինչ որ հայցէր,
 առնայր ի Տեառնէ: Այլ մինչդեռ ելանէր ընդ
 դժուարին ընդ անջրդի ընդ ամափայնն ա-
 անապատին սարարատեան լերինն, աշխա-
 տեցան եւ ծարաւեցան նա եւ որք ընդ նմայն:
 Այլա դնէր ծունր մեծն Յակոբ ի վերայ եր-
 կրին, եւ կայր յաղօթս առ Տէր. եւ ի տեղ-
 ւոջն՝ սւր եղեալ էր զգլուխ իւր՝ բղխեաց
 աղբիւր, եւ արբին նա եւ որ ընդ նմայն էին.
 որ մինչեւ ցոյսօր ասեն այնմ իկ աղբիւր Յա-
 կորայ: Եւ ինքն ի նմին աշխատեալ դեղերէր՝
 զխնդրելին տեսանել տաանց յապաղութեան,
 առնէր աղօթս առ Տէր: Արդ իրբեւ էր նա
 խոնձեալ ի վեր ի դժուարին տեղւոջն մօտ ի
 կատարս, եւ կարի վաստակեալ էր, ննջեաց
 նա. եւ եկն հրեշտակ Աստուծոյ, եւ ասէ ցնա.
 Յակոբ, Յակոբ: Եւ նա ասէ. Աւասիկ Տէր:

Եւ ասէ հրեշտակն . Ահա ընկալաւ Տէր գա-
 դաշանս քո , եւ կատարեաց զխնդրուածս քո-
 սյդ , որ կոյ ընդ սնարս քո , է ի փայտից աս-
 տանակին , ահա բերի քեզ , անտի է սյդ , զի
 սյլ մի եւս յաւելցես տեսանելի գոյն , զի Տէր
 սյդ պէս կամեցաւ : Եւ մեծաւ խնդութեամբ
 յսան կացեալ , բացում գոհութեամբ երկիր
 որպանէր Տեառն , եւ տեսանէր գտախտակն՝
 իբրեւ զի կացնեաւ հասեալ հանեալ ձեզքեալ
 ի մեծ խնչ փայտից : Եւ ասեալ գառնացր
 անտի , հանդերձ շնորհատուր սրարկեւելալիս ,
 եւ որք ընդ նմայն երթեալք՝ իւրովք ձանա-
 տարհարդ լինէր» :

Ասարարաղ անունով ինչ պէտք է հաս-
 կրնայ : Ասարարաղ ընթերցուածք , զոր Փառ-
 տասի քով միեւնոյն գլխուն մէջ երեք ան-
 դամ կը կարդանք , կը գտնենք նաեւ ուրիշ
 տեղեր . 1 . Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ վերա-
 գրուած Գննոցի Մեկնութեան հոյ թարգ-
 մանութեան մէջ ¹¹³ . 2 . այն երեք ձեռագիր-
 ներուն մէջ , որոնք էջմիածնի անտարա
 մնացած քննական Աստուածաշունչի հրատա-
 րակութեան (Գն . է . 4 . ձեթ .) հիմը կը կապ-
 մեն . 3 . Մոսկէս Թարեմացւոյ վերայրուած
 Հոխիսիմեանց սրամութեան մէջ (տե՛ս
 Գործք . , էջ 300) . 4 . Գրիգոր Ազթամարցւոյ
 մէկ տալիս մէջ . «Լեառն Ասարարաղ , Կարմեյ
 եւ Ախնոյի» . եւ վերջապէս . 5 . ձեռագիր տ-

¹¹³ Վրեմնական Մխիթարեանց Մատենադարանին
 մէկ ձեռագիրք , Թ . 231 , թղ . 13 : Ձեռագիրն ինքնին
 ժԹ . դարէն է , բոց սկզբնագիրն ժԲ . դարէն : Հմմտ .
 Տաշեան , Յուլիսի , էջ 602 :

«Ետարանի մը մէջ՝ 1232էն, սը կը կարգանք. «ի գաւառիս Սարարազա, ի քաղաքիս՝ սը կոչի՝ սը. Մարի»¹²⁰ :

Սարարազի մէկնաթիւնն ու ասոր աշխարհադրական դիրքն սրուչեյն երկար ժամանակ խնդրոյ նիւթ էր : Առաջին անգամ էմին համարձակեցաւ իւր գաղղ. թարգմանութեան մէջ¹²¹ Սարարազին ներքեւ ծանօթութիւն մը գնել եւ նոյնացնել գոյն Մասիսի հետ, իսկ ձեւին ծաղամն ալ սխալ գրչադրութեամբ մէկնեց : Հիւրչման (անդ, էջ 76, ծնթ. 1) եւ Մարատ (անդ, էջ 71 եւ 81, ծնթ. 1) այս մասին սրուչ կարծիք մը չէն կրնար յայտնել : Միայն վերջինս տեղ մը (անդ, էջ 84, ծնթ. 1) նաեւ հնարատը կը համարի թէ Սարարազ յատաջ եկած բլլարու է «ի լեռինս սրարազայ բաւերան սխալ բաժանմամբ, այնու սը լեռինսի վերջին սէն Արարազայ հետ միացած է» : Մարատ սակայն հոս վտարիկ սրբադրութիւն մը կ'ընէ, այսինքն՝ լեռան կ'աղէ կարգոյ լեռինս վերոյջեայ ձեւով մեկնել կարենալու համար, սր սակայն բոլորովին աւելորդ է, սրովհետեւ հայ գրչագրութեան մէջ, մանաւանդ Մեարտպեան գրերու մէջ ն եւ Ս յաճախ իրարու հետ կը շփոթուին : Աւստի սխալ բաժանմամբ ս յաջորդ բառին հետ միացնելով յա-

¹²⁰ Տե՛ս Լալայեանց, *Յայտի հայերէն ձեռագրայ վաստորականի* (ՊԵՓԸ, 1915), էջ 119—122 :

¹²¹ Langlois, *Collection des hist. anc. et mod. de l'Arménie*, I, p. 218 b, ծնթ. 2 :

տաջ կու գար արդէն Սարարայ ձեւը¹²² : Այս ձեւը անգամ մը ծաղեւէն Լաքը բնակա- նարար հրատուրիչ պիտի ըլլար Վասպուրա- կանի կողմերէն ծնած մատենագիրներուն և. գրչագիրներուն համար Սարարայ ձեւն իրենց գրութիւններովն անմահացնելն, և աւելի անձուկ կերպով տաղանակիր լեռն իրենց նահանգին հետ կապելը :

Թէ Սարարայի փոխարէն Արարայ ձեւն ուղիղ է, կը վկայէ Սերխոսի քով գտնուող տե- գիքը (էջ 2, տող 24—33), որուն համաձայն Հայկ Բարեւոյնէն դէպ ի հի սիս՝ Արարայ եր- կիրը կը շուէ, ասկէ ալ աւելի հի սիս եր- թայով ի վերջոյ Հարք գաւառին մէջ կը հաս- տատուի : Հոս դժուած Արարայի աշխարհա- գրական գիրքը թոյլ չի տար նոյնն Այրարատ նահանգին հետ շփոթելու : Եթէ ուղիղ է Մա- տիկեանի¹²³ կարծիքը թէ Սերխոսի տաաջին գլուխները Փաւստոսի տաաջին երկու գլուխ- ները կը կազմէին, ոչն ժամանակ այս տե- գիքն ազդակի տոյացոյց մըն է թէ Սարա- րայը Փաւստոսի քով կրնայ միայն Արարայ եզած ըլլալ : Պէտք է միա դնել որ Փաւստոսի Պատմութեան բոլոր ձեռագիրները միեւնոյն իմբի կը վերարկերին, միեւնոյն սխալներով, միեւնոյն սխալ բնթերցուածներով և թէ ա- մենահին ձեռագիրն ժէ. գարր շ'անցնիր¹²⁴ :

¹²² Տե՛ս նաև Հ. Ա. Մատիկեան, Սարարայ թէ Արարայ. ի Յուշարձան (Վիեննա 1911), էջ 432—435 :

¹²³ Տե՛ս Անանունը կամ Կեղծ-Աերկոս, Վիեննա 1913 :

¹²⁴ Հմմտ. Գ. Տէր-Մկրտչեան, Zeitschr. f. arm. Philologie, II, էջ 267 յջք. :

Ամէն պարագային Սերիոսի տեղիքն ապացոյց մըն է թէ հայ մատենագրութիւնն Այրարատէն դատ Արարադ մըն ալ կը ճանչնայ, թէև ամբողջը հին Կտակարանի տեսակէտին վրայ կադմուած է, ինչպէս որ Փաւստոսին ալ Աստուածաշունչն է որ (Ս)արարադ կը ներշնչէ :

Մարքուարտ 1914ին¹²⁵ այն կարծիքին եկած էր թէ Սարարադ անունը կադմուած է վրաց. առ նախդիրէ, ինչպէս Սա-Քարթվելօ, Սա-աթարադօ եւն ձեւերուն մէջ եւ Արարադէն, սակայն արդէն իւր Südarmerien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen գործքին մէջ¹²⁶ տատամսելու սկսած է, այնու որ հետեւեալ նախագասութեան՝ «Անթխտելի է որ Սարարադ անունը... աստուածաշնչեան Արարատի հետ աղերս ունի, ձեւն ինչպէս որ ալ մեկնուելու ըլլայ» ծանօթութիւն մը կցած էր, ուր մէկ կողմանէ ձեռագրական աղաւաղումն այս դէպքիս մէջ անհիմն կը համարի, իսկ միւս կողմանէ ալ այն ենթադրութիւնը, թէ վրաց. առ նախդիրն է որ հոս կը ներկայանայ (հմմտ. Σά-σπειρος Հերողոտոսի քով) կը մերժէ, որովհետև այսչափ ուշ ժամանակ վրական ազդեցութիւն կարելի չէ փնտսել եւ այն այսչափ հարաւ : Սակայն այնու որ Մարքուարտ գրեթէ հինգ տարի ետքն՝ իւր րա-

¹²⁵ Տէ'ս Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919, էջ 17 :

¹²⁶ Հանդէս Ամսօրեայ, էջ 180 = Արատ. էջ 216 :

նախօռութեան տղադրութեան ժամանակ նկատի առնելով Մատիկեանի վերոյիշեալ յօդուածը (Յուշարձանին մէջ) ծանօթութիւն մը կը յաւելու. «Բնականաբար ամէնէն աւելի հաւանականն է այն թէ Սարարադ ձեւը պոյութեան իրաւունք շունի, այլ իւր ծագումը պարզապէս Արարադի սխալ գրչագրութեան կը պարտի եւ Ս. Գրքէն առնուած է¹²⁷», կրնանք այլ եւս Waldemar Belckի կարծիքը¹²⁸ թէ Սարարադ «ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Արարատ՝ տուրանեան Սա տեղական նախդիրով» բնաւ նկատի չառնել:

3. Թովմաս Արծրունի ունի հետեւեալ տեղիքն¹²⁹. «Յետ կատարման աստուածային հրամանին՝ ի ծփական ջուրցն բերեալ տապանն յարեւելեայն ի միջոց աշխարհի՝ հանդեաւ ի լերինս Կորդուաց»:

4. Մովսէս Խորենացւոյ վերադրուած «Պատմութիւն սրբոց Հոսիսիմեանց», իւրքրիկ գրուածքին մէջ կը պատմուի կուսաններու մասին թէ ինչպէս իրենց դադթի ժամանակ Կորդուաց աշխարհէն կ'անցնին եւ Սողոմի անունով լեռը կը հասնին. «Բայց այսր լերին», կը գրուէ հեղինակը, «ասի յԱսոր-

¹²⁷ Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 59, ծնթ. 5:

¹²⁸ Die Ursitze der Chalder und die Ausbreitung der chaldischen Macht ի Հանդէս Ամսօրեայ, ԽԱ. (1927), էջ 809: Փաւստոսի Սարարադի մասին տե՛ս նաեւ P. Peeters, La légende de S. Jacques de Nisibe, ի Anal. Boll., 1920, էջ 322 յջ.:

¹²⁹ Հրատ. Պետերսը. 1897, Ա., դւ. 1 (էջ 18—19):

ւոյ, թէ ի նուազել ջուրցն հեղեղաց, եհաս
տապանն ի գլուխ լերինն, որ է Սարարադայ.
Եւ ընդ մէջ անցեալ սղոցածուկնն արդելու
ղնաւն. եւ անուն քաղաքադեղջն կոչեցաւ
Թըմնիս, այսինքն թէ ութ ուղիք ելին ի տա-
պանէն¹³⁰»: Որչափ մեզի ծանօթ է, բոլորու-
մբն նորութիւն է թէ ասորի աւանդութեան
մէջ տապանակիր լեւը (Ս)արարադ կո-
չուի: Հաւանական է որ հոս (Ս)արարադը
Փաւստոսի Պատմութենէն առնուած յաւե-
լուած մըն է: Նման բան մը կը տեսնենք
նաեւ Միքայէլ Ասորւոյ ժամանակապարտութեան
հայ թարգմանութեան մէջ: Մինչ ասորի բնա-
պիրն ըստ հրատարակութեան J. B. Cha-
botի¹³¹ կ'ըսէ. «Անոնք տապանը թողուցին
(եւան), ինչպէս կ'ըսէ Յովսէփոս¹³², Ապա-

¹³⁰ Մովսէս Խորեն. Գործք, ՎԼԽԵԱ. 1865, էջ 300:
Մուրատ, անդ, էջ 28—29: Հ. Ղ. Ալիշան, Հին հա-
ւասք Հոյսոյ (ՎԼԽԵԱ. 1910, էջ 63—64) տեղիքս յա-
ռաջ կը բերէ միայն զիչ մը տարբեր բնապարտ. նաեւ
տարբեր բնթերցումներ կու տայ Սաղոմի եւ Թըմնիս
անուններուն համար, ինչպէս Սաղոմ, Թըմնի կամ
Թմնի:

¹³¹ Chronique de Michel le Syrien, Paris 1899,
t. I, p. 14.

¹³² Ինչպէս Chabot ինքնին կը գրէ, Բար Հե-
րբէոս ալ (Chron. syr., p. 7) նոյնը կ'աւանդէ: Գուցէ
հոս շիթութիւն մը կը տիրէ Սարարոնի պատճառաւ,
որուն համաձայն (XII, 569) Ապամէա քաղաքը Ki-
βωτός = սնդուկ, տապան» մականունն ունի եզեր-
համա. նաեւ Պաղատէոս V, 2, 25 եւ Պլինիոս, Hist.
nat. V, 29: Նոյն իսկ Սեպտիմոս Սեկերոսի եւ Մակրի-
նիոսի զահակալութեան ժամանակ կախումը գրամնե-
բուն վրայ բոլորովին սրտը կերպով կը տեսնուին
ԱՁԲ արձանապարտութիւնն իր, կրօն, ազատի եւ ա-
զատնիին պատկերով: Այս մասին, ինչպէս եւ հրեայ
զապաթին ձեռքով այս կողմերը Ս. Գրքին թողուցած

մէտ քաղաքին մէջ, որ Պիսիդիայի մայրաքաղաքն է. հոս կը գտնուին տապանին մնացորդները: Այս մասին ուրիշներն ուրիշ կերպ կը խօսին», այս տեղ հայ թարգմանիչը¹³³ կ'աւելցնէ. «բայց ճշմարտապէս կայ ի Հայք Մեծ, ի լեանս Արարողայ, որ է Մասիս ըստ բնագրոյն»:

Վերոյիշեալ գրուածքին հեղինակը կ'ողկը գուցէ այսու Փաւստոսի (Ս)արարողի դիրքն աւելի որոշել զայն Թրմիսի հետ յարաբերութեան մէջ դնելով կամ նոյնացնելով: Այս Թրմիսին ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Բարիեք Թեմակին կամ Թամառնի՝ այսօրուան Ջեղիրէյ Իբն-Օմար (Տիգրիսի քով) քաղաքին քովերը, այսօրուան քրդաբնակ դիւղը Բեքմակին, քրդերէն Հեշտանէ (այսինքն՝ 80, փոխանակ հեշտէ-նէ), որուն մասին Սախաու լրած էր թէ կը գտնուի Ջուղիին ետերը, Նակրավանէն 12—15 ժամ հեռու¹³⁴: Իբր թէ այս Թեմանինը Նոյէն հիմնուած եւ տապանէն ելլող ութ հսկաներու¹³⁵ թուոյն

աղգեցութեան մասին տե՛ս E. Babelon, La tradition phrygienne du déluge և Revue de l'hist. des religions, t. 23 (1891), p. 174 ղջ.:

¹³³ Հրատ. երուսողէմ 1871, էջ 10:

¹³⁴ Sachau, Reise in Syrien und Mesopotamien, Leipzig 1883, էջ 376: Հմմտ. նաեւ Hartmann, Boh-tan, 1, 53, 84. 2, 93, 128:

¹³⁵ Հաւանարար ասորերէնի վրայէն ܩܘܘܠ = ութ կազմուած է: Արարերէնի վրայէն չափելով պէտք էին «ութսուն» (ܩܘܘܠ ܐܘܢܐ) աչքի առջեւ ունենալ, որովհետեւ արարներն այս դիւղը Թամանին կամ Թամանուն կ'անուանեն:

համաձայն անունն առած է: Այս անունն արդէն Ագաթիսա Աղոյտաթիկոսի քով (Վ իրր 582ին) կը յիշուի իրր շօնոյ *Θαμασῶν*¹³⁶: Այս անունն ամենայն հասանալիանութեամբ սկզբնաբար Կորդուսոյ աշխարհին մէջ հաստատուած ցեղի մ'անունն էր¹³⁷, սակէ յառաջ եկած բլրարս է ապա փերցիլչեալ սիւայ ստուգարանութիւնն առ ստադանակիր լերան սեղատորութր, ինչպէս որ Հայոց քով Եաթաճառանէն Եաթիլջեան մը յառաջ եկած է: Թէեւ Առ համաձայն Արարիոյ ալ-Ջուզի լեւոր¹³⁸ ստադանակիր լեւ համարած է (Սուրա Բ., 46), սակայն որպէսզի ան այս անունն Կորդուսի ստորի անուցութեան լերան վրայ փոխանցեցին, որուն սեղր հաստատուն անուց անոր վրայ շինուած *Dairā de-Beth kewēla* վանքով¹³⁹: Եաթ *Qazwīnī* պարսիկ աշխար-

¹³⁶ Agathiae Myrinaci Historiarum libri quinque (Bonnae 1828. Ի „Corpus script. Hist. Byzantinae“, հրատ. B. G. Niebuhr), pars III, p. 272 (lib. 4, 29). *ἐπιώχρασε μὲν γὰρ ἐν τῷ τότε ἀμφὶ τὰ Καρδούζια ὄρη ἐς πῶση Θαμασῶν διὰ τὴν τοῦ θέρους ὥραν καὶ τὴν τῶν τόπων ἐκχρῆσιαν μεταβάς τε καὶ ἐνδιατιώμενος θωδωνῶν δμοφῆν σκευάσει. Խուրաւ, անդ, էջ 28. G. Hoffmann, Auszüge, էջ 174 յջ., Marquart, Südarmerien, էջ 217, 350 յջբ., Hübschmann, Altarmen. Ortsnamen, էջ 333 յջ. = հայ. թարգմ. էջ 201 յջբ.:*

¹³⁷ Հճճա. St. Martin. Mémoires, I, p. 263 յջ., Սուրաւ, անդ, էջ 28:

¹³⁸ Nöldeke, Kardu und Kurden: Festschrift für Kiepert, էջ 77. ծնթ. 2. հիմ անուցով Hamasa, 564 -- Jaqut, 2. 270. 11 -- Muštariḳ, 111:

¹³⁹ Chronique de Denys de Tell-Mahre, IVe partie publ. par J. B. Chabot, p. 84, 2. Marquart, Südarmerien, ՀԱ 28 (1914), էջ 181 = Արարիոյ. 217 յջ.:

հաղէտի համաձայն¹⁴⁰ տապալանն ալ—Ջուզի լիբան վրայ հանդիւած եւ հոն նոյ տաճար մը շինած է եղեր, որ տակաւին Քաղվինիի ժամանակներն իսկ ուխտատեղի եղած է: Նոյն իսկ մինչեւ Արքայական ժամանակները տապանի մնացորդներէն սոյն լիբան վրայ կը պահուին եղեր:

Ըստ ոյսմ տեսանք, որ «Պատմութիւն որբոց Հոսիսիմեանց»ի հեղինակը (Ս)արարազը Թեմանիի քովերը կը փնտոէ: Արդեօք նոյնը կրնա՞նք ըսել Փաւստոսի համար: Բնապրէն ոչինչ կարելի է տպացուցանել, սյլ միայն ենթադրել, որովհետեւ ամբողջ պատմութեան ընդ աւարական աղբիւր մը կը մատնանշէ, ուրիշ նեցուկ մը կարելի չէ պահել բնապրին մէջ: Առ այս ապահով կրուան մը կու տայ (կեղծ) Սերխոս, որ Մար Արասին հետեւելով կը պատմէ¹⁴¹. «Արդ՝ այս են անուանք աղլածինն արանց անգրանկելոցն ի Բաբելոն, զնացելոցն ընդ կողմանս հիւսիսոյ յերկիրն Արարազայ: Ձի չուեաց իսողաց զնաց Հայկն ի Բաբելոնէ կնաւն եւ որդւովքն եւ ամենայն աղխիւն հանդերձ: Եւ չուաւ բնակեցաւ յերկիրն Արարազայ ի տանն որ ի լեռնոտինն, որ զառաջինն շինեալ էր Զրուանայ հաւրն՝ եւ եղբարբքն հանդերձ: Եւ ապա ետ զնա Հայկն կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում որդւոյն Արա-

¹⁴⁰ Թարգմ. Ethé, t. I, 19, p. 320, առ Սանտալ-ճեան, Histoire, I, p. 137:

¹⁴¹ Հրատ. Պետերսբուրգ 1870, էջ 2—4:

մենակայ : Եւ ինքն շուեաց զնաց անտի եւս ի հիւսիսակողմն եւ շարաւ բնակեցաւ ի բարձրաւանդ դաշտավայրի միոջ . եւ կոչեցաւ անուն դաշտին այնորիկ Հարք , յանուն Հարցն ¹⁴² : Իսկ երկիրն ըստ նմին պատշաճի կոչեցաւ անուն Հայք՝ որ են հայազամբք հանդերձ . . . ¹⁴³ :

¹⁴² Ասիկա ժողովրդական ստուգարանութիւն է : Տարակոյս չկայ որ հոս է արձատին կը պատկանի, որուն ապացոյց է սեռ. Հարքաց ձեւը, նմանապէս Χάροα (Տուրուրեհանի մէջ) Կոստանդին Ծիրան. քով (De administratione imp., cap. 44) :

¹⁴³ Այսպիսի մեկնութեան մը փորձը, սովորական երեւոյթ մը նաեւ ուրիշ ժողովուրդներու քով, կարծես կուսան մը կու տայ ենթադրութեան մը, որ այսօր ինչ ինչ զիտնականներէն կը պաշտպանուի, այսպէս զ. օր. Kretschmer (Der nationale Name der Armenier, էջ 3 = հայ թրդ. ՀԱ 1933, էջ 429 յջք.), որ զՀայկ յոյն մտանադրութեան Նաւո ժողովրդեան անունն հետ կը նոյնացնէ եւ յենով բնւեապրերու կայաշա անունն վրայ կը կարծէ թէ «Հայերն իրենց Հայք անունը նախահայկական եւ նաեւ նախախաղտեան ժողովրդեան պարտական են» : Նաեւ Լ. Յ. Տաշեան Հայք յառաջ կը բերէ Հայաշայէն, սրոնք «կը նստէին ոչ միայն ի Փոքր-Հայս, այլ նաեւ Մեծ Հայոց լեւնաշխարհի մէջ, զոնկ Արեւմտեան Հայաստան, ոչ միայն Գամրայ արչաւէ յառաջ, ոչ միայն յառաջ քան Ուրարտեանց տիրապետութիւնը, այլ նաեւ յառաջ քան առ հասարակ թրակեան-փոխուղական դաղթականութիւնը զէպ ի Փոքր-Ասիա» : Հայաշա, ինչպէս Շուվէ (հայ.՝ Ծոփք) եւ Ալշէ (հայ.՝ Աղձնիք) եւն կազմած են հայ ազգին գլխաւոր զանգուածը : «Հայաշայէն եւն ետքը՝ հայ ազգը կազմելու նպաստած են արք աշխարհին Arman (Ուրմիս լճին շուրջը) : Ասոնք Հայաստան մտած են՝ Մարաղ արշաւանքի հետեւութեամբ : Անոր համար Արմանիա, Արմինիա եւն միայն անաղան արձանադրութեանց մէջ կ'երեւան . եւ Գարեհի ձանօթ արձանադրութեան մէջ տակուին մնացած է Ուրուսուր (Ուրարտու) Բարեկական խմբադրութեան մէջ» : Լ. Յ. Տաշեան կը կարծէ թէ ուրիշ է Մարքուարտի այն գուղափարը՝ թէ Հայք-Արմէնք զինուորական դաղթականութիւն ըլլան, զորոնք հոն բերած են «Մարք՝ աշխարհը

Յայնմ ժամանակի թաղաւորեաց ի Բարելոն որսորդ հսկայ Բէլն Տիտանեան, ճոխն շատուածացեալ, որոյ հպաւը դուրութեամբ եւ սաստիկ յոյժ գեղ պարանոցի իւրոյ: Եւ էր իշխան ամենայն աղպաց՝ որ սխուեցան ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի: Որոյ արարեալ առ աշուք կախարդութեամբ հնարս՝ եւ հրամանս թաղաւորականս ամենայն աղպաց. եւ հպարտութեամբ ամբարտաւանութեան իւրոյ կանգնեաց դպատիկերն իւր, եւ ետ երկիր պտղանել իբրեւ Աստուծոյ, եւ գոհս մատուցանել:

Եւ վազվազակի կատարէին ամենայն աղպն դհրամանս նորա. բայց մի սմն Հայկ սմունն նահապետ աղպացն ոչ հնադանդեցաւ ի ծառայութիւն նորա, եւ ոչ կանգնէր ի տան իւրում զդատիկեր նորա. եւ ոչ մեծարէր զնա տատուածաւրէն շքով:

Եւ էր անուն նորա Հայկ, ընդ որում ծնաւ արքայի Բէլոյ սխութիւն մեծ: Եւ գաւրաժողով լինի Բէլ արքայ ի Բարելոն եւ գիմէ գնաց ի վերայ Հայկայ սպանանել զնա:

պահելու համար: Այս Արման աշխարհի բնակչութիւնն անտարակոյս երանեան էր. եւ ասով կը մեկնուի երանեան լեզուի այն մեծ ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ. ասով կը մեկնուի թէ ինչո՞ւ Արմենիա պաշտօնական նոր յարձուրձանքը Հայոց քով ստիւրական չեղաւ. բուն Հայք աւելի դերիշխող եղած են» (տե՛ս Հ. Բ. Տաշեան, Հաթեր եւ Ռեքորականք, Վիեննա 1934, Յատկութիւն): Այսպէս նաև Ա. Սաշատրեան (Պատմ. Հայոց, էջ 41 յջ. 1), որ նոյն իսկ «Հայաստան»ի աւելի հին եւ ուղիղ ձևեր կը համարի Հայաստան կամ կայաստան: «Հայաստան»ի աւարաբ կը համարի լոկ իսխառութիւն ժը երանեան լեզուէն՝ Արշակունեաց ժամանակ:

Գայ հասանէ յերկիրն Արարազայ ի տունն՝ որ էր նոցա հայրենի՝ զոր շինեալն էր ի լեռնատին . եւ կազմոս փախստական զնաց ի Հարք առ հայր իւր ալդ առնել նմա . եւ առէ . «Դիմեալ զայ Բէլ արքայ ի վերայ քս . եւ եկն եհաս մինչեւ ի տուն անդր . եւ ես կնաւ խմով եւ սրգւովք ահաւասիկ կամ փախստական :

Անու Հայկն ղԱրամենակ եւ ղկազմոս զորդի իւր . եւ զորդիս նոցա եւ զորդիս եւթանեցունց դատերաց իւրոց , արս հսկայս եւ նուազունս թուով :

Եւ ի գիմի հարկանի Հայկն Բէլայ , եւ կամեցաւ ըմբռնել զնա Բէլ ի բուն իւր : Սոյս ետ Հայկն յերեսաց նորա . եւ զնայր նա փախստական . եւ Բէլ զհետ նորա երթայր ոչնդալոյն հանդերձ ղինակրաւն իւրով :

Զտեղի կալաւ Հայկն եւ առէ ցնա . «Զի սնդեալ զաս զհետ իմ . դարձիր անդրէն ի տեղի քո՝ զի մի մեռանիցիս այսաւր ի ձեռաց իմոց . քանզի ոչ վրիպի նետ իմ իմիք» : Պատասխանի ետ Բէլ եւ առէ . «վասն այնորիկ՝ զի մի անկցիս ի ձեռս մանկաւոյ իմոյ եւ մեռանիցիս . այլ եկ ի ձեռս իմ , եւ կեաց ի տան իմում խաղաղութեամբ , ունելով ի զործս զմանկունս ի տան իմոյ զորսականս» :

Պատասխանի ետ նմա Հայկն եւ առէ . «Շուն ես դու եւ յերամակէ շանց՝ դու եւ ժողովուրդ քո : Եւ վասն այնորիկ թափեցից իսկ այսաւր ի քեզ ղկասպարձս իմ» : Եւ արքայն Տիտանեան սպառաղինեալ , եւ վտա-

հացեալ ի կուռ սպառազինութիւն անձին իւրոյ :

Եւ Հայկն Աբելթայն մերձենայր եւ ունէր ի ձեռին իւրում դաղեղն , որպէս հեծան հզաւր մայրափայտեայ : Եւ Հայկին դտեղի կալեայ պատրաստի ընդդէմ նորա աղեղամբ :

Եւ կանդնէ զկապարճան ի գետնոյ ընդ ինքեան յաղեղն սկայաւրէն կամարին¹⁴² , եւ ընդ գիրկս մտեալ դաւրութեամբ հարկանէ նետիւ դտախտակս երկաթիս , եւ ընդ սղոնձի փահանն ի թափ անցուցանէ ընդ մսեղէն արձանն յերկիր խարսխեալ փտարեալ նետն . եւ վաղվազակի կարծանեալ դատուածակարճեալ հսկայն . եւ դաւրք նորա փախստական լինէին : Եւ նորա գհետ մտեալ թափեցին ի նոցանէ երամակս ձիոց եւ ջորեաց եւ ուղտուց :

Եւ Հայկ դարձաւ ի տեղի իւր . եւ չորաւ կալաւ Հայկն զերկիրն Արարադայ . եւ բնակեցաւ ամդրէն ազղաւ իւրով մինչեւ ցայժմ : Եւ ի ժամանակի մահուան իւրոյ ետ գնաւ կալած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում , որդւոյ Արամանեկայ եղբաւր Հարմայի» :

Այս տեղիքին մէջ կը գտնենք ինչ ինչ յենակէտներ : Պատերազմի դաշտը Վանայ լճին արեւմտեան կողմը պէտք է որ գտնուի ,

¹⁴² Այսպէս բնագիրն , որ սպառազինուած կ'երեւայ կարգալու է . «Եւ կանդնէ զկապարճան ի գետին եւ գնետն եղեայ յաղն սկայաւրէն կամարին» : Թէ ինչ աստիճան գործքս սպառազինուած է տե՛ս Հ . Ն . Ակիներեան , Սերիոս , Վիեննա 1924 :

որովհետեւ Վանայ լճին օրեւմտեան օտին վրայ բարձրացող լեռնակատարը կ'անուանուի «Ներքովթ լեռ»¹⁴⁵, եւ ըստ հայկական գրոյցին Բէլ ճակատին մէջ իյնալէն ետքը հոս թաղուած է : Ասկէ կը հետեւի թէ Արարադ երկիրը Նիմրուդ-Դադի հարաւակողմը պնտակու է, որովհետեւ Բէլ Արարադ երկրին տիրելէն ետքն է որ Հայկ իւր պօրականով կը փութայ երկիրը կրկին ետ գրաւել, սակայն մեծագոյն ուժի առջեւ կը ստիպուի կոնակ դարձնել եւ փախչիլ զէպի հիւսիս մինչեւ որ Նիմրուդ-Դադի քով ճակատի կը բռնուին : Այս նկարագրութեան համաձայն կը հասնինք Թեմանին կամ Փաւստասի եւ ընդհանրապէս հոյ մատենագրութեան Կորդուայ գաւառը : Հետաքրքրական է դիտելն, որ Մարարբատ Հայկի թոռն, որուն սա Արարադ երկրին առաջին հանդրուանն իրը ժառանգութիւն կը ձգէ, Կադմոս կ'անուանէ : Այս անունը հեղինակն ինքը կազմած է ասոր. qadmo կամ qadmojo = «առաջին» բառին վրայէն եւ այն երկիրն իրը հայկ. ամենահին աշխարհամասը (հարաւէն հաշուելով) կը յիշատակէ : Այս կարծիքը բոլորովին համապատասխան է հայկ. աւանդութեան, որուն համաձայն Հայկ աշտարակաշինութենէն ետքը Բաբելոնէն պաղթած է եղեր եւ Կորդուք (Քարդու) Հայաստանի ամէնէն հարաւային

¹⁴⁵ Հմմտ. տաճկ. նաեւ «Նիմրուդ-Դադ». տարակցս չի վերցնէր որ հոյ մատենագրութեան «Բէլ»ը նոյն է Աստուածաշունչի (Մն. Ժ., 8 յժ.) «Ներքովթ»ի հետ :

նահանգն էր: Ըստ այսմ Կաղմոս թէեւ ոչ
 լեզուականօրէն, բայց առարկայօրէն Կոր-
 դուքի (Բէթ Քարդու) վերադիր մըն է ¹⁴⁶:
 Աւրեմն ըսուածներէն կը տեսնուի որ Ե.—
 Փ. դարու հայ մատենագրութիւնն ասորի
 և կեղեցւոյն հետ Կորդուաց լեռն իրր տապա-
 նակիր լեռ կը ճանչնայ եւ Մասիսի մասին
 իրր սյսպիսի բան չի գիտեր: Եթէ սակայն
 վերջէն Մասիսն իրր տապանակիր լեռ մէջ
 տեղ կ'ելլէ, ասիկա կարելի է մեկնել հնչա-
 կանութեան փոփոխմամբ, որով Այրարատն
 Արարատ եղաւ: Թէ դասական հայերէնի այն
 ինչ ինչ գաւառարարբաններուն մէջ ա կամ է
 դարձած է, ունինք բուական թուով օրի-
 նակներ, դ. օր. մայր = մար կամ մէր,
 հայր = հար կամ հէր: Այս կերպով անգամ
 մը Այրարատ աստուածաշնչեան Այրարդ (տ)ի
 արտասանութիւնն ստանալէն ետքը Մասիսի
 աւանդութիւնը կարծես ինքն իրմէ երեւան
 պիտի դար, մանաւանդ որ Աստուածաշունչի
 մէջ Արարատ միշտ Հայաստանի հետ աղերսի
 մէջ կը դրուի, իսկ ասոր ամէնէն բարձր ու
 հաշակաւոր լեռն էր Մասիս, ըստ այսմ տա-
 պանը պէտք է որ ասոր վրայ կեցած ըլլայ ¹⁴⁷:
 Եւր. ապա միաժամանակ Նախարաւանը Նա-
 իիջիւան եղաւ եւ իրր առաջին իջեւան մեկ-
 նուեցաւ, յայտնի է որ տապանի իջեւանի հետ
 յարաբերութեան մէջ պիտի դրուէր, որ ար-
 դէն Մասիսի վրայ փոխադրուած էր, այնպէս

¹⁴⁶ Հմմտ. J. Marquart, Südarmenien usw.:
 ՀԱ 28 (1914), էջ 181 = Արտասպ. 218:

¹⁴⁷ Հմմտ. Մուրատ, անդ, էջ 92:

որ արդէն զրոյց եւ ստուգարանութիւն իրա-
քու նեցուկ կրնային բլլայ :

Ինչ որ ալ բլլայ ջրհեղեղի հոյկ, աւան-
դութեան մը հետքը կարելի չէ գտնել եւ հնա-
բաւորութիւնը չկայ Նախահաւան (եւ նոյն իսկ
Նախօրաւան) իբր *ἀποβατήριον*¹⁴⁸ մեկնել :
Իսկ Յովսէփոս, որուն համաձայն տապանը
Հոյանաւանի մէջ լերան մը կտտարը կեցած
է, ո՛չ Ալբարատ նահանդի, ո՛չ Մասիս լե-
րան եւ ոչ ալ Նաօսթան քաղաքին մասին կը
խօսի, եւ անոր կարծիքը թէ հոյերը տեղ մը,
որ ջրհեղեղի աւանդութեան հետ աղերս
ունի, *ἀποβατήριον* անուանած են, «կարելի
չէ փտասելի համարիլ: Անիկա իբր ազրիբը
չի յիշատակեր եւ մենք պատճառ չունինք ա-
ռանց այլեւայլ լատ. համարիլ, եթէ նոյն իսկ
հոյկական եղած բլլայ: Արտիհեաւեւ նոյն իսկ
հոյ մը կրնար անոր հոյկական տեղւոյ մ՝ա-
նուան մասին սխալ տեղեկութիւն տալ եւ
իրապէս ալ բրած է, եթէ Նախահաւան իբրեւ
«իջեւան» եւ այլն մեկնած է¹⁴⁹»: Գուցէ
Յովսէփոս *ἀποβατήριον* բառով կը հասկնար
Կարդուաց տշխարհին մէջ կամ Մանադկերտի
քովերը տեղ մը համաձայն Նիկողայոս Գա-
մակապուոյն տեղիքին :

¹⁴⁸ Թերեւս կարելի բլլայ Ալբարատի մէջ գտնուող
Իջուակէ գիւղին անունը (Նիզիէ, Վենեա. 1858,
էջ 139). Մուրատ, անդ, էջ 63) սցարէս մեկնել. սա-
կոյն գիւղը կը գտնուի Վանանդ գետաօսին մէջ, ըստ
պատ շատ հետու. է Մասիսէն եւ ջրհեղեղի աւանդու-
թեան հետ բնու. կողմ չունի (ՏՄՄ. Hübschmann,
անդ, էջ 79, ծնթ.):

¹⁴⁹ Hübschmann, անդ, էջ 79:

§ 6. ԱՐԱՐԱՏ ԵՒ ԲԵԷՆԵԱՐԿԵՐՈՒ ԱՐԱՐԻՒ-
ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ

Մինչև հիմայ եղած պրապոզիցիաները կը հային միայն ջրհեղեղի ասանդաթեանց : այժմ հարց կ'ելլէ թէ ինչ բան աչքի առջև առնէր Արարական Մասենադիրը հառ Ararat պրած ժամանակ : Մինչ Ս. Գրաց մեկնիչներն ասորայէտներու հետ Ասասուած աչունչի Արա-
րատին մէջ բեւեալացրերու Արարատն կամ Արարատն կը տեսնեն, Ա. Շանդա իւր մէկ գործով¹⁵⁰ բայրավին նոր կարծիք մը կը բայանէ, որուն համաձայն Մ. Ը, 4 Արա-
րատը բեւեալացրերու Արարատի հետ բնաւ
կապ չունի, այլ Ասուրնասիրտացի քով շի-
շուած Արարցի լեռան հետ նոյն է, իսկ միւս
տեղիքներուն մէջ (Ես. 15, 38, Գ. Թայ.
ԺԹ, 37, Եբ. ՄԱ, 27) «մադրեթեան կիտա-
պրութիւններն ազիլ չեն եւ Արարատ ար-
տասանութեամբ սրբայրուելու են» (անդ,
էջ 37) : Կրնանք սակայն իրաւամբ հարցնել.
«Մինչև որդեօք Արարատի մադրեթեան կի-
տապրութիւնները մերոյ իշխալ երեք տեղիք-
ներուն մէջ տարակոյտի պէտք ենք ենթադր-

¹⁵⁰ A. Sanda, Untersuchungen zur Kunde des
alten Orients և MVAG = Mitteilungen der Vorder-
asiatischen Gesellschaft 7 (1902), 2, էջ 14--38 :
Տե՛ս նաք հակասակ Joh. Döllner, Ararat und Urartu
և BZ = Biblische Zeitschrift 1 (1903), էջ 349 յջբ. :
Ընդգիծողութիւնը Շանդայի կողմանէ. Nochmals
Ararat und Urartu և BZ, 2 (1904), էջ 113 յջբ. :
Միեւնոյն կարծիքը կը յայանէ Շանդա յաջորդ գործքին
մէջ ալ. Moses und der Pentateuch, Münster i. W.
1924, էջ 152 :

կել է. Արարատ հարդայ : Հաւանարար միայն սնոր համար , որպէս զի hare Araratէն (ՊՆ. Բ, 4) տարբեր ըլլայ¹⁵¹» : Այս հարցման կը պատասխանէ Շանդա . «Նախ եւ առաջ Թ. դարուն Ասուրնասիրտադի քով Ռարարու. եւ Արարդի կրկին անուաներն երևան կու գան . . . : Երբ միևնոյն թագաւորն Արարդի եւ Արարատ (Արարաթ) երկու անուն կը յիշատակէ , պատճառը կրնայ ըլլայ միայն որ ասորեստանցիներն երկու տարբեր անուն յառ եւ իրենց ասորկոչակուն ձայնաւորան արժէքին համաձայն տարբեր կերպ աստղաբձած են : Ինչ որ ասորեստանցիներն բրած են , նոյնը կատարած են նաև . Տին երբայեցիներն Արարատի ձայնաւորման (Vokalisation) նկատմամբ , գէթ ոյն ժամանակ , երբ Թագաւորաց զբերը ծագում աւին»¹⁵² : Եթէ Շանդայի այս տեսութիւնն ընդունէինք , Ս. Գրքի մէջ բաւական յատուկ անուաներ կամ օտար բառեր կրնայինք սրբազրել : Թէև բոլորովին համամիտ Շանդայի թէ քննադատութենէ պէտք չէ խուսափել «աւանդադաշտութեան» սիրոյն համար , որ անասրակոյս «տակաւին կուտն շի կրնար համարուիլ կարծիքի մ'ուզիդ ըլլալուն եւ միայն յաճախ իրբև վաճան կրնայ ծառայել , որուն ետև անքննողատուութիւնն ու պաշտօնարներու ազատութիւնն անձօղ կը ծածկուին¹⁵³» , սա-

¹⁵¹ Joh. Döllner, BZ, 1903, էջ 350:

¹⁵² BZ, 1904, էջ 118:

¹⁵³ Šanda, BZ, 1904, էջ 115:

կայն ասիպուած ենք բսեյ, մարդ պէտք չէ միւս ծայրահեղութեան՝ քննամտութեան մէջ իշնայ, եւ միշտ Ս. Գիրքը յետադասելով միայն բեւեռադրերու վրայ երգնու։ Որովհետեւ ասանց նկատի աննելու որ ռսար աւուսները տասադարձելու ժամանակ ամէն լիդուի մէջ կամայականութիւններ աւ պատահականութիւններ կրնան տեղի ունենայ, որ աւրարական անուսները տասադարձելու ժամանակ ասարական արձանադրութեանց մէջ ոչ միայն յաճախակի սրբարական ձեւէն շեղումներ երեւան կու գան, այսպէս՝ սրարա. Տուշպա (Վան-Տասպ), ասար. Տուբուշպա, սրարա. Իսպուիցիւ, ասար. Աշպիմա¹⁵⁴, այլ նաեւ ասար. արձանադրութեանց մէջ սրարա. Ռուշա արքայական անուան երկու տարբերակներու կը պատահինք, այսինքն թէ՛ Ռւ-ւա-ա թէ՛ Ռու-ւա-ա¹⁵⁵, որոնք իստն կերպով կը գործածուին, սակայն Ռւ-ւա-ան աւելի սովորական ձեւն է¹⁵⁶։ Այս միեւնոյն երեւոյթը կը

¹⁵⁴ Շամշ-Իամման, սիւն. Բ., 26 = KB (Keil-inschriftliche Bibliothek), I, էջ 178:

¹⁵⁵ Ռու-ւա-ա՝ Սարգոն, Տարեգ. 58, 75 = Keilschrifttexte Sargons I, էջ 12, 16: Ռւ-ւա-ա՝ Սարգոն, Տարեգ. 40, 52 = Keilschrifttexte Sargons I, էջ 8, 10 եւն:

¹⁵⁶ ՏԼ՝՝ C. F. Lehmann, ZA (Zeitschrift für Assyriologie) 12 (1897), էջ 119 յճք.: Հմմտ. գործեալ սրարա. Շարիգուրիս՝ Սի-դու-րի (Մագձանասար Բ., նիմրուդի Կոթոցին Տարեգ., 144 = KB I, էջ 144) կամ Սու-ար-դու-ար[րի] (Տիգրաթոլիդներ Գ., նիմրուդի Տախասկին արձանադր., 20 = KB II, էջ 6) կամ Սար-դու-րի (Ասուրք. Ռատամի Գլանին Տարեգ., սիւն. Ժ., 40, 43 = KB II, էջ 230):

կրկնուի նմանապէս ուրիշ աղղերու անունները տառադարձելու ժամանակ, այսպէս *Menasê* կամ *Minsê* (Ս. Գրքի Մանասէ) ¹⁵⁷, *Aribi* կամ *Arubu* ¹⁵⁸ եւն: Ի՞նչ պէտք է ըսել ասորեստանցւոց իսկ ܐܪܝܬܐ (*tharthan*) բառին, Եօթան. Թարթան (Գ. Թաղ. ԺԸ, 17. հայերէն հակառակ բոլոր բնագիրներուն «թարթան» թարգմանուած է), որ կը նշանակէ սղարապետ, բարձրագոյն հրամանատար ասորեստ. բանակին: Պէտք է արդեօք Թուրքա՞ն սրբադրել: Ո՛չ. որովհետեւ Դելիշ ¹⁵⁹ *turtânu* ձեւէն դատ *tartânu* ալ ունի: Ասորեստանցիներէն զատ այս միեւոյն երեւոյթը կը տեսնենք նաեւ Բողաղքեօյի արձանագրութեանց մէջ, ուր Ս. Գրքի Թոգարման Թելիւպինուսի մէկ արձանագրութեան մէջ ¹⁶⁰ Թագա-րա-մա կամ Թե-գա-րա-ամ-մա ¹⁶¹ ձեւերով երեւան կու գայ: Յառաջ բերուած օրինակներէն յայտնի կը տեսնուի որ ոչ թէ միայն մեծ սխալ մըն է Արարատն Ուրարատ սրբադրել ուղեղն, այլ հակառակէն նկատելով ձայնական համաձայնութիւնն Արար-դ(տ)իի եւ Ուրարտուի միջեւ մարդ կը փոր-

¹⁵⁷ Տե՛՛օ M. Streck, Assurbanipal, հատ. Գ., էջ 706:

¹⁵⁸ Անդ, էջ 772:

¹⁵⁹ Friedr. Delitzsch, Assyr. Handwörterbuch, Leipzig 1896:

¹⁶⁰ Keilschrifttexte aus Boghazköi III, I, 1, 38. ասոր տառադարձութիւնն ու թարգմանութիւնը տե՛՛օ Hrozný, Boghazköi-Studien III, 90 յջ.:

¹⁶¹ Keilschrifttexte aus Boghazköi, 19, 20, 21 է.է.:

ձուռի զայն վերջնոյս երկրորդական ձեւը համարիլ : Եթէ սովորական ձեւէն կը շեղի այն ալ բառասկիզբն է , որ յառաջ բերուած օրինակներով դիւրաւ մեկնելի է , իսկ բառավերջը բնաւ հարկ չկայ նկատի առնել , որովհետեւ ասորեստանցւոց , ինչպէս բոլոր սեմական լեզուներուն մէջ բառավերջը շատ կամայական է , այսպէս ճիշդ Հայաստանի համար ունինք չորս ձեւեր . *mātu Ur-ar-ti* կամ *U-ra-ar-ti* , *mātu Ur-ar-ta* եւ ինչպէս սովորաբար *mātu Ur-ar-tu*¹⁶² եւ Սազմ . Բ . ի քով Ար-րա-մի եւ Ար-րա-մու¹⁶³ : Այս երկու անուններն իրարու այնչափ նման , դրեթէ նոյնաձայն կը հնչեն որ ըստ ինքեան զարմանալի կը թուի թէ ինչպէս այս համաձայնութիւնը Շանդայի պէս մասնադէտի մ'անդրադարձութենէն կրնար վրիպիլ : Թէ իրապէս այս երկու անուններն իրարու հետ կապ ունին , անոնց աշխարհագրական դիրքը միայն պիտի կարենայ որոշել :

Արարդի լեռը մէկ անգամ միայն բեւեռապրերու մէջ կը յիշատակուի , եւ այն Ասուրնասիրպաղի տարեգրութեանց մէջ¹⁶⁴ , որ 884ին Թումմէյի դէմ (Ռովանդուզի կողմերը) անկէ ալ յառաջ Կիրրուրի (ըստ Շանդայի նաեւ Ռւրմիա լճին կողմերն եւ ասկէ արեւմուտք) կ'արշաւէ : Հոս ի մէջ այլոց խորուշկիպէն հարկ կը ստանայ : Խուլունի անց-

¹⁶² Հմմտ . M. Streck, Assurbanipal, III, 814:

¹⁶³ Մեհաքար , Բ . , 48 = KB I, էջ 164:

¹⁶⁴ Սիւնակ Ա . , 61 = KB I, էջ 62:

քով կը յառաջանայ մինչեւ Խաբխի¹⁶⁵ եւ կը նուաճէ Խաբխի երկրին Խաթու, Խաթարու, Նիշտուս, Իրթիդի, Միդկիա, Արգանիա, Թեւա, Խալուա — քաղաքներն, որոնք Ուաւ, Արուա եւ Ա-րա-ար-դի՝ հսկայ լեռներուն (šadâni dannute) միջեւ կը գտնուին: Բեւեւապարհու դի նշանն, ինչպէս արդէն Շանդա կը գիտէ, Ասուրնասիրպապ սիրով ալ նշանին փոխարէն կը դործածէ. ըստ այսմ կրնանք իրաւամբ նաեւ Արարտի տառադարձել:

Հիմայ փորձենք նախ եւ առաջ այս Արար-դի լեռան (կամ լեռնաշղթային) դիրքը ըստ կարելոյն ճշդել: Ըստ բեւեւապրին (Տարեգ. I, 59 յջք.) յիշեալ քաղաքները Խաբխի մէջ կը գտնուին: Բայց որովհետեւ ասիկա, ինչպէս Շանդա ալ կ'ընդունի, աշխարհապրական շատ ընդարձակ գաղափար մըն է, որ Վանայ լճին հարաւէն մինչեւ Եփրատի արեւմտեան եզերքն գտնուող ամբողջ երկիրը կը պարփակէ, այս պատճառով ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ այս երկարածիդ աշխար-

¹⁶⁵ Թէեւ Շանդա հոս եւ յաջորդ տողերուն մէջ միշտ Կիրիի կը գրէ, ինչպէս մինչեւ վերջերս միակ սովորական ձեւն էր, սակայն հսկասակ մեր դերմաներէն սկզբնաղբին Խաբխի բնթերցումը նախընտրեցինք հետեւելով E. Forrerի սրբազրութեան (Real-Lexikon für Assyriologie I, էջ 281), որ հետզհետէ ընդունելի դարձաւ: Նոյն իսկ E. Weidner, որ (AfOF = Archiv für Orientforschung VI, էջ 224) ասոր հսկասակ ելած էր քանի մը սորի ետքն (AfOF X, էջ 20, ծնթ. 135) յետո կոչեց: Խաբխի աշխարհին հետ նոյն է Խաբխա, որ ծանօթ էր ասորեստանցւոց արքունիքին մասակարարած իր սչխարներով. երկիրս կը տարածուէր Տիգրիսի եւ Վանայ լճին միջեւ գէպի արեւմուտք մինչեւ Գիարբեքիս:

համասին մէջ դանել կէտ մը, ուր վերայի-
շեալ ութ քաղաքներն եւ Արարիլի լեռը կարելի
ըլլայ գետեղել: Հոս Շանդա (անդ, էջ 18 յջք.)
աշխարհադրական երկու հնարասութիւն
կ'ընդունի:

ՏՏՅի արշաւանքի տեղեկադրին մէջ Աստու-
նասիրտաղ (Տար. 1, 112 յջք.) կը յիշէ թե-
լա քաղաք մը Նիրբու երկրին մէջ: Այս եր-
կիրը, զոր Շանդա վերին Տիգրիսի արեւ-
մտեան կողմը (Նիւսիս-հարաւ ընթացքով)՝
այժմեան Արդանա քաղաքին հարաւային
կողմը կը փնտռէ, «կը տարածուէր գէտի հա-
րաւ գրեթէ մինչեւ Դիարբեքի աշխարհա-
դրական լայնութեան կամ թերեւս դեռ անկէ
անդին: Ըստ այսմ հան տեղ մը գետեղելու է
նաեւ Նիրբուի մէջ դանուող թեյա քաղաքը»:

Տարեկիրք 3, 104 Աստուրնասիրտաղ կը
յիշէ Բարդա-Նիշտուն քաղաք մը: Հիւսիսէն
հարաւ արշաւելլով թաղաւորն այս քաղաքի
առջեւէն անցնելով կը հասնի Գամդամձուսա
եւ աւելի յառաջ Ամիղ-Դիարբեքի: Գամ-
դամձուսա Շանդա կը գետեղէ Ամիղի Նիւսի-
սային կողմը եւ ասոր հետեւանքով Բարդա-
Նիշտուն դեռ աւելի Նիւսիս՝ Տիգրիսի արեւ-
մտեան եղերքը կամ գուցէ Արդանայէն գէտի
Դիարբեքի սանող ճամբուն վրայ փնտռելու
է: «Եթէ ութ քաղաքներուն մէջ յիշուած
Նիշտուն իրր համաստութիւն Բարդա-Նիշ-
տունի համարիլ կարենանք», կ'ըսէ Շանդա,
«այն ժամանակ խնդրական վայրերէն եր-
կորդ մըն ալ սրոշ ստուգութեամբ գետեղած

Կ'ըլլանք: Այս պարագային Նիշտուն թեւայի հիւսիսային կողմը ըլլալու է եւ անկէ ոչ շատ հեռու»:

Այս ենթադրութեան երրորդ կուռան մը կը գտնէ Շանդա Պելտինգերեան տախտակին մէջ, որ (11, 3) այն կողմերը՝ Դիարբեքիի հիւսիսային կողմը եւ Տիզրիսի արեւմտեան եզերքէն քիչ մը հեռու կը նշանակէ Արսինիա մը ¹⁶⁶: «Յայտնի է որ ասիկա հին Արսանիան է, որ արդէն բաւական յաճախ Խարխի երկրին մէջ կը յիշուի: Ռիտտէր ¹⁶⁷ այս Արսինիան Արղանայի հետ նոյնացուց: Բայց որովհետեւ Արղանային բեւեռագրերու Արքանիան կը համապատասխանէ, կարելի չէ անուններու պատահական նոյնահնչութեան դիմել: Սակայն ամէն պարագային այս Արսանիան Արղանայէն հեռու չէր»:

Հատարու քաղաքը Շանդա կ'ուղէ «ի հարկին» նոյնացնել Եփրատի արեւելեան եզերքը գտնուող Հադրոյի հետ: Արուա լեռը Հոմմէլին հետ Միւղիչ երկրին «չառ Արուման» կը համարի: Մնացածը չի կրնար սրոշել: «Աշխարհագրական այս ենթադրութեան համաձայն Արարդի պիտի ըլլայ Եփրատի Լ. վերին Տիզրիսի մէջտեղը տարածուող լեռնաշխարհին մէկ մասը, գուցէ 1850 մ. բարձր Քարաջա-Դաղին հիւսիսային փոքրիկ գօտին»:

¹⁶⁶ Քարաէսի վրայ կայանները նշանակուած են արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ. ad Tigrem, Coissa, Arsinia եւն:

¹⁶⁷ Ritter, Erdkunde II, 17:

Սակայն առանց նկատի առնելու, որ Նիշտուն-Բարդա-Նիշտունի նոյնացումը խնդրական է, ինչպէս արդէն ինքնին Շանդա ստիպուած է դիտել, այս ենթադրութեան դէմ կ'ելեն երկու ծանր պատճառներ. նախ Տարեգրքին միեւնոյն տեղիքը (I, 62 յջք.) կը յիշէ Նիշտունի մէջ կուսակալ (փոխ-կուսակալ?) մը Բուբու անունով, որ Ասուրնասիրպաղի առաջին արշաւանքի ժամանակ 884ին պաշտօնանկ եւ ապա Արբելայի մէջ մորթազերծ կ'ըլլայ: Արդ ինչպէս տեսանք, Բարդա-Նիշտուն Դամդամժուսայի քովերը կը դրանուէր: Սակայն սյս վերջին քաղաքին մէջ կը նստէր հին ժամանակէն ի վեր ասորեստանցի կուսակալ մը՝ իբր զլուխ Սաղմանասար Ա.էն հոն հաստատուած ասորեստանեան զաղութին: Այսպիսի կուսակալ մըն էր Հուլայի, որ 883ին կ'ապստամբի, սակայն թաղաւորն վրայ հասնելով Քինարուի մէջ (Դամդամժուսայի հիւսիսային կողմը) գերի կը բռնուի եւ մորթազերծ կ'ըլլայ (Տար. I, 102—110): Արդ եթէ 884ի արշաւի պատմուածքին մէջ յիշուած ութ քաղաքներն իրապէս վերին Տիգրիսի կողմերը կը գտնուէին եւ Նիշտունը նոյն է Բարդա-Նիշտունի հետ, այն ժամանակ բոլորովին անըմբռնելի կը մնայ թէ՛ ինչպէս Ասուրնասիրպաղ 883ին բնաւ յիշատակութիւն չ'ըներ՝ թէ ինքն արդէն հերուն միեւնոյն տեղը զործք ունեցած է: Մէկ տարուան միջոցին ասով միեւնոյն երկիրն երկու անգամ ապստամբած պիտի ըլլայ եւ որով-

հետեւ ասորեստանցիները կրկին ապստամբողներու զէմ մասնաւորապէս անդթօրէն կը վարուէին, ապահովապէս Ասուրնասիրպաղ ՏՏՅի տեղեկագրին մէջ այս մասին զէթ խօսք մ'ըսած պիտի ըլլար, թէ ինքն որչափ իրաւունք ունէր սովորական անդթութեանց զիմելու, երբ գաւառ մը կրկին անգամ գլուխ կը վերցնէր: Դարձեալ պէտք է միտ դնել որ այս պարսպային տարօրինակ կերպով երկու այսպէս մօտաւոր տեղեր (Նիշտուն—Բարդա—Նիշտուն եւ Դամգամմուսա) ասորեստանցի կուսակալներ նստած պիտի ըլլան, որ կարելի չէ ենթադրել:

Երկրորդ՝ ուրիշ աւելի ծանր պատճառի մը համար այն ութ քաղաքներն Յփրատի եւ վերին Տիգրիսի մէջտեղը դետեղելը մերժելի է: Ասուրնասիրպաղ ասոր հայսղ տեղեկագրին մէջ (Տար. I, 68 յՋք.)՝ կ'ըսէ՝ «Կիրքուրիէն ելայ, Հուլունի անցքով մտայ միւս կողմը դոնուող Խարխի երկիրը, Հաթու, Հաթարու եւն»: Եթէ ութ քաղաքներու դետեղումը ճիշդ ըլլար, այն ժամանակ Ասուրնասիրպաղ լռած պիտի ըլլայ Խարխիի մէջէն կատարած արշաւի մասին, զոր ստիպուած էր կտրել ամբողջ երկարութեամբ արեւելքէն (Վանայ լճին հարաւային կողմը) զէպի սրեւմուտք եւ միայն իւր արշաւին վերջին հանդրուանի մասին բան մը պիտի կարենար պատմել: Ճիշդ է որ տարեկրոց նախորդ մասին մէջ Խուբուշկիայի մէջէն կատարած արշաւի մասին լուրթեամբ կ'անցնի, սակայն

այսպիսի մեծ սատում մը գէտի արեւմուտք մինչեւ Արղանայի հարաւային կողմը հակա-
 սակ է ասարեասանցւոց տարեզրքերուն սփ-
 փորութեան եւ վերայիչեալ բնագրին սճին
 եւս չի համադատարիաներ : Այս երկու պատ-
 ճատներն ալ կը ստիպին դճանդա , վերը յա-
 սաջ բերուած աշխարհագրական համադրու-
 թիւնը լքելու եւ հետեւեալ եղբակացութեամբ
 շատանալու . «Այն ութ քաղաքներով երկիրը
 Սարխիի արեւելեան մասին մէջ տեղ մը կը
 դոնուէր , դուցէ Վանայ լճին հարաւային
 կամ հարաւ-արեւմտեան կողմը , այնպէս որ
 Ասուրնասիրպաղ Հուլուն-անցքի կարճ շուէ
 մ'ետքը խնդրոյ նիւթ եզոզ տեղը կրնար հաս-
 նիլ» :

Այս եղբակացութեան ուղիղ ըլլալուն ա-
 պացոյցը կը գտնէ այն հնարաւորութեան
 մէջ , որ ութ քաղաքներուն երեքը կարելի է
 «հաւանական կերպով Վանայ լճին հարաւ-
 արեւմտեան կողմը» գետեղել : Թեւան կը
 նոյնացնէ Թիլի հետ , որ կը գտնուի արեւե-
 լեան Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղին հետ
 խառնման տեղը : Արսանիան է անոր համա-
 ձայն Արգն (Շէյխ Իւնուս) , աւերակ մը՝
 Եզիդխանէի գետափը՝ Թիլի հիւսիս-արեւ-
 մտեան կողմը : Միտկիա անունը հետեւելով
 Բելքին կ'ուզէ տեսնել Մողիկանի՝ Բաղէչի
 արեւմտեան եւ հարաւ-արեւմտեան կողմը
 գտնուող զաւասին անուան մէջ : Ըստ այսմ
 խնդրոյ նիւթ եզոզ երկրին դիրքը «մերձաւո-
 րապէս» կ'որոշէ . «Կը տարածուէր Տիգրիսի .

եղերքը գտնուող այսօրուան Թիլէն հիւսիսային ուղղութեամբ մինչեւ Մողիկան, այս է մինչեւ Բիթլիս-Չայի ակնադրիւրն եւ կը պարունակէ արեւմտեան Տիգրիսի եւ Բիթլիս-Չայի գետեզերքները, ինչպէս նաեւ այս լեռնային աշխարհամասին արեւմտեան կողմը տարածուած ցած բլրաշխարհը (հոն են Արզնի աւերակները) : Այս սահմանազծումը բաւականաչափ համապատասխանելու է այն պատկերին, զոր ութ բերդերը պարունակող լեռնային երկրի մը մասին ստիպուեցանք կազմել :

Ուսու, Արուա եւ Արարդի իբրեւ «չաղանի գաննութէ», հսկայ լեռները Շանդա կը զետեղէ Բիթլիս-Չայի արեւելեան կողմը բարձրագոյն լեռնաշխարհին մէջ՝ Սղերթին կողմերը՝ մինչեւ Թիլ եւ Տիգրիս հասնող Ձերել-Չուղիի փոքրիկ դօտին : Բայց որովհետեւ կարելի չէ որոշել թէ այս ութ քաղաքներն եւ երեք լեռները թուելու ժամանակ աշխարհագրական որոշ կարգ մը նկատի առնուած է թէ ոչ, Արարդի աշխարհագրականօրէն զետեղելու համար երկու հնարաւորութիւն աչքի առջեւ ունի, այսինքն եթէ երեք լեռներու անուանց շարքը հիւսիսէն հարաւ ընդունինք, «այն ժամանակ Արարդի-Արարատ հարաւակողմն իյնալու է եւ Թիլի արեւելեան կողմը գտնուող Ձերել-Չուղիի վերջին փոքր դօտին ներկայացնելու է : Կրնայ սակայն նաեւ Տիգրիսէն աւելի հիւսիս կամ դեռ աւելի վեր

Բիթլիս-Չայի Բոզ փնտառիլ¹⁶⁸» : Վերջին Լն-
 թաղրութիւնը մեզի աւելի հաւանական կը
 թուի : Բնական է որ քանի մը անուններու
 համադրութեան վրայ հիմնուած այս դեան-
 դումը բոլորովին ստոյգ չէ : Արսանիա և
 Թելա անուններ Լն, որոնք մէկէ աւելի Եղած
 բլլալու Լն : Առաջնոյն նկատմամբ Շանդս
 ինքն ալ կ'ընդունի. Երկրորդին «բլար»
 նշանակութենէն կրնանք մենք նոյնը կորա-
 կացնել. և իրապէս Երկրորդ Թիլ մը կը
 նշանակէ Լինչի Հայաստանի քարտէսն և
 այն Մչոյ արեւելեան կողմը : Միթէ մեր Արա-
 ծանին (Մուրադ-սու), որ բեւեապրերու մէջ
 ալ Arzania կամ Arsanian¹⁶⁹ կ'անուանուի
 այս Արսանիան չի՞ յիշեցներ : Արարդին գե-
 տեղելու համար սկտք շենք գլխաւորաբար
 պարտոյ մ'անտեսել և այս է չուին ճամ-
 բան : Ասուրնասիրպոյ իր արշաւը կը կա-
 տարէ կա'մ Կիրրուրիէն գէպի Սարիսի Արեւե-
 լեան Տիգրիսի (Բոճթան-սուի) երկարու-
 թեամբ և կա'մ անկէ աւելի հարաւ : Վերջին
 պարագային այս գետը երկու անգամ անցնե-
 լու պիտի ստիպուէր, զոր Ասուրնասիրպոյ
 ասորեստանցի թագաւորներուն քով տիրոյ
 ընդհանուր սովորութեան համաձայն սկտք է
 որ անպատճառ յիշէր արշաւին անբացատրելի
 գտարութիւնը շեշտելու համար, որ ճիշդ

¹⁶⁸ Ընդգծումն ինձմէ :

¹⁶⁹ Հմմտ. Սարգսնասար Բ., Կոթոյ, 148 =
 KB I, էջ 144. Մենաքար, սիւն. Բ., 45 - KB I,
 էջ 164 :

այս թագաւորներու պարծենկոտութեան ամէնէն աւելի համաձայն պիտի ըլլար: Ըստ այսմ հաւանական է որ Բաղէշի քովերը դրոնուող անցքի մը մէջէն Խարխի մտած է ¹⁷⁰, եւ այն ժամանակ այն երեք լեռները հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթային մէջ մինչեւ Բաղէշ փնտուելու է: Արովհետեւ շատ հաւանական է որ Խարխի գրեթէ մինչեւ հայկական Տաւրոս կը տարածուէր ¹⁷¹:

Արդ այս ինդրական հարցին շուրջ մեր կարծիքով պայծառ լոյս կը սփռէ Սաղմահասար Ա.ի (իրը 1270ին) ¹⁷² մէկ արձանագրութիւնն, որուն հ. 27 հետեւեալ բնագիրն ունի. «i-na šur-ru šangû-ti-ia má^t u-ru-

¹⁷⁰ Կը թուի թէ Ասուրնասիրպաղ այ Տիզպաթպիղեսեր Ա.ի պէս (Հատուածակողմանց արձանագր. Գ., 49 յջ.բ.) մինչեւ Բաղէշ նոյն ձամբան բրած է: Եթէ ուրիշ քաղաքներն Արածանի-Արսանիայէն ղէպի հարաւ փնտուել ուզենք, այն ժամանակ Ասուրնասիրպաղ ալ ինչպէս Տիզպաթպիղեսեր գէպի հիւսիս, այլապէս գէպի հարաւ կամ արեւմուտք արշաւած պիտի ըլլայ: Տիզպաթպիղեսերի այս արշաւի մասին տե'ս Schrader, Zur Geographie des assyr. Reiches, 1890, էջ 328, ծնթ. 1. Streck, ZA 13 (1898), էջ 69 յջ.:

¹⁷¹ Նաեւ Երաղէր (անդ, 328, ծնթ. 1) Խարխի այսպէս սահմանադրել կը թուի, երբ 16 լեռները («հսկայ լեռները»), զորոնք Տիզպաթպիղեսեր Ա. անցաւ. Խարխիի սահմանը մանկու համար (Հատուածակ. Գ., 58—70, 71) «Եփրատի ձախ տփն, այսինքն Արածանի-Արսանիայի հարաւակողմն, ըստ այսմ հասկէս Խարխիի սահմանին, այսօրուան Քուրդեստանի մէջ, Տիզբիսի ձախ եւ հիւսիսային կողմը, Տիզբիսի եւ Մուրադի մէջտեղ» կը փնտուէ: Այս կարծիքին կը հետեւի Streck, ZA 13 (1898), էջ 101 = հայեր. թարգմ.:

¹⁷² KAH = Keilschrifttexte aus Assur histor. Inhalts, I, թ. 14 (էջ 18—25): Տտապարձութիւն եւ թարգմանութիւն E. Weidnerէ AOB = Altorientalische Bibliothek, էջ 112:

at-ri»¹⁷³, այսինքն «ի սկզբան քահանայութեան իմոյ անկան Ուրուաարի աշխարհք» : Թէև Ուրուաա(դ, թ)րի-աշխարհներու (B: Urat[d, t]ri-աշխարհներ) մասին իրարու բարոյքին հակառակ կարծիքներ յայտնուած են, սակայն եւ այնպէս աւելի հաւանական կը թուի E. Weidnerի Altorientalische Bibliothekի այս մասին հրատարակչին ենթադրութիւնը¹⁷⁴ թէ Ուրուաա(դ, թ)րին յետագայի Ուրարաութիւն «Հայաստանի» հետ նոյնացնելու է : Ուրուաա(դ, թ)րի կը յիշուի դարձեալ Տիգրաթուղեներ Ա.ին¹⁷⁵ մէկ յաջորդին արձանագրութեան մէջ *malat maš(?) - gu-un*ի եւ *mat miel-d[i(?)]* . . .]ի կից : Աղաղներարի կը տեղեկագրէ¹⁷⁶ թէ ստորին Չարէն Լուլուէ, Խարիի եւ Չամուա երկիրները մինչև Եամրի երկրին անցքերը կորեց եւ ընդարձակ կուսմանի-Երկիրը մինչև *mat me-ih-ri mat sa-lu-a-ū mat ū-rat[d, t]-ri* նուաճեց : Բայց որովհետև կուսմանի մարդիկ կապուղաղովկա՝ Տարուսի հիւսիսակողմը բնակած են եւ հոն ալ Մեիրի երկիրը փնտռելու է¹⁷⁷, այն ժամա-

¹⁷³ B: u-rat-ri.

¹⁷⁴ Հմմտ. Memnon VI, էջ 195. դարձեալ AOB, էջ 113, ծնթ. 9, սակից անուամբ են Ուրուաարիի մասին եղած հետեւեալ ծանոթութիւնները. նմանապէս Luckenbill, AJSL = American Journal of Semitic Languages and Literatures, XXVIII, էջ 186:

¹⁷⁵ KAH = Keilschrifttexte aus Assur histor. Inhalts, II, 74, 12:

¹⁷⁶ KAH II, 84, յղ. 23—25:

¹⁷⁷ Տե՛ս H. Winckler, AOF = Altorientalische Forschungen, III, էջ 323 յղ. : — Fér Mehri հմմտ. K, 2806, յղ. 13 (L. W. King, AKA = Annals of

նակ Ուր(ու)ատ(դ, Թ)րին ալ Կուժմանի երկրին արեւելեան կողմը պէտք է փնտոել: Երկու երկիրներու սահմաններն ալ Եփրատի ծոցին կողմերը՝ Խարբերդի քով զիրար շօշափելու են: Ամէնէն կարեւորն է սակայն մեր բնագրին սիւն. III, 18 յջք. տեղիքն, որուն համաձայն Սաղմանասար Ա. փախչող Kutî մարդիկը մինչեւ Ուրուատ(դ, Թ)րի աշխարհին սահմանները կը հալածէ: Կուտի աշխարհն Ասորեստանի հիւսիսային կամ հիւսիս-արեւելակողմը կը զտնուի¹⁷⁸: Այն ժամանակ Ուրուատ(դ, Թ)րի իւր հիւսիսային սահմանակից դրացին ըլլալու է, ըստ այսմ Վանայ լճին կողմերը գտնուելու է: «Բոլոր տեղիքները համադրելով մարդ այն եզրակացութեան կու գայ՝ Թէ Ուրուատ(դ, Թ)րի առեւանգ էր այն լեռնաշխարհին, որ կը տարածուէր Վանայ լճին եւ Եփրատի ծոցին միջեւ մինչեւ Խարբերդին քով¹⁷⁹: Այս երկիրը յետոյ Ուրարտու կոչուեցաւ, այնպէս որ երկու անուանակոչումներն ալ նոյն են: Այսու Ուրուատրի ընթերցուածը կրնայ նաեւ ամենա-

the Kings of Assyria, էջ 119). Ասորենասիրպաղ Բ., Տարեգիրք III, 91 (King, անդ, էջ 374). KAH II, 58, I, 19, 60, II, 32, 61. յոջկ. 26, 83. յետակ. 8, 84. յոջկ. 24, 153. յետակ. 20, 22. CT = Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the Brit. Museum, XXXVI, 8, I, 14. KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköi, 14 եւ անդրադոյն տեղիքներ այս Բողազքոյի բնագիրներուն մէջ:

¹⁷⁸ AOB I, էջ 57, ծնթ.:

¹⁷⁹ Ընդգծումն ինծմէ:

մեծ հաւանականութիւնն ունենալ¹⁸⁰» : Այս Ուրուարի, որ ինչպէս Նաիրի իբր հաւաքական անուն ուրարտական գաւառական իշխանութեանց հասկնալու է, կը շրջափակէր ըստ այսմ ամբողջ հայկական Տաւրոսն եւ հետեւաբար նաեւ Արարդի լեռը :

Ուրիշ կարծիք ունէին մինչեւ հիմայ գիտնականները. այսպէս մինչ Սայս «Վանայ լճին արեւելեան եզերքը Բիաինա-Վան բերդով Ուրարտացւոց իշխանութեան միջնակէտն ու ելակէտը» կը համարի, Շրադէր¹⁸¹ անոնց սկզբնական բնակավայրը Երասխի դաշտը կը փոխադրէ, որովհետեւ անոնք Տիգրաթպիղեսեր Ա.ի քով չեն յիշատակուիր, այլ առաջին անգամ Ասուրնասիրպադի քով : Ասոր հակառակ Lehmann¹⁸² եւ

¹⁸⁰ Ernst Weidner, անդ, որուն համաձայն *mât u-raš-ri* կը յիշուի նաեւ Assur 12451 (Photo Assur, 2971) : — Տող 32—36 յիշուած Ուրուարի ութ նահանգներէն Նիմէ, Մաշգուն (Բարգուն ?), Սալուա եւ Լուխա ուրիշ տեղ ալ կը յիշուին. գ. օր. Նիմէ. *mât hi-mi*, Տիգրաթպիղեսեր Ա. Հատուածակ. արձան. Դ., 10 (King, AKA, էջ 60), *mât hi-im-m[i]*, Assur 17184, տող 8 (որ սակայն KAH II, 74 ի կը պատկանի). նաեւ *mât hi-mu-a*, KAH II, 68, 12 = 71, 4 հոգս գետեղելու է : — Մաշգուն (Բարգուն). [m]ât maš(?)—gu-un, KAH II, 74, 13, *mât maš(?)—gu-un*, Assur 17132, յետակ. 17 (կից *mât hi-ru-a*ի, որ կ'ամբողջացնէ KAH II, 75) : — Սալուա. *mât sa-lu-a*, KAH II, 68. II, 4 = 71 a, 5, 34. յոջկ. 25 : — Լուխա. *mât luhi*, Տիգրաթպիղեսեր Ա. Հատուածակ. արձ. Դ. 10 (King, AKA, էջ 60. անասրտիոյս հաւասար է *Eluhat*ի Ադադնարարի Ա.ի քով. տե՛ս AOB, էջ 59, ծնթ. 6) : Այս տեղիքներէն ոչ մին կը հակասէ Ուրուարիի վերոյիշեալ գետեղման :

¹⁸¹ Zur Geogr. des assyr. Reiches, էջ 333 յջ. :

¹⁸² ZA, 1897, էջ 113 :

Belck ¹⁸³ Տիպոգրաֆիկոսեր Ա.ի քով ¹⁸⁴ յիշատակմամբ *Urrahinaš* կամ *Urrahinaš* կը կարգան *Wincklerին* հետ ¹⁸⁵ «*Urrahinaš*, որ է խաղաղ լեզուով Աւրարատ-քաղաք, ինչպէս որ Սայրիինա՝ Սայրի-քաղաք կը նշանակէ» (Լէման) : Սակայն մինչ Լէման Աւրարատացիներն արեւմտաքէն գաղթելու վանայ լճին հարատակողմը բնակիլ կուտայ, Բէյք կը կարծէ «սովին հիմ» սեննալ «Սայրի-Աւրարատացիներու սկզբնական բնակատեղիքը Տիպրիսի եւ Զայրուսի մէջ ապրածուող փայրի լեռնաշխարհին մէջ փնտռելու» (անդ, էջ 811) . այնու որ երկուքն ալ Աւրարատինան վանայ լճին հարատակողմը կը գետնակին : Սակայն այս լեռնաշխարհին Աւրարատինան, որուն կարծեցեալ դիրքը — վանայ լճին հարատակողմը — բնուտայց ճէ, ճի կրնար Աւրատարի-Աւրարատ դիրքի մասին վերը յատուց բերուած ապացոյցը տկարացնել, որովհետեւ Աւրարատինան ալ կարելի է շատ լաւ վերն իրր Աւրարատ նշանակուած աշխարհին մէջ, որ է վանայ լճին արեւմտեան կողմը՝ հայկական Տարսուսին մէջ գետնակել, որովհետեւ Տիպոգրաֆիկոսեր Ա.ի այս արշաւանքն ուղղուած էր զլիաւորարար կամ մուխ եւ խարիսի երկիրներուն գէմ : Եանդ ¹⁸⁶, Սանաալճեան ¹⁸⁷ եւ արիւններն

¹⁸³ Beiträge zur Urgeschichte Armeniens. I. Հանդ. Ամս., 1927, էջ 805 յջր. :

¹⁸⁴ Սին Բ. 36 եւ 45 :

¹⁸⁵ KB I, էջ 20 յջր. :

¹⁸⁶ BZ, 1904. էջ 120 :

¹⁸⁷ Histoire I, էջ 103 :

Ուրարտացոց սկզբնական ընտելացրը կը գնեն Կարնոյ եւ Արածանիի միջեւ :

Աշխարհագրական այս համաձայնութիւնը կ'արտաքսէ ամէն տարակոյս Արարդի = Ուրարտու նոյնութեան մասին : Արեւելքցիներու քով սոփորական երևոյթ է երկրին անուան համաձայն նաեւ մէջը գտնուած յեաներն անուանակոչել, ըստ այսմ Արարդի-լեւ (կամ յեաներ) կը նշանակէ միայն Ուրարտու երկրին յեաները : Թէեւ «միեւնոյն թագաւորն Արարդի մը եւ Ուրարտու (Ուրարտի)»¹⁸⁸ մը կը յիշէ», սակայն ասկէ բնաւ չի հեռուիք «Թէ Ասորեստանցիներն երկու տարրեր անուաներ յսած եւ ասոնց ստարկոյտական ձայնական արժէքին համաձայն տառագարձութեան ժամանակ այ տարրեր կերպով ներկայացուցած են», ինչպէս Շանգա կը կարծէ : Այսպէս ԱՆՉՄՆ (Ասքանազ) անունն Ասարհազդունի արձանագրութեանց մէջ¹⁸⁹ Ašguzā եւ Պատգամահարցերուն մէջ¹⁹⁰ Iškuzā ձևերու կը վերածուի, որչափ որ այ այս ձայնատրն աւելցուած ըլլայ քաջահնչութեան համար, ըստ որում սեմական ժողո-

¹⁸⁸ Առաջնակերպ (Standard) արձանագրութեան մէջ. տե՛ս բնագիրը առ Abel-Winckler, Keilschrifttexte, 1909 Գ. ultu reš eni mar Subnat adi māt Urarti kalsu iksud, այսինքն՝ Սուրնատի (Սիբէնէ-սուի) ակնադրութեւ մինչեւ Ուրարտու : Šandā, BibZ, 1904, էջ 118 :

¹⁸⁹ Հտտուածակոդմանց Ա. եւ Գ., սիւն. Բ., 27 յջր. եւ հտտուածակ. Բ., սիւն. Գ., 16 յջր. (KB II, 128. 146) :

¹⁹⁰ Kn — Knudtzon Gebete (Leipzig 1893), 35, յեռակ. 9 :

փորձներուն համար դժուարին էր բառա-
 սկիզբն երկու բաղաձայն արտասանելը. կամ
 միևնոյն թաղարկն՝ Սարգսնէն կը յիշուի.
 ձ՛ I-zì-bì-à մը (Պորապատու արձ. 41) և
 ձ՛ Zì-bì-à մը (Տարեղ. 61), ձ՛ Ar-me-ìd մը
 (Պորապատու 41) և ձ՛ Ar-ma-ìd մը (Տարեղ.
 61)¹⁹¹: Ասորեապանդիներու քով այսպիսի
 լեզուական կամ այսպիսի թիւններ պէտք չէ
 դարձանայի երևալ: Թէ ինչ կերպով այս կա-
 մայականութիւնները կամ դուրսէ երկրորդա-
 կան ձևերը մեկնելու է, այն դժեղ չի հե-
 տաքըքրել. մեզի համար մէկ բանը ծանրակ-
 չիս նշանակութիւն ունի, այսինքն հասարակ-
 ցուցած բլլայր -- ինչպէս կը յուսանք -- Թէ
 Արարդի-Արարտոս նոյն է Արարտուի հետ և
 Թէ Արարան մտանոցիրը ܐܪܪܐܬܐ (hare
 Ararat) դրած ժամանակ պէտք է հայկական
 Տարսան աշրի առջև ունեցած բլլայ: «Քե-
 րականական տեսակէտէ տեսալ», կ'ընդունի
 նոյն իսկ Շանգաւ¹⁹², «կարելի է hare Ararat
 թարգմանել Արարտուի լեռները (սասայ-
 սևս.) կամ Արարտա լեռները (բացայայտիչ
 սևս.), ինչպէս արդէն վերջին ձևով Եօթո-
 նասնից թարգմանութիւնը (ներկայ հրատա-
 րակութեանց համաձայն) ܐܪܪܐܬܐ ܐܪܪܐܬܐ
 բրած է¹⁹³»:

¹⁹¹ Անգրապոյն օրինակներ այսպիսի յատուկ ու-
 նուններու, որոնք յատաճարիր ձայնաւորով կամ ա-
 սանց ձայնաւորի (a, i, e, u) կը դանուին աւ'ս նաև
 Streck, ZA XIV, էջ 130. ձնթ. 1 հոյ. թրգմ.
 էջ 98. ձնթ. 2:

¹⁹² BibZ, 1904, էջ 116:

¹⁹³ SL'ս առ այս վերը, § 1:

Երկու ասումներն այ համաձայն են արեւելեան լեզուներու օրէնքներուն եւ Երկարն այ ուղից: Մինչ Քե. դարան ն. Ք. Արարդի-Արարատայ հայկական Տարասը կը հասկցուէր, կարելի է որ դարերու բնթայքին այս լեռնաշղթային արեւմտեան լեռնախոտարները գանազան անուններ ստացած բլրան, մանուանդ Երբ այս կողմն Արարատացւոց իշխանութենէն ելաւ եւ Արարդի-Արարատն անունը մնաց միայն այս լեռնաշղթային արեւելեան մասին՝ Վանայ լճին արեւմտեան եզերքին վրայ, որ միշտ Արարատայիներան մասանդական ստացուածքն եղած է: Կամ արդեօք Արարդի իր հասանական եղակի ձեւով ա նշանակութեամբ արդէն Շանդուղէն իսկ յառաջ բերուած օրինակներս ՚ն կը պատկանի: Այսպէս կ'ըսենք պարզապէս «նիծ իր» լեռ, որ Ասանյնասիրտագի համաձայն¹⁹⁴ ամբողջ լեռնաշղթայ մըն էր, որուն վրայ նայն իսկ բազմաթիւ ամբողջներ կային: Նաեւ պատուան *Üebel Fakhû'ân*, ոչ նշանատր սար մը Բ. Թագ. Ա. 6 עֶבֶל־פֶּאֱחֻ־אֵן (լեռան Գեղբուայ), սարը հակասակ 5. 21 עֶבֶל־בְּבֵי־רִי (լերինք Գեղբուայ) կ'անուանուի: Հոս այ արեւելեան լեզուներն սրբաւ ասպարէզ անկնայ կը թուին: Բնականաբար մեզի համար

¹⁹⁴ Տարեդր. Բ., 34, 36, 37, 39 -- KB I, էջ 76-ըբհեղեղի գրոյցը Գիլգամէշի գիւցազներգութեան մէջ, տախ. ԺԱ., սող 141, 142 = Ungnad-Greßmann, Gilgamesch-Epos, էջ 57:

բորտովին անտարբեր է այն հարցը թէ ար-
դեօք Ասուրնասիրապաղ թ. դարուն Արար-
դիոյ հայկական Տաւրոսն բնդհանրապէս՝ թէ
այս լեռնաշղթային մէկ լեռնակատարն ակ-
նարկել կ'ուզէր: Ամէն պարագային շահեկան
է դիտել որ Սասնոյ լեռնաշղթային մէկ լեռը
կ'սորբի միւս լեռներուն հետ ջրհեղեղի ա-
լիքներէն տարուրեր տաօլանը հիւրընկալած
բլրալու սլառուոյն համար:

§ 7. ԱՐԱՐԱՏ-ՄԱՐԱԹԿԵՆ

Գլորոյ Կիւրացի (945—947), էջ 48,
տաօլանակիր լեռան մասին շատ հետաքրքրա-
կան տեղեկութիւն մ'ունի. «Հոն կը վերջա-
նոյ Միջագետք եւ ուր կը գտնուին Տաւրոս
ու Բաղէշի կաօլանն¹⁹⁵ եւ կը սկսի հիւսի-
սային կողմը Մեծ Հայք. եւ այս աշխարհին
մաս՝ Տաւրոսի կողմը բնակող երկու ժողո-
վուրդներէն մին կը կոչուի Սութեցիք եւ
երկրորդը Սանասուեք: Հոս կը գտնուի
բարձր լեռ մը՝ Մարաթկէն¹⁹⁶ անուն, ուր

¹⁹⁵ Թուն. է. κλεισοῦρα (= կլեսուր [Մար. 80])
Βαλακίστον, սկիզբնական է ապահով Բաղաղէշ, ինչպէս
կը տեսնուի թովմ. Արծթ., էջ 110, ծան.: արար.
ad darb Badlis = «կիրճ, անցք, դուռ», հիմայ Bit-
lis. Հմմտ. Gelzer, Georg. Kyp., p. 168:

¹⁹⁶ Կը յիշուի դարձեալ ὄρος ἰψηλὸν ἐπονομαζό-
μενον Βαραθζέν (տե՛ս Leonis Sapientis et Photii
ordo Patriarcharum in Hieronymi synectemus, ed.
Parthey 1866, p. 89, հմմտ. էջ 821 առ G. Hoffmann,
Auszüge persischer Märtyrer, p. 175. P. Peeters,
Anal. Boll., t. 38 [1920], p. 320), որ անտարակոյս
Μαραθζέν սրբադրեցու է:

կ'րատի թէ Նոյի տապանն ալիքներէն բե-
րուելոյ՝ բախեցաւ լերան կատարին եւ այս կը
պատմեն տեղացիները մինչեւ այսօր» : Մա-
րաթիկն լեւր վերջէն Հայերէն Մարար
(սեւ. Մարարաւ) կոչուեցաւ, որ քիւրդերու
բերնին մէջ Մարթաթօ կոչւած է¹⁹⁷ եւ այս է
1000—1500 մեար բարձր Մարթաթօ-դապք՝
Կասնոյ արևելեան կողմն, որուն վրայէն Քա-
ղիթի (Բաթման-սուի) գլխաւոր ճիւղերէն
մին՝ Բաջիան-չայ կամ Թինդերթ-չայ կը
բխի¹⁹⁸ :

Քէսրդ կիւրմացոյ այս տեղեկութիւնը
կը հաստատուի նոյն տեղւոյն ժողովրդեան
նման տանգութեամբ մը : Կը պատմուի թէ
Մարաթ կամ Մարաթուի լերան վրայ տն-
դուեց մը կը դանուի, որուն մէջ գտրերու
ձիւնն ու սաւոյցը զխորւած են, որ Նոյի տա-

¹⁹⁷ Հմմտ. Թովմ. Մեծախեյի, էջ 23 (Տր. Շահ-
նազարեան, Պարիս 1860). Gelzer, անդ, էջ 170.
Hübshmann, ON (= Ortsnamen), S. 316. Հայ.
թրգմ. էջ 176: Մարբուարա, Հանդ. Ամս., 1914,
183. Արատապ. 221: Կայ նաև Մարարա մեթ. տեղւոյ
Jacut, Muscharik, ed. F. Wüstenfeld, Göttingen
1846. 300—301): Այս կողմէն է Վարդան Մարաթեյի
կամ Այդեկի, տեղւոյն. Մաս, Сборники притчъ Вар-
данъ (ժողովրդայն աստիաց Վարդանայ), Մասն Ա.,
էջ 292: Ըստ Հոֆմանի եւ Նեոյգէկէի՝ Մարաթիկն իւր
տնդունն ստած է այն տեղւոյն փանրի մը — Mar
athqenի վրայէն. այս կարծիքն ունի նաև Tomaschek
(Sasun, S. 17 = Հայ. թրգմ. էջ 23. Հիմ անուելոյ
Assemani, Bibl. Or. III, I, p. 216: Mar athqen
Dominus disposuit), որ այս լեւր մինչեւ իսկ Ջերէյ
Ջուլի կը փոխադրէ, որ Մարբուարաի հետ ճրայտ-
մին կամպոսիան» կը համարիմ :

¹⁹⁸ Belck, Zeitschr. f. Ethnol. 31 (1899), 249,
259, 261. Մարբուարա, Հանդ. Ամս.: 28 (1914), 183.
= Արատապ. էջ 221:

պանի յիշատակին համար դարերէ ի վեր
տապան կ'անուանուի: Ամանապէս կր պատ-
մուի թէ Նոյի տապանը Մատեանի Պալան
խոնախառարէն կուան կ'անցնի. վերջինս
սակայն տապանին կ'ըսէ. «Գնա ի Մարա-
թուկ»: Աս ալ կը յարէ. «Գնա ի Մասիս,
դի բարձր է քան դիս¹⁹⁹»: Այս խօսակցու-
թիւնը կը պատմուի նաև. Գրգուս-Նիմ-
բութ²⁰⁰ եւ Սիփան լեոներու (Նեխ Մա-
սիսի²⁰¹) մասին: Երկու լեոներու միջև այս
խօսակցութիւնը ծագում առած է անասրու-
կոյք ա' յն ժամանակ, երբ Մասիս արդէն իրր
տապանակիր լեռ կ'արժէր: Բայց սրբակեան
երեք գէպքերու մէջ ալ տեսարանը հայկա-
կան Տաւրոսի արեւելեան լեռնախառարին
չուրջը կը դասնայ, փարկեան մը մտածել չի²
տար՝ թէ այս խօսակցութիւնն ուղղակի յե-
րիւրում է, ջրհեղեղի աւանդութեան՝ Տաւ-
րոսի արեւելեան լեռնախառարէն փհհարաւ

¹⁹⁹ Տե՛ս ն. Պ. Մարտիրոսեան, «Մասուն» ի Բի-
զանդիան, 1914, Թ. 5257:

²⁰⁰ Բնծիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 178. Ալիշան,
Հին հասարակ Հայոց², 1910, էջ 63: Սա. Կանայեանց
հաս յոստի կը բերէ Բ. Պատկանեանի (Ванскія Над-
писи, III, 102. ծնթ.) մէկ անգրագարձութիւնը թէ
«բարիս բարը յոնայ մէջ նշանակում էր եգիպտական
կուր, յոստ...» (տե՛ս այս մասին վերը՝ էջ 31 յջ.):
«Նոյնը կարելի է առել Գրգուս գագաթի մասին...:
Արարեալէն կուրկուրս ասորական կարկուրս բարից,
նշանակում է մեծ նուս» (Անշայտ գաւառներ հին
Հայաստանի, Վաղարշ., 1914, 79, ծնթ. 2):

²⁰¹ Պ. Արամանձախանց, Գրգուս բրոյ, էջ 36—37.
«Նոյն տապանն եկաւ Սիփան, առայ -- Սիփան, ա՛ւ
դիս, ա՛ւ. դիս. -- Սիփանն առայ. դիս՝ ի Մասիս, դիս՝
ի Մասիս, սր մեծ է քան դիս, սր բարձր է քան դիս»:

Մասիսի վրոյ անցնելը մեկնելու համար : Հոյ ժողովրդական հոգեբանութիւնը պիտի օգէր Մասիան իրր տապանակիր լեռ տեսնել, որովհետեւ տնիկա է Հոյաստանի ամէնէն բարձր եւ առասպելաշատ-նութեան լեռը : Ամէն պարագային կը համնինք հոն, որ առաջնորդած էր զմեզ արդէն Մովս. Առբենացոյ, Պատմ. Ա., 6 (տե՛ս վերը՝ էջ 43 յջ.) ջրհեղեղի աւանդութիւնն. ասիկա կը հաստատէ ոչ թէ Մասիսի աւանդութիւնն, այլ այն, ինչ որ Գէորգ Կիսրացի, ինչպէս նաեւ Նիկողոսոս Գամակացի տապանակիր լեռան մասին աւանդած են (տե՛ս վերը՝ էջ 27) :

Այս վկայութիւններուն նշանակութիւնն աւելի արժէք կը ստանայ, երբ նկատենք որ հոս՝ Սասնոյ կողմերը հին Աւրարատացիներու ցիրուցան մնացորդներն եւ նոյն իսկ Աւրարատ անուան ապրիլը կը տեսնենք : Այսօրէս Յովհաննէս Եփեսացոյ (ծն. իրր 506 ին յ. Ք.) դրութենէն²⁰² կ'իմանանք թէ՛ Անձիթ պա-

²⁰² Joannis episcopi Ephesi Syri Monophysitae Commentarii de beatis orientalibus et Historiae Ecclesiasticae fragmenta, latine verterunt W. J. van Douwen et J. P. N. Land. Amstelodami 1889. զոր այս տեղ կը գործածենք : Ասորեկն բնակիրն աւելի կատարեաց քան Will. Curetonի հրատ. (Oxford 1853) հրատարակած էր արդէն յատաճարդն նոյն ինքն Land, Anecdota Syriaca, tom. II (Lugduni Bat. 1868) : Այս մասին տե՛ս Ա. Գեակոնովի քննական ուսումնասիրութիւնը *Иоаннъ Ефесскій и его церковно-историческіе труды* (Յովհ. Եփեսացի եւ անոր եկեղեցապատմական աշխատութիւնները), Պետերբուրգ 1908-տե՛ս նաեւ Assemani, Bibl. Or., t. II, pp. 83—90 :

ւտորին մէջ կար *Ortājē*²⁰³ անունով ժողովուրդ մը, որ տակաւին պահած էր իր սեպհական լեզուն, ունէր իր վանքն եւ Ամիգրաղաքի պարիսպներէն ներս՝ իր դպրոցը²⁰⁴ : Օրտայէ²⁰⁵ (սղոււնն *Օրարտ ձեւին) կ'անուանէին ասորիներն ընդհանրապէս Տիգրիսի

²⁰³ *Ortājē, Beth Ortājē* = «Օրտայեցւոց կրկիրը», Յովհ. Եփ., էջ 49, տ. 25, էջ 122, տ. 11 եւն. եւ Josua Stylites, ed. Wright, p. 39. Hübsehmann, ON, 236, ծնթ. 2 = հայ. թրգմ. 55, ծնթ. 1: Օրտայեցիք կը յիշուին Մոփաց եւ Անդեղտան ընակիչներուն, Բարբարոսներուն, Հայերուն եւ Հեթանոսներուն, Կապպադովկացիներուն եւ Ասորիներուն հետ: Հմմտ. Th. Nöldeke, Zwei Völker Vorderasiens, ZDMG (= Zeitschr. d. Deutschen Morg. Ges.) 33 (1879), 163 յջբ., Մարբուարտ, Հանդ. Ամս., 1915, էջ 96 = Արտատպ. էջ 222. Եւյնր' Entstehung, 16:

²⁰⁴ Յովհ. Եփ., էջ 182, տ. 22—25. «Ակա (վանահայր կարգուեցաւ) Մար Յովհաննէս, որմէ մեծատանն իւր անունն առաւ... որ Օրտայեցի կը համարուէր եւ կը կոչուէր, որովհետեւ եռանդուն, զիտուն եւ վարդապետ ըլլալուն Օրտայեցւոց երկիրը գնաց, ուր շատերը կը խրատէր, կ'ուսուցանէր եւ ուղղութեան կը բերէր, այնպէս որ մինչեւ իսկ Օրտայեցւոց լեզուն կը խօսէր, այս պատճառաւ ալ Օրտայեցի համարուած եւ անուանուած է, թէեւ ինքն ազգաւ զուտ ասորի է»։ տե՛ս գտրձեալ էջ 184. տ. 7. էջ 186. տ. 16—18: Հմմտ. նաեւ Գեաղոսով, անդ, էջ 11 եւ 38—39:

²⁰⁵ Անտարակոյս տար տպաւորուած ձեւն է ստայեցի, զոր կը գտնենք Մարութասի վարքին մէջ. «կին սին անուն Մարիամ դուտոր նախարարաց Հայոց առեալ եղեւ կին Ատայեցւոց (տարբ. սւտացի) քրմապետի, որ էր տէր այսմ աշխարհի» (Վարք եւ Վկայաբանութիւնք սրբոց, Վենետ. 1874, հատ. Բ., էջ 18: Տե՛ս Եւյնր' նաեւ Աւգերեան, Լիակատար Վարք, Վենետ. 1810, հատ. Ա., էջ 585, ուր ստայեցւոց ձեւն եղած է ստացւոց — այսպէս սրբադրելու է ընդարին ստացւոց կամ ըստացւոց ձեւերն, եթէ վերջինս եղած չէ սրտա[յի]ցւոց, որ ամէնէն ուղիղն է): Այս կարգի քրմապետներ, աշխարհական իշխանութեամբ՝ հազուադիւր չեն Ա. դարուն Բրիտանի շարաջ եւ Եաբը:

այրերահուներէն սկսեալ մինչեւ Բաղէշի կիրճը բնոյց Տարասի (աս. *Tsahjā*) նախնական բնակիչները: Այսպէս Գուրթ Սասանոսի հոյ իշխանը Միք. Առարիէն²⁰⁶ կ'անուանուի Գուրթ Օրասպեցի: Այս Օրասպեցիներէն մաս մը, որ նվերկերտի հիւսիս-արեւելեան եւ Մուշի հարաւ-արեւելեան կողմը բարձրալեռներուն վրայ կը բնակի, յետագային Սանասուներ (աս. *Sānasnājē*, հիմայ Սասուն)²⁰⁷ եւ Խոթեցիք²⁰⁸ կը

²⁰⁶ Chronique, ed. J. B. Chabot, *ցամե* 429 II, 3, p. 443-4 a.

²⁰⁷ Հնագոյն ձեւը Սանասուն եւ յի. Սանասունի շի տեւնուիր հին պատմագիրներուն բով՝ Փատատէն մինչեւ Աերխոս, սակայն 600 տարւոյն համար կը վկայէ Գէորգ Կիզրացի, որ (էջ 48) այն տեղուան բնակիչները *Σαρασονίται* (Սանասնայք, Քովմ. Արժր., էջ 121) կ'անուանէ: Իրն էլ-Աթիր իւր *Kāmel et-tewarich* (IX, p. 306) դարձքին մէջ հիջ. 427 (1036)ին Մէկէկ գացոյ ախտաւորները կոչուողոյ գաշնարեկ Սանասնեայք մասին հետեւեալը կը պատմէ. «Այն ժամանակ Խարասունէ, Տարարխասունէ եւ Աարպատականէ ախտաւորներու խմբեր Անիի եւ Վասանի (Սասուն) վրայէն Հոյոց Երկիրները կարեցին եւ հասան անխափան մինչեւ Խրաթի կողմերն: Հասաւոց արգէլք հանդիսացան հոյ հարսակներն (*Ra'īya*) իրենց սաստը սնեկայով Սանասանեայք, որոնք նմանայէս Հոյոց կը վերաբերին» (Տմմա. *Tomaschek, Sasun*, 27 հոյ. թրգմ., էջ 37-38): Կորոյոյն ձեւը Սասուն յատուց եկամ է հնագոյնէն միջին հոյերէնի օրէնքին համաձայն (Լեւոնիանի բառերուն միջին ձայնաւորի անկումով, բառ սյոմ Սանասունի վրայէն, Տմմա. *խա. Samsun* առ *Ramusio*, II, 78. *Tomaschek, Sasun*, 41 հոյ. թրգմ., 78): Բարբադին կամայական է բնակահարար Սանասունի անունը Սանասուրէն (հոյ թարգմանութեան մէջ Սարասար Դ. Քայ. ԺԹ, 37. եւ. էջ, 38), Առարխասանի Սենեքերիմ թագաւորի սրգոյն տնտան վրայէն յատուց բերելը (Մովս. Խոր. Ա. 23. Քովմ. Արժր. Ա., էջ 8 եւ Բ., 7, էջ 121), որ իւր հոյքը ուղաններէն ետքը Հոյաստան կը վախճի եւ Արժրու-

յորջօրջուին, որոնք Բելլադորիի²⁰⁹ համա-
ձայն «բարբարոս»ներ են եւ նաև. *al-Artan*
անունը կը կրեն: Նեօրէէկէ²¹⁰ իրաւամբ հոս
al-Ortay (տա. *Ortāyē*) բնթերցուածը շատ
հաւանական կը դանկ: Տամաշէկ²¹¹ սակայն
կը տարակուսի թէ «արդեօք արամայեցի Օր-
տայեցիք իրենց Հանձիթ բնադաւառէն մին-
չեւ Տարօն եւ մինչեւ Բաղէշի կողմերը՝
Տիգրիս կրնայի՞ն տարածուած ըլլալ: Թերեւս
ներկի ըլլայ հետեւեալ տեղեկութիւնը յի-
շեցնել, որ հնադայն ժամանակներէն է (Պլի-
նիոս, 2., 128). Կղաղիոս Կեսար կ'ըսէ թէ
Արամանի ընկերը Տիգրիս *Arthenei* (տարր.
Archene) մէջէն կը հոսի կ'անցնի: Արթենէ
գժուարաւ կրնայ Արզն (հայ. Արձն, Աղձն,
Աղձնիք, 'Αρζανηνη) եւ կամ Սարարոնի 'Αρ-
στηνηն (Արճէշի լիճն ու երկիրը) ըլլալ»: Տո-
մաշէկ կը միտի դայն նոյնացնել Յովհ. Մա-
միկանեանի քով յիշուած Արձան բարձունքի
մը (ի Տարօն՝ Հաշտենից գիմացը) եւ Արուլ-
Փեղայի (տարեկր. ցամն հիջ. 590, 594) Քա-
յաթ-Արղանի հետ (Մուշի դաւառին մէջ):
Եթէ հոս ծանրակշիւ կէտ մը կայ, այն ալ

նկայ տան նախահայրը կ'ըլլայ (Մովս. Սոր. Բ., 7.
Վարդան, Աշխարհապր. St. Martin, Mémoires, t. II,
p. 430. հմտա. Hübschmann, ON 315 — հայ. Թրղմ.
173 լըր.):

²⁰⁸ Ասողիկ, Պատմ., էջ 107. յուն. Χοθαΐται
(Գէորգ Կիսլ., 48), ար. Խոփայթիյա (Beladhori,
p. 211 լը. Fragm. hist. ed. de Goeje, p. 547, at-Ta-
bari, Annales III, 3, p. 1404 լըր.):

²⁰⁹ Beladhori, էջ 211:

²¹⁰ ZDMG 1879, 165:

²¹¹ Sasun, 21 — հայ. Թրղմ. էջ 29:

Արթիկէն է, զոր դիւրաւ կարելի է Օրարտի հետ նոյնացնել: Եւ իրապէս արդէն Մարբուարտ այս ալ-Ա(օ)րթան կամ Արատան և Օրատի իրարու բոլորովին համարժէք համարած և անոր մէջ Արարտու անունը նշմարած է մէկնելով սմբոյջ երեւոյթը պարզաբանութեան (Haplogie) ազիտ յասաջ եկած յոկ սցում մը, որով *Օրար(ա)տը, *Արար(ա)տը, Արտի, Օրտի յանդած է: Այսպէս շատ հաւանական կը դանկ որ Մարբ (կամ Մարարթէն) այս միեւնոյն անունը ներկայացնէ մ- վրացերէն վերադիրով, «որ հաւանարար նաեւ վերին եփրաւին կելբբը դանուոյ 𐎠𐎡𐎴𐎠 𐎠𐎡𐎴𐎠 լերան անուան մէջ ալ երեւան կու գայ եւ վրական երկիրներուն մէջ յաճախ կը տեսնուի²¹²», ինչպէս Արգլիլ և Մարգվիլ²¹³:

Մարբուարտ Ա(Օ)րթան անունը «Սոյթի յատուկ ժողովրդական անունը» կը համարի: Որովհետեւ անոր համաձայն խոյթ «իրականին ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ճին խալդիի կանոնաւոր փոփոխութիւնը հայերէնի ձայնական օրէնքներուն համաձայն²¹⁴»: Ըստ

²¹² Հանդ. Աժս., 1915, 96 Արատուոյ: 229- հմմտ. նաեւ Յուշարձան, 296. Entstehung, 17:

²¹³ Streifzüge, 171:

²¹⁴ Այսպէս խոյթ յասաջ եկած է *խարթէն և այս ալ խաղթէն, ինչպէս Բալդեայտ. khaldajak: Առամնոյնի թաւի փոխաւիլը խաղաիթ Xaldai անուան կանոնաւոր ձայնաշրջութեանը (Lautverschiebung) կը պատկանի ինչպէս փայթ և յուն. σπονδή. հմմտ. նաեւ յուն. Φάσις < *Fāsīs, վրաց. Φαթի (սուս. Ποτι), հայ. ֓այթ (Ղեւնդ, էջ 35 և 291. ծնթ. 2. հրատ.

այսմ հոս ալ նման շրջում մը տեղի ունեցած է ինչ որ կը տեսնենք հայ. Տոսպ-Վանի ուրարտական Բիսյնա-Տուրուշպաի նկատմամբ, այսինքն թէ ազգին հին անունը (Պալղի-նի) երկրի անուն եղած է, երկրի հին անունն ալ ազգի անուն դարձած է, ասոր հակառակ քաղաքի անունը նահանգի անուն (Տոսպ) : Այս ազատ եւ արիասիրտ Պալղիներն են, որոնք իբրեւ վարձկան գինուոր արեւելեան Հայաստանի սատրապին՝ Որոնտասի եւ Արտուքասի բանակին մէջ Հայերուն եւ Մարերուն հետ միասին՝ յունական բիւրուց դէմ ճակատեցան Կենտրիաէսի (Բոհտան-սուի) քով, Հայաստանի եւ Կորդուաց աշխարհին (Բէթ Քարդու, Բոհտան) սահմանին վրայ²¹⁵ : Ասոնք նախնիներն են քաջ օրտայեցիներուն կամ խուժեցիներուն, որոնք սակաւին թ. դարուն Պոյթ բարձրագաւառին մէջ իրենց հին — Հայերուն անհասկանալի — բաղձաթիւ դաւադարձարձաներու բաժնուած (ճիւղաւորուած) լեզուն

եղեանց). նմանապէս նաքք եւ թաւ դրերու միջեւ տարուրերիլը կը տեսնենք նախահայկական Անձիտ, Անձիթ, Հանձիթ անուան մէջ : «Առամնայինի մ'առջեւ ղի ՚ի փոխուիլն, որ դաղղիերէնն ու հոլանդերէնը կը յիշեցնէ, թէ եւ հոս յարարերաբար այնպէս ու շ ժամանակաշրջանի մը համար միայն վկայութիւն ունինք, կրնայ սակայն նաեւ նախաքրիստոնէական շրջանին ալ տեղի ունեցած ըլլալ : Իրապէս չեմ գտնարիր Խոյթ, *Խաւթ նախապատմական *Խալոտի վերածելու եւ այս անուան մէջ Խալղի-նի ժողովրդական անունը ճանչնալու» (Südarmanien, 228. Entstehung, 68, մնթ. 4) :

²¹⁵ Xenophon, Anabasis, IV, 3, 4. հմտ. նաեւ Markwart, Südarmanien, 228 :

պահած էին եւ կէս մը անկախ եւ շատ նախ-
նական վիճակներու մէջ կ'ապրէին, որոնք
մինչեւ այսօր հիւսիսային Ալբանիոյ մէջ տի-
րոյ կեանքի պայմանները կը յիշեցնեն²¹⁶ :
Ասանց մասին շատ կենդանի ու նկարագրիչ
պատկեր մը կը ներկայացնէ մեզի Թովմաս
Արծրանի, որ կը պատմէ. «Ննակաթիւն
նոցա ի խորածորս եւ ի փապարս լերանց եւ
ի պրակս մայրեաց, ի գապաթունս լերանց-
եւ բնակին ստանձին քստ տունս արդաց, եւ
այնչափ ի բացեաց են ի միմեանց՝ մինչ թէ
ոք յարանց զօրատորաց ի բարձրաբերձ ան-
ցեաց ուժոյն խանչիցէ՝ հապի թէ արեք
կարիցէ սանույ զրամբիւն ձայնին, իբրև ի
վիճաց ինչ արձապան լինելոյ կարծիս բերե-
լոյ, եւ կէսքն վրիպեալք ի բնական հայրենի
լիզուէն, յապալս հետարնակ լինելոյ եւ ան-
համբոյրք միմեանց հանդիպեալք, եւ լիօսս
միմեանց եղեալ կարկառան մուրացած ի
բանիք : Եւ այնքան խրթնի անձանօթք պա-
տահեն առ միմեանս, մինչեւ թարգմանաց
անպամ կարօտանան. եւ գոչաս կերակրոցն
վճարեն ի սերմանց ինչ, ստուել ի կարեակ
կոչեցեալ սերմանէն, զոր ամանք ի սոյ մա-
մանակի հաց անուանեն. եւ զնոյն ստպեալ
ոտիք ի միջոցս պրտկացն, կամ երկմասնի
փայտատալք սերմանեալ. եւ է գլխաւ նոցա
ասուիս ի ծածկոյթ մերկութեանն եւ օդ
ստիցն հարատորին դձև կաշկաց, ի մոր-

²¹⁶ Marquart, Entstehung, 17:

թոց այժից կազմեալ ²¹⁷, և միտ կերակրով
 և միտ հանդերձիւ բաւականանան դամասն
 և գձմեան. և են ստացեալ պէնս աշտեայ և.
 հանապաղ կրելով ընդ ինքեանս, ի պատրաս-
 տութիւն գաղանացի սրբ ի յերինն բնակին :
 Այլ և ի ժամանակս հասելոց թշնամեայ
 յերկիրն ի բեանց՝ դան միտբան յանայինքն
 յոյնութիւն իշխանացն, պի են ամբաստէրբ :
 Իսկ վասն ձեանն անկայունն զօրութեանն սր
 այն ինչ յամպոյն ի վայր գեղեալ լինին՝ հնա-
 բաւորեալ ի բեանց վայտս իբրեւ գանաբա
 շուանօք պարուակեալ շուրջ գոտամբբ,
 պիբաւ ընթանան ի վերայ ձեանն իբրեւ ընդ
 դամաք երկիր : Եւ են գաղանարարոյք, ա-
 բիւնարբաք, սս ոչինչ համարելով գաղա-
 նումն եղբարց հարապատաց, նաեւ գանձունց
 և ս. և կոչին ստրա մեկնակապէնք սարհան-
 գակք ²¹⁸, բնակեալք ի յերինն սր բաժանէ
 ընդ Այձնիս և ընդ Տարօն : Եւ յաղապս
 խրթնի և անհեապօտելի խօսիցն և բա-
 բուցն կոչին Խուլք, յսրոց անուն և յեանն
 Խոյք անաւանի ²¹⁹ : Եւ պիտեն գաղմսան
 պհին թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց,
 զսր հանապաղ ի բերանս անին : Ստրա են
 գսեաճք Ասորոց, սր շուեցին պինի Աղբամե-

²¹⁷ Այս է սասունցիներու խալատին, սր բա յար-
 մարութիւնս անի ձմեան կղուսնի վրայէն անայթաք
 քայելու : տե՛ս Ինճիճեան, Նոր Հայ., 201 :

²¹⁸ Իբրեւ սրսպիսի կր գանուէին Տփղիսի Իսհաք
 իրն Իսմայիլ իշխանի ծառայութեան մէջ. Տարբի,
 III, 1416, 4-5 :

²¹⁹ Այս ստուգարանութիւնը բնականաբար բոլոր-
 րովին մանկական է :

յեայ եւ Մանասարայ սրբւոյ Սենեքերիմ՝ արքայի թագաւորի Ասորեստանի եւ Նինուէի, յորայ անուն ինքեանք Մանասայք գինքեանս անուանեն. եւ են հիւրասէրք օտարրնկայք, պատուապիրք²²⁰» :

Այս կենդանի, անպաճոյճ եւ սշ-դաւա-
փարական նկարապրութիւնք մեզի կը ներկայացնէ այս ցեղերն իրր ժողովուրդ մը, որ իւր առանձնայատկութիւններովը կովկասեան անդրէնածին ժողովուրդներուն մէկ անդամին հետ կրնայ համեմատուիլ. այսպէս օրինակի համար Մասունցիներուն նման կովկասի ձիւնայից բարձունքներն ելլելու իջնայր վաւախն կերպով կը ասորապէ թէլտիանէս (սա Սարարանի ՃԱ., 5, 6), որուն մասին վարք: Աարաչցի Լեւոն դօրասպետը՝ յետոյ Բիւզանդիանի կայսր Լեւոն «Իստրացի» անուամբ, 710ին Մայիսին՝ տասը Այսններու ընկերակցութեամբ կովկասի ձիւնայից բարձունքներէն ու կիրճերէն սանանիւններով²²¹ անցաւ.²²²» :

Թէ այս քաջ, աղատարդի Մասունցիները յատկապէս հայ չեն, սպառնոյց է ասոր այն պարագան, որ անոնք սշ միայն կենդանով, բարբով, գլխատով ու լեզուով Հայերէն տարբեր են, այլ նաեւ Յայներուն²²³ եւ Արար-

²²⁰ Թովթ. Արժրունի, Բ., 7, էջ 120—121 :

²²¹ *αριά κρυλοτόδων*.

²²² Theophanes, Chronogr., էջ 600. Տոմարէկի, անդ, 14 - հայ. թրգմ., էջ 19 :

²²³ Գէորգ Կիտրոսցի, էջ 48, ինչպէս վերը յատուց բերինք :

ներսն ²²⁴ իրրեւ տարրեր ժողովուրդ մը ծա-
նոթ էին :

§ 2. ԱՐԱՐԱՏ-ԿՐԻՒՌԻՅ-ՏԱԵՐԱՍ-ՄԱՍԻՍԱ

Մինչեւ հիմայ բուսածներէն կը հետեւի՝
թէ Հայկական Տարասի կողմերն ոչ միայն
հին տարրացիներուն նախնի բնակավայրն
եղած է, այլ նաեւ անանցմէ մնացորդ մը եւ
Ռարասու անտան հետքերը հոս գոյութիւն
ունեցած են : Աւասի յանդուսն չէ կըրա-
կացութիւնը թէ Սրբազան Մասննայիրը
Ծն. Ը. 4 գրած ժամանակ Հայկական Տա-
րասն աչքի առջեւ ունէր, մանաւանդ որ ար-
դէն աւանդութիւն մը գոյս կը հաստատէ եւ
զերակէիւ. զեր իրապոյսոյ Կարդուք-աւանդու-
թիւնն ասոր հակառակ ելլել չի թուիր, ինչ-
պէս հիմայ պիտի տեսնենք :

²²⁴ Կարթոթ IV, 703, 20. Սաանց լեռնաշխարհին
բնակիչները կ'անուանէ լաւն-՝ ԼՍԻՆՆԱ «Մանասուն-
բարդեր» : Այսպէս կը սրբազրէ իրամար Մար-
բուարս ձեռագիրներու համաձայն (Լաւն) «Փոխու-
նակ Վիսարնֆէլդի անիմաստ Լաւնի» : Հաւանարար
հոս «բարդ» անտանակրչութիւնը յտասել ժողովրդա-
կան իմաստով հասկնալու չէ, այլ կ'ուզէ պարզապէս
ցուցնել թէ այն ժողովուրդն ոչ Հայերուն, ոչ Ասորի-
ներուն, ոչ Պարսիկներուն եւ ոչ ալ Հուսիսներուն կը
պատկանի եւ թէ իր ամբողջ կենդանով թերզերը կը
յիշեցնէ : Սամասունեա ցեղը յաճախ կը յիշատակէ
իրն ալ-Ազրաք ՄայեաՓարսիքինի (Նփրկերաի) պատ-
մութեան մէջ, գ. սր. JRAS (= The Journal of the
Royal Asiatic Soc.) 1903. Հջ 138, 139, 141, 149 :
Անոնց իշխանն է Ե. Խաւսապէ Սենեկերիւս Արծրունի,
Հջ 139. Հմմտ. Մարբուարս, Հանգ. Ամս. 1915,
Հջ 97, ձեթ. 3 - Արտասոյ. 224, ձեթ. 4 :

Նախ եւ յառաջ ի՞նչ հասկնալու է դասականներու իմաստով Լօ լծօսէւ օրդ, «Կորդուք-Քարդու-լեռներ» ըսելով: Որովհետեւ պատմական աշխարհագրութեան տուեալները «Կորդուք-Քարդու-լեռանց» դասական գաղափարի տարածութեան մասին բոլորովին անորոշ են եւ այս երկրամասին սահմանները քարտէսներու վրայ աւ հասարակ ճշգրիտ չեն նշանակուած, այս պատճառաւ կ'արժէ որ հիներուն Կորդուք-Քարդու-լեռանց աշխարհագրական գաղափարին ծանօթանանք: Տոս մեզի ամէնէն լաւ ծառայութիւնը կը մատուցանէ Ստրաբոն:

Հնութեան մեծ աշխարհագէտը (Ժա, 12, 2 յջք.) Տաւրոսը կը դնէ Կարիա եւ Լիւկիա ծաղած եւ այգսլէս կ'անուանէ Փոքր Ասիոյ ամբողջ լեանային դրութիւնը, առանձնապէս սակայն Տաւրոս անունը կը կրէ ըսա իրեն, այս լեանաշղթային հարաւային զանգուածը՝ Եփրատի անցքէն դէպի արեւելք: Ամփոփենք Տոս մեր խնդրոյն հետ ասնչութիւն ունեցող կական կէտերը. «Սակայն այն մասերն, որոնք Եփրատէն անդին, Կապպադովկիայէն եւ Կոմմաղէնէ յէն դէպի արեւելք կը տարածուին» (փոքր-ասիական Տաւրոսի շարունակութիւնն Եփրատի արեւելեան եւ Տիւրքիսի հարաւային կողմը, հիւսիսային լեաներու մասին յառաջագոյն խօսած էր), «սկիզբը Տաւրոս անունը կը կրէին, որ Ծովքն եւ միւս Հոյաստանը Միջագետքէն կը բաժնէ. ոմանք դասոնք Կորդուաց լեաներ ալ կ'ա-

նուանեն . ասոնց մէջ է նաեւ Մասիոս լեան ,
 որ Մծբինէն ու Տիգրանակերտէն վեր կը
 դանուի : Յետոյ (Նախադրելով վերոյիշեալ
 «սկիզբը») աւելի բարձրանալով (Տաւրոս)
 նորառ (Նիսիստէս) կ'անուանուի : Այս կող-
 մերը՝ ասոր (լեւան = նոպատի) հարաւային
 լանջքէն կը բխեն նաեւ Տիգրիսի աղբերա-
 կունքը : Նոպատէն աւելի անդին տարածուե-
 լով լեւան կողքը կը կազմէ Չաղբիոս լեան ,
 որ Մարաստանը Բարեբաատանէն կը բաժնէ» ,
 այսինքն Մովսէս եւ միւս Հայաստանի հա-
 րաւակողմեան լեանաշղթան (Նիսիս Բարաջա-
 դաղ եւ Տուր-Արդին կամ Կա-Տոր) սկիզբը
 (κατ' ἀρχάς) կ'անուանուէր նմանապէս Տաւ-
 րոս (ինչպէս Եփրատի արեւմտեան կողմը
 կցուող լեան եւ ընդհանրապէս ամբողջ փոքր-
 ասիական լեանաշղթան ²²⁵) : Մծբինէն վեր
 դանուող մասն ալ դեռ Մասիոս լեան (Μάσιον
 ὄρος) կ'անուանուի , սակայն ուրիշներն այս
 Տաւրոսը Կորդուաց լեռինք (Ὀρδοσάτα ὄρη)
 կը կոչեն , որով ասորիներու Տուրա դէ Մա-
 շէն երեքսպատիկ անուն կը կրէ՝ Տաւրոս ,
 Մասիոս եւ Կորդուիք : Որովհետեւ հոս Մա-

²²⁵ «Հայկական Տաւրոսն» Սարգսն կ'անուանէ
 թէ «Անտիտաւրոս» եւ թէ նաեւ պարզապէս «Տաւրոս» .
 «Հիստորիան մասն մէջ կը դանուի Մովսէս Մասիոս
 լեւան եւ Անտիտաւրոսի միջեւ : Վերջինս կը սկսի
 Եփրատէն եւ Տիգրիսէն եւ կը վերջանայ Հայաստանի
 արեւելեան կողմը շրջապատելով Մովսէս , մինչ միւս
 կողմանէ Աֆիսիսէնէն կը պարտնակէ , որ կը դանուի
 Տաւրոսի (փոխանակ Անտիտաւրոս բռելու) եւ Եփրատի
 եզերքին Սիջեւ՝ դէպի հարաւ դարձուածքին վերելը»
 (Ժա , 14, 1—3) :

սխտան այժմեան Տուր-Արդինն (Մարդին-
դադ) է, Նոպտան (Նիսիտակս) այ կը համապա-
տասխանէ -- Եթէ Տիգրիսի ազրերակուների
մասին եղած ակնարկութիւնն անտեսենք --
Բռնատանի Ջերէլ-Ջուղիին, ըստ այսմ Կոր-
դուաց լեռներուն հետ կը նոյնանայ եւ այս-
պէս ալ անուանա կը գործածէ Պզուտարբոս,
Աղեքս. 31, երբ կ'աւանդէ թէ Նոպտան Ար-
բեղայի պատերազմի պաշտէն կը տես-
նուէր²²⁶: Աւելի ճշգրիտ եւ ուղիղ կը ներ-
կայացնէ Ստրարոն, ժա, 14, 2, Կորդուիին.
«Մասիսի վրայ՝ Կորդուաց մէջ (կամ կից)
Նոպտար կը գտնուի գէպի արեւելք գործած,
ապա Արտան, ուսկից կը բխեն նաեւ Եփրատն
եւ Արարար²²⁷». սակայն այս կտորէն յայտնի
կը տեսնուի միաժամանակ որ Ստրարոն
Նոպտար շփոթած է Ջերէլ-Ջուղիի հետ,
ժինչպէս իր ազբիւրը Նոպտի ուղիղ գիրքը
տուած ըլլալու է, ինչպէս կը ցուցնէ Արտսի՝
այսինքն Կարնոյ հարաւոյին կողմը գտնուող
Պալանդեօքէն-գաղի հետ անոր ունեցած
աղերսը:

Աւստի Ստրարոնի նախնական ազբիւրին
մէջ Նոպտի տեղը ցուցուած էր՝ ոչ թէ
Մծքնի հիւսիսային կողմը գտնուող Մա-
սիսու լեռան համեմատութեամբ, այլ Մա-

²²⁶ Հմմտ. W. Fabricius, Theophanes von Mi-
tylene, 139, ստ Մարբուարա, Հունգ. Ամս. 1913. 95 --
Արտասպ. 13:

²²⁷ Τοῦ δὲ Μασίου υπέροκειται πρὸς ἕω πολὺ κατὰ
τὴν Γορδωνήην ὁ Νυράτης, εἰθ' ὁ Ἄβος, ἀφ' οὗ Ἐνφρα-
της ὄρεϊ καὶ ὁ Ἀράξις.

նայկերաթի (Մանուսայկերաթի) հարաւորեւ մօտաք 3800 մ. բարձր հրաբխային Միփան լեռան²²⁸ դիրքի վրայէն, որ Թորենացոյ վարայրուած Աշխարհազրութեան մէջ²²⁹ Մասիս կ'անուանուի. «Որոյ (գաւառացի Հարբեւ Վաժնուներ, դուցէ լուսպոյն է Վարածնուներ) ի հարաւոյ Բոնուենաց գաւառ, ի Նեխ Մասեաց սարակէ սկանելոյ, սրտէ գարեմտեաց Էդր համանուն ծախուն, մինչև ցրերոյն Բաղէշ, եւ անոյր Էւս ի հարաւ կոյս ղերէվարդ²³⁰ գաւառի սահմանն»: Սուքրի լուսնոյրաղարձած է որ այս Մասիսը Միփան լեռն ըլլայու է: Անինք տակաւին երկրորդ տեղիք մըն ալ²³¹. «Պայր հասանէր ի գաւառն Բոնուենաց ի դեպն սրում անուն էր Արձիկ²³². Եկեալ յանապատ սրում անուն

²²⁸ Stieler's Handatlas Nr. 57, Supchan
سچان (sic) առ Marquart, Հանդ. Ամս. 1913, էջ 95, ճնթ. 2. Արտասայ., էջ 14, ճնթ. 1:

²²⁹ Հրատ. Սուքրի միակ ձեռագրի համաձայն, էջ 31, ա. 13—17. ազատագրուած ընտրքին սկիզբն է հետեւեալը. «Որոյ ի հարաւոյ սարակ ի Բոնուենաց գաւառի ի Նեխ Մասեաց սկանելոյ» եւն. վերի լուսնոյրաղարձիչը Մարքուարտի սրտազրութեան համաձայն է. Հանդ. Ամս. 1913, էջ 95: Արտասայ. 14:

²³⁰ Կարգով Երեւորք, ինչպէս է վարք ա. 20. համա. Սուքրի, անոյ, էջ 31, ճնթ. 4. Hübschmann, ON, S. 322. հայ. թրգմ. էջ 185:

²³¹ Վկայար. Ս. Վահանայ Փոյթնացոյ. Սոփերը Հայկականք, ԺԿ, էջ 33—34:

²³² Եւն. 'Αγοζακέ (Combefis. hist. Monothelitarum, p. 289 [է. գար]) կամ 'Αλιζίζε (Konst. Porphyr., De adm. imp., 194, 196), հիմայ Արձիկէ, կար գիւղ եւ կղզի այս անունով, սրուն կից կը յիշուի միայն կղ., վերջինս Միփան լեռն անունն հետ նայն ըլլալ կը թուի. համա. ար. Կո-Միփանա (?), Բեւր-

Երաշխաւոր կոչին, յոսին Մասեաց» : Այս տեղիքներէն դատ Փաւստոս Բիւզանդացւոյ քով մտադրութեան արժանի զէպօ մը կայ, ուր կը պատմուի թէ Հայոց Տիրան Թաղաւորն՝ Ատրպատտականի Շապուհ Վարազ սատրապին ի պատիւ արքունական սրսորդութիւն մը սարքեց «յերկրին Ապահունեաց, յոսինն մեծի յերինն Մասեաց», այն տեղն, որ Ազիոսք քաղաք կը կոչուի²³³ : Ապահունիք գաւառը, Ստրարոնի Փաւստոս, Տուրուբերան նահանգին մասն էր ևւ Բիւնունեաց՝ այսինքն Վանայ ծովուն արեւմտեան կողմը կ'իյնար ևւ Արածանին զոյն կ'ոսոյէր, օտոմանակից էր հարաւէն Բիւնունեաց, իսկ արեւմուտքէն Հարք գաւառին, որ բնոջանուր ատումով Բուլանք գաշտավայրին կը համապատասխանէ, որուն մէջն էր նախնարար Մանասապիերար (Մելյապիերո)²³⁴ ևւ որ արեւելքէն մինչեւ Արածանեոյ աղբերակունքը կը հասնէր²³⁵ : Ուստի հաւանականութենէ ալ վեր է, որ նաեւ Փաւստոս Մասիսով՝ Սիփան լիւր կը հասկնայ. մանաւանդ թէ կ'երեւայ որ Սիփան-Մասիսը՝ Արարատ կոչուած Ագաւ-Մասիսէն²³⁶ դանա-

գորի 199), Խլաթի (Ախլաթ) ևւ Արճէշի միջև. տե՛ս Hübshmann, ON, էջ 324, 328. Հայ. թրգմ. էջ 187, 194 :

²³³ Գ., Ի., էջ 51 :

²³⁴ Մովս. Խոր. Ա., Ժբ., էջ 26 :

²³⁵ Մովս. Խոր. Աշխարհադր., էջ 31. ա. 14, 24—25 :

²³⁶ Տես այս անուան մասին վերը § 4 ևւ § 7. Murad, Ararat und Masis, 52 :

զանուելու համար Նեխ-Մասիֆ անունը կը կրէր²³⁷ :

Երբ հայ մատենագրութիւնը Սիփան լեռն իրրեւ Մասիս կը ճանչնայ, որ Նպատի աշխարհագրական դիրքն (Ստրաբոնի համաձայն) որոշելու համար ամէնէն յարմարն է, ասկէ կը հետեւի թէ Հայոց Սիփան-Մասիսն եւ Ստրաբոնի Մասիոս լեռը պէտք է որ նոյն ըլլան եւ թէ Ստրաբոն հայկական Տաւրոսի այս լեռնակատարը պարզապէս շփոթած է Մծքնի հիւսիսակողմը գտնուող Մասիոս լեռան հետ : Այս շփոթութիւնը կրկնուած է Ստրաբոնի քով ուրիշ տեղ ալ (Ժա, 5, 6), ուր սակայն Մասիոս լեռը միայն Սասնոյ եւ Թոյթի լեռնաշղթան կրնայ յարաբերել : Հոս ըստ Թէոփանէս Մետիզինեցւոյն կը նկարագրէ թէ ինչպէս Կովկասի բնիկներն ամառը լայն, անուանման, ասպատանով օժտուած ձեան ոտնամանով, — որ պատրաստուած է չխաղախորդուած եղան մօրթէ, — սառնազետներ եւ ձիւնալից բարձունքներ կ'ելլեն եւ ապա իրենց բեռներով եղան մօրթի մը վրայ նստած վար կը սահին : Արդ այս բանը, կը յարէ Ստրաբոն, տեղի կ'ունենայ եաեւ ատրպատականեան Մարաստան եւ Հայաստան՝ Մասիոս լեռներուն վրայ, միայն թէ հոս ներբաններուն տակն ասպատան աղուցուած կաւարներ կը կապեն : Այս վերջին խօսքերը կրնանք իրաւամբ Մարքուարտի

²³⁷ Հմմտ. այս ըսուածներու մասին Մարքուարտ, Հանդ. Ամս. 1913, 95—97 = Արտատպ. 13—16 :

հետ իրրեւ յաւելուած մը նկատել, որ դժուարաւ թէ Թէոփանէսին վերաբերի, որուն Ատրպատականի մասին սենեցած ծանօթութիւնը շատ շնչին էր, այլ հաւանարար Պոսէլլոսին հնազոյն սպրիւրէ մ'աւելցուցած է: Հոս յիշուած Հայաստանի Մասիոս լեւոր չի կրնար Մծքնի հիւսիսակողմեան Մասիոս լեան ըլլալ, ինչպէս կը կարծէ Տոմաշէկ²³⁸, որովհետեւ Տուր-Արզինը միջին բարձրութեամբ լեռ մըն է — աւելի հարաւ եւ այն կրոյին, մինչ հոս յայտնադէս ձիւնաշատ բարձրալեւան մասին է խօսքը: Ատր վրայ կ'աւելնոյ պարագայ մը, այսինքն թէ Սարարանի խի վկայութեան համաձայն (ժա, 12, 4) Մասիոս լեւոր Փոփքն եւ Հայաստանի միւս գոտսաները Միջագետքն կը բաժնէ ուստի այսպիսի իրադէկ եւ ձշգրտագրատում պատմիչ մը, ինչպիսի ըլլալ կը աւանուի վերոյիշեալ տեղեկութեանց հեղինակն, ապահովապէս պիտի չկարենար Տուր-Արզինը Հայաստանի տալ: Թէ նա Մասիոս լեռ ըսելով հայկական Տուրոսի արեւելեան բարձրալեւոր՝ Սանոյ եւ Խոյթի ալպեան լեռնադաւառը կը հասկնար, ապացոյց է Թոմ. Արժրուելոյ կենդանի նկարագրութիւնն, որ դիտէ տակաւին այն անմատչելի լեռնադաւառներու անդրէնածիններուն ինքնոյատուկ ձեան ստնամաններու գործածութիւնը. «Իսկ վասն ձեանն անկայսէն դորութեանն որ այն

²³⁸ Sasun, էջ 14 = հայ. թրգմ., էջ 13). նաև. Streck, ZA 1898, 87 = հայ. թրգմ., 35:

ինչ յամպոյն ի վայր գեղեալ լինին՝ հնարա-
ւորեալ իւրեանց փայտս իրրեւ գանուրս չուա-
նօք պարունակեալ շուրջ գոտամբք, դիւրաւ
ընթանան ի վերայ ձեանն իրրեւ ընդ ցամաք
երկիր ²³⁹» :

Այս վկայութեանց համադրութենէն կը
տեսնուի որ Մասիոս լեռը Ստրաբոնի աուու-
մով մինչեւ Սիփան լեռը կ'երկարէր եւ որով-
հետեւ Մասիոսէն վեր գտնուող Նպատը
Կորդուֆի՝ մէջ ²⁴⁰ էր, ըստ այսմ վերջինս
(Կորդուք) մինչեւ Նպատ կը հասնի եւ կը
չըջագատէր առ նուազն հայկական Տաւրոսի
արեւելեան մասը փաղափարար նաեւ Սիփան
լեռը ²⁴¹ : Լեման-Հաուսրտի համաձայն ²⁴²
Մասիոսն «սչ թէ, ինչպէս մինչեւ հիմայ
ընդհանրապէս կը կարծուէր, անուն մըն էր
տաւրոսեան լեռնաշղթային աւելի արեւելեան
մասին պատկանող լեռան մը (կամ լեռներու
խումբի մը), այլ անիկա սո՛րսողջ տաւրոսեան
լեռնաշղթային հին եւ ուղիղ անունն էր» :
Ըստ այսմ Ստրաբոնի քով Մասիոսն եւ Կոր-

²³⁹ Թովմ. Արծր. Բ., 7, էջ 121. տե՛ս վերը :

²⁴⁰ Ստրաբոն, Ժա, 14, 2: Մեր հարցին համար
մեծ նշանակութիւն մը չունի թէ ինչպէս այս տեղ
κατὰ τὴν Γορδωνηνήν կը թարգմանուի, «Կորդուֆի մէջ»
թէ «Կորդուֆի կից», սակայն ստաջինը Ստրաբոնի լե-
զուին հարցին համաձայն ըլլալ կը թուի. հմմտ. κατὰ
τὴν Ἄτροπαιὶν Μηδίαν καὶ κατὰ τὸ Μάσιον ὄρος τὸ
ἐν Ἀρμενίᾳ, Ժա, 5, 6. այս պարագային Կորդուք ա-
նունն աւելի ընդարձակ աշխարհագրական գաղափար
մը կը ստանայ :

²⁴¹ A. Šanda, MVAG 1902, պր. 2, էջ 23 յջ. :

²⁴² Հանդ. Ամս. 1927, 798 յջ. կ'առաջէ նաեւ
Խր. Armenien I, գլ. 14 եւ 16. Հատ. 2, պր. 1,
էջ 421 յջ. :

դար աշխարհադրական ընդարձակ գաղա-
 փարքներ են, որոնք յեւոյ ժամանակի ըն-
 թացքին անձկացան : Արտիճեալեւ Լըր Սարա-
 րան Քարաջա-դոյ և Տար-Արդին լեռնա-
 շղթային մասին խօսած ժամանակ մատղիք
 կ'ընէ որ սմանք գանի Կարդուաց լեռներ աշ-
 կանուանեն (ժա, 12, 4), «այնպէս կ'երևայ
 թէ անիկա», կը կարծէ Շանդա, «Տնայոյն
 ագրիւրներ, մասնաւորապէս իւր Տեղինակա-
 ւոր սասջնարդն Երաստութենէս (276—306
 ն. Ք.) աշքի տաջեւ ունի²⁴³» : Իսկ այս Լըրա-
 կացութիւնը մեր խնդրոյն համար շատ ծան-
 բակչիւ է : Ասով կը ստանանք յայտնի տար-
 ցոյց մը թէ Տիներու գաղափարին համաձայն,
 մասնաւորապէս Բերտոսի և Այեքանդր
 Բայմադատումի ժամանակ, որոնք ասպա-
 նալերան Կարդուք-սանդութեան սասջին
 Տեղինակութիւններն են, Կարդուք անունը կը
 ներփակէր հայկական Տաւրոսի գլխ մէկ, և
 այն՝ արեւելեան մասը : Եւ տակաւին այսօր
 ալ, Մշոյ գաւառը Սասնոյ գաւառէն բաժնոյ
 լեռնաշղթան Կարդուք անունը կը կրէ²⁴⁴ :

Այս բաւանդներէն ետքն իրատալի է
 հաստատելը թէ Կարդուք-սանդութեան այս
 սասջին Տեղինակութիւնները միայն հայկա-
 կան Տաւրոսի լեռնաշղթան աշքի տաջեւ
 կրնան սենեցած ըլլալ, մանաւանդ որ Գէորդ
 Կիպրացոյն մեզի հասցուցած Տին տանդու-
 թիւն մը Մարաթիկէն կամ Մարաթ լեռը

²⁴³ A. Sanda, անդ, էջ 25 :

²⁴⁴ Ա. Քարանթար, Սասն, էջ 8 :

Մասնոց մէջ իբրև տապանալեռ կը ճանչնայ
 և Էրկրորդ՝ աւելի հին աւանդութիւն մը
 Նիկոպոլոս Գամաղաղոյն քով՝ Սիփան լեռն
 իբրև այսպիսի, ինչպէս որ վերն արդէն
 ցուցուեցաւ, ըստ այսմ այս Էրկու հին աւան-
 դութիւններն ալ տապանակիր լեռը հայկա-
 կան Տաւրոսի արեւելեան մասին մէջ կը
 վնասեն:

§ 9. ԲԱՐՔԷԼԱԿԱՆ ՋՐՇԵՂԵՂԻ ՉՐՈՅՅԻՆ ՏԱՊԱՆԱ-
 ԼԵՈՒՂ՝ ՆԻԺԻՐ — Մարտ — Մասիս

Ի՞նչ կ'ըսէ այս վերոյիշեալ Էրկախացու-
 թեան բարեխաղան ջրհեղեղի գրոյցն, որ վեց
 այլապան պատմուածքներով կը ներկայացուի
 և որոնց միայն հատակաաորները մեզի հա-
 սած են²⁴⁵: Բացի Բերոսոսի պատմուածքէն,
 դոր Եւսերիոս²⁴⁶ կ'աւանդէ, լուսպոյնն է

²⁴⁵ Հմժա. Das Gilgamesch-Epos. Neu über-
 setzt von Arthur Ungnad und gemeinverständlich
 erklärt von Hugo Greßmann (Göttingen 1911),
 որ բոլոր հատակաաորները՝ նաև Meißnerի հրա-
 տարակածները (տես MVAG, 1902, սր. 1) տառա-
 դարձութեամբ ու թարգմանութեամբ յառաջ քերտած
 են: Կարողոյն հրատարակութիւն մըն է. The epic
 of Gilgamesh. Text, Transliteration and Notes by
 R. Cambelle Thompson, Oxford 1930: Գրեցաւոր-
 դութեան հատակաաորներ հասած են նաև հիտիտ-
 լեզուով. տես Joh. Friedrich, Die hititischen Bruch-
 stücke des Gilgamesch-Epos, ZA 39 (1930), էջ 1—82.
 տառադարձութեամբ ու թարգմանութեամբ բնագրին
 և ճանաթութիւններով: Հմժա. նաև A. Jirku, Alt-
 orientalischer Kommentar zum Alten Testament,
 1923, էջ 31 յջ. Joh. Nikel, Genesis und Keil-
 schriftforschung, 1903, էջ 176 յջ.:

²⁴⁶ Չ. Չ. Ն. Մասն II., էջ 31—37:

Ա. պատմութեամբ (ժԱ. տախտակը) : Վերջինս վիպագրութիւն մըն է Գիլգամէշ-ըլիպայն կոչուած բանաստեղծութեան, որ տասներկու երգերով «բարեկական շերակղի» քաջագործութիւնները կը պատմէ : Այն լեան, որուն վրայ Աւա-նուայի շախմատի՝ բարեկական նոյի նաւը կը հանգչի, Նիծիր կ'անուանուի : Ասոր զիրքը կարելի է մերձաւորապէս որոշել Ասուրնասիրտագի (885—860 Ն. Ք.) մէկ արձանագրութեամբ²⁴⁷, եթէ հոս յիշուած Նիծիր լեռը համանուն ջրհեղեղեան լեռան հետ նոյն է : Արդ այս լեռը կը վնասուի բնականորէն փոքր կամ ստորին Չարի ձախակողմը, Այթուն-Քեօփրի արեւելեան կամ հարաւ-արեւելեան կողմն՝ եւ այն կամ Սալխարան-դաղի լեաներէն մին կը համարուի եւ կամ դեռ աւելի արեւելք կամ հարաւ-արեւելք ինկող լեռ մը²⁴⁸ : Աշխարհապրական այս գիտեցման համաձայն Ասուրնասիրտագի Նիծիրը չի կրնար բնականաբար Կորդուիք կամ Ջերեյ-Ջուզին՝ ասորի եւ արարաւանդութեան, «ինչպէս նաեւ Բերոսոսի»²⁴⁹

²⁴⁷ Տարեգր. սին. Բ., տող 34, 36 յջ. (տ. KB I, էջ 76—77) : Աշխարհապրական ցանկին մէջ (II R 51, Nr. 1) կը ներկայանայ իբր *šad Ni-šir šad* (կամ *māt*) *Gu-ti-i* = լեռն Նիծիր՝ լեռն (կամ յաշխարհին) Գուտիի :

²⁴⁸ KAT³, էջ 549, ծնթ. 4, Streck, ZA 15 (1900), էջ 272 յջ. = Հայ. թարգմ., էջ 141, Lehmann-Haupt, Armenien II, էջ 338 յջ. :

²⁴⁹ H. Winckler, Keilinschr. Textbuch zum A. T., 1909, էջ 80 յջ. հմմտ. նաեւ վերը § 2, § 5 եւ § 8, որ տեսնենք թէ Բերոսոսի տապանակն, որ է «Կորդուայնոյ լեռն ի Հայոց աշխարհին», հայկական Տարսի հետ նոյն է :

տապանաբանն ըլլայ: Սակայն անկարելի ալ չէ նիժիրն աւելի հիստիա՝ Կորգուաց լեանաչխարհին մէջ գեանցել, նկատելոյ սր սա լեռ մըն է Կուտի կամ Գուտի աշխարհին, զոր ոչ թէ միայն ԱՆՄ²⁵⁰ արդէն Ջերեյ-Ջուղիի հետ նոյնացուցած է ևս այս չի մերժեր նաև Շրապէր²⁵¹, այլ մանաւանդ թէ Սայմանասար Ա. ին մէկ արձանագրութեան համաձայն Կուտի աշխարհն Ուրարտուի սահմանակից է²⁵²: Արդեօք այս հետաւորութիւնը չ'ա կ-

²⁵⁰ IRAS XIV, 393:

²⁵¹ Riehms Handwörterbuch des biblischen Altertums², 1898. s. v. Ararat. հմմտ. նաև ZA III, 420:

²⁵² Տես գիրք՝ էջ 78: Կուտի աշխարհն Վեթիկ ասոր ընկններն ընդհանրապէս հաստատուն ընտելացր աւելին) սովորաբար Ասորեանսինի հիստիա-արեւելեանն, որ է Տիգրիսի արեւելեան կողմը (պարսիակելոյ Տուր-Արգինէն մաս մը) և հետեւաբար Վանայ լճին հարաւակողմը կը գեանցուի. այս սակայն հաստատան չէ: Արովհետև Սայմանասար Ա. ի համար զբեթէ անկարելի պիտի ըլլար բանակներով սեղանակի հարաւէն Վանայ լիճը հասնիլ, իսկ Գիլման-Բաշկարա ճամբով ալ չտա գժուարաւ, որով կը մնայ միայն հնարաւորութիւնն այս Կուտի աշխարհն հիստիա-արեւմտեան կողմը փնտսելու, որուն ընկններն իբր աւելի փոշրատուն ժողովարգ մը կրնային ժամանակի ընթացքին զէպի արեւելք գոցած և հաստատուած ըլլայ: Թէև Lehmann-Haupt (Armenien, II, էջ 856) Վայգնէրի կարծիքը կ'ընդունի թէ Ուրարտուի և Ուրարտու նոյն են, սակայն աւելի հարաւ կը փնտսէ զայն, որովհետև ասոր յարակից Կուտի անասամբ ժողովրդեան հետ Սայմանասար Ա. ի անեղած ջախջախիչ ճակատամարտը կը համարի թէ անոր անեղած ըլլայ էլիմ-գույի և Տուր-Արգինի մէջ՝ Միջասի քովերը: Չկայ սակայն արձանագրութեան մէջ ստիպիչ պարագայ մ'այսպիսի աշխարհագրական գեանցման համար, այլ մանաւանդ թէ Ուրարտուի-Ուրարտու կը յիշուի իբր սահմանակից Կուտուիսի (- Կուտուիսի) երկրին, որ է Կուտու-գովկիս: Գուցէ Սայմանասար Ա. ալ այս արշաւին

նարկեր Ասուրնասիրացոյի վերայիչեայ արձանագրութեան 33րդ տարր. «Այս բանակատեղիէն ճամբայ ելոյ գէպի նիծիր լերան վերեւր դոնուող քաղաքներն, որոնց տեղն ոչ ոք տեսած էր»: Միաժամանակ պէտք է միշտ աչքի առջեւ ունենալ որ Ասորեստանցիներուն ու Բարեւրացիներուն աշխարհագրական ծանօթութիւնը համեմատութեամբ դասական աւանդութեան շատ աւելի անկատար է, ինչպէս Տիգրիսի ստորերկրեայ ընթացքի մասին Եզրած նկարագրութենէն կը տեսնուի²⁵³, և և հետեւաբար այն չափով

ժամանակ կորած է ասորեստանեան այն պատերազմական ճամբան, որուն վրայէն ոչ միայն իր յաջորդները մինչև Տիգրիսի փառուղին (Բիբրէէն-սու) հասած էին, այլ նաև ինքը մինչև Մալաթիա և թէ նոյն իսկ կապուողովից ասորեստանեան գաղութը աշխարհակալ թագուորիս ճամանակէն է կամ անոր յաղթութեանց մէկ հետեւանքը, հիմայ հաւանականութեան բարձրագոյն աստիճան մը կը ստանայ» (Lehmann-Haupt, Armenien, II, էջ 117): Ռ. Բարտուի աշխարհագրական գիրքի մասին գէթ թ. գարուն համար չի կրնար ինչիւր բլլայ Մաղմանասար Գ. Ի (860—826) արձանագրութիւնը Տիգրիսի փառուղիի մէջ գտնուելն ևաքը (տ. Lehmann-Haupt, անդ, I, 434 յջր.), մանասնոյ թէ սրգէն ասոր հայրն՝ Ասուրնասիրացոյ Բ. բառ իր մէկ արձանագրութեան (տ. § 6. ճնթ. 188) այս կոպներն արչաւած է, և թէ ասոր մէջ յիշուած Սուրնաս տինացիքը Սիրէնէ-սուն է, ինչպէս կը կործալի ընդհանրապէս, գոր Lehmann-Haupt (անդ, I, 442) Միջագետքի Բարեւրի տկնագրիւրին հետ կը նայնայնէ:

²⁵³ Հմմտ. Lehmann-Haupt, շՄ 1927, 799) յջր., որ յառաջ բերելով Պլինիոսի (N. H. VI, 127, 128) ծանօթ տեղիքը — քաղաւած հին ազրիւրէ մը՝ հաւանաբար Հեկատայոսէն՝ կը գրակ թէ հոս նկարագրուած Տիգրիսի երկու անգամ ստորերկրեայ ընթացք ընելն «իրականութեան աւելի մօտ է» (էջ 803), ինչպէս թէ Վանոյ յիճը միայն մէկ տեսակ ձուկ ունի եւն. Հմմտ. նաև հեղինակիս Armenien, I, 460 յջր.:

միայն գնահատելու է: Այս շնորհանիչը կ'արժէ առաելապէս բարեխաւան Ջրհեղեղի գրոյցին համար, որ իւր սէսպէս խմբադրութիւններով կարող չէ յատկապէս մեղի իբր վստահելի առաջնորդ մը ծառայել՝ տասնամայրան աշխարհադրական դիրքն որոշելու համար, որովհետեւ իր դանդաղան պատմութեամբներուն մէջ կը փոխուին նաեւ անունները: Եւ գարձանալի այլ չէ, փասն դի «քննարկի մը կանոնականացումը տեղի չէ ունեցած, ամէն բանաստեղծ (աւանդող) կրնար զայն փոփոխել»²⁵⁴: Նմանապէս հնարաւոր է որ Նիժիլին ըլլայ «Բարեխաղաց եւ Ասորիստանցաց նոյն լեռնաշղթային ստաճ գործածական անունը եւ այս պարագային կարելի է թէ սեմական բառ ըլլայ՝ 'փրկութիւն, նշանակութեամբ՝ կա՛մ դիտմամբ ընտրուած՝ Ջրհեղեղի պատմութիւնն ակնարկելու եւ կա՛մ հիմնուած լոկ ժողովրդական ստուգաբանութեան վրայ. ըստ այսմ բառախաղը կ'ըլլայ պատճառ՝ Ջրհեղեղին այս լերան հետ կապուելուն»²⁵⁵:

Հին Բարեխաղցիներուն տաղանալերան մասին ունեցած դադափարը ճանչնալու կուտան մը կարծես կը մատակարարէ Գիլղամէշ-դիցաներգութեան Արդ երգին համեմատութիւնն Ծրդ երգին այն տեղիքին հետ, ուր կը պատմուի թէ նաւը Նիժիլ լե-

²⁵⁴ H. Winkler, *անդ.*, էջ 88. ծնթ. 1:

²⁵⁵ Streck, ZA 15 (1900), էջ 273 լջ. = հայ. թարգմ., էջ 143:

բան զբայ դադարելէն ետքն Ռեա-նապիշտիմ
իւր կինը հետ աստուածներու դասուն մէջ
կ'անուի եւ այս պատճառաւ ալ դրախտ՝
աստուածներու բնակավայրն, որ «գեաերու
բերանը» կը գանուի, փոխադրուելու կ'ար-
ժանանայ.

«Իա նաւ մտաւ,
Բունեց ձեւքէս եւ հանեց ցամաք,
Հանեց ցամաք եւ ծիրազրեցաց կինս իմ
կողքիս,
Շօշափեց մեր ճակատը, մեր երկուքին միջեւ
մտնելով օրհնեց պեկ.
Յասաջապոյն Ռեա-նապիշտիմ լսկ մարդ էր,
Արդ Ռեա-նապիշտիմ եւ իւր կինը մեկ աս-
տուածներուս նման պէտք է ըլլան.
Ռեա-նապիշտիմ պէտք է բնակի հետուն՝
գեաերուն բերանն,
Ասին գիս, հետուն՝ գեաերուն բերանը տաին
ինձ բնակարան²⁵⁶»:

Այս տեղիքին դուպակչիս է Ծրդ Էրզն,
որ մեղի «գեաերուն բերանն» ըսուած բա-
ցատրութիւնը հասկանալի կը դարձնէ:
Գրեթէ 18 տողի բացէն ետքը բնագիրը կը
չարունակուի²⁵⁷.

²⁵⁶ Տախ. ԺԱ, տող 198—205. տես Ungnad-Greßmann, Gilgamesch-Epos, էջ 59, ծնթ. 1: Նա-
խընտրելի է «գեաերուն ակնադրիւր» բացատրու-
թիւնը. տես վարը՝ ծնթ. 277:

²⁵⁷ Տախ. Թ, տող 36 յջր., տես Ungnad-Greß-
mann, անդ, էջ 40 յջ.:

«Լեբան անունն է Մաշու :

Երբ Մաշու լին ճասաւ ,

Իր ամէն օր կը պահպանեն [արեւու] էլքն
[ու մուտքը] ,

Անոնց վրայ է երկնաթումբը [. . .] ,

Անոնց կուրծքը կը ճամբի 'սանդարամէջակն,
վար ,

Ատրիճ-մարդիկ կը պահպանեն անոր դուռ ,

Անոնց աճաղնաթիւնը դարձուրելի , անոնց
տեսքը մահ է .

Անոնց սարսափելի աճարկու վայլը լիններ
կը աստղայկ ,

Արեւու էլքին ու մուտքին կը պահպանեն
արեւը :

Տեսաւ գանձնք Գիրգամէջ՝ աճ

Իւ սարսափ մթաղնեցին անոր երեսը :

Ամբողջ ուժը մտղեց եւ անոնց սաջու խո-
նարճեցաւ :

Կարիճ-մարդը գոչեց իր կնոջ .

Վէյն սը մեղի կու գայ , սրուն մարմինը աս-
տատածներու մարմնէն է , :

Կարիճ-մարդուն պատասխանեց իր կինը .

Վնար երկերբորդակամն աստուած է , մէկ
երբորդակամը մարդ է ,» :

Մաշու լնոր , դոր կարիճ-մարդիկ կը
պահպանեն , կը կողմէ ասճմանաղյուխն աս-
աղնական եւ անդէնական աշխարհի միջեւ եւ
միամամանակ արեւադուռն է , ուսկից ամէն
օր արեւը կը ծայրի ու մար կը մանկ : Այս
գանէն կ'ուզէ անցնիլ Գիրգամէջ ճամնելու .

իր հօրը կամ նախահօրն՝ Ուտ-Նապիչախ-մին, «սր անկէ մտաւ [աստուածներու] դասուն մէջ [եւ կեանքը դիտեց]»: Կարիճ-մարդը կը յայտարարէ թէ այս անճնարին է, վտան դի «յերան մէջ ոչ ոք ճամբայ դատած է» եւ ասոր պատճառն այ է .

«Տասներկու կրկնածամ կը տեւէ ներքնա-կողմն [յերան (?)] ,
Անթափանցել է խաւարը, շկայ [ոչ մի լոյս]» :

Ի վերջոյ թոյլ կա ատյ Գիրդամէշին սր Էրթայ «Մաշախ լեաները», «լեաները, բարձունքները», «ողջասոցջ կարենայ աշխարհ-ներու դանէն» անցնիլ (ատյ 69 --77, 120—126) : Կարիճ-մարդուն այս թոյլտուութեան վրայ Գիրդամէշ ճամբայ կ'ելլէ «արեւու ճամբան» քալելու .

«Կրկնածամ մը [հասաւ . . .] .

Անթափանցելի էր խաւարը [շկար ոչ մի լոյս] ,

Թոյլ շեն սար իրեն իր . . . տեանելու ինչ սր ետեւը [կը գտնուէ]» :

Եւ այսպէս յառաջ կ'երթայ ասաջին ինն կրկնածամերը (տախ. Թ. ատյ 130—137) :

Երբ «տաս կրկնածամեր կը կարէ», [եւթը] մ'օտ է (ատյ 138 յջ.) եւ տասներկու կրկնածամերուն «կը լուսննայ» : Կը հասնի «աստուածներու պարտէզը (?), երբ գայն կը տեսնէ, դէպի հոն կ'ուղղուի» :

Աստուածներու պարտէզին շլացուցիչ փառաւորութիւնը կը ճանչցուի իր պտուղներէն, որոնք հոս մասնաւոր կերպով կը յիշուին, թէեւ ասոնց թուումը կատարեալ բլլալ չի թուիր 15 տողի բացին հետեւանքով: Իսկ ասոնց «յորդութիւնն (?) ու առատութիւնը» պատկերացնելու համար կը համեմատուին «յուրդի (?) մայրիի մը» կամ «ծովասէզի (?)» հետ կամ կ'ըսուի թէ «փուշ ու տատասկի նման առատ (?) է... քարը» (տող 164—167, 183—186):

Գիլգամէշ աստուածներու պարտէզէն անցնելէն ետքը, կը շարունակէ դիւցազներդութիւնը (տախ. Ժ), ծովի մը կը հանդիպի, սրուն եզերքը Սիդուրի—Սարիթու աստուածուհին կը գահակալէ: Դիւցազն երկար ճանապարհորդութենէն վայրադ. տեսք մը կը ստանայ. այդ կերպարանքին տակ աստուածուհին այս տարօրինակ մարդն, որուն երկու երրորդն աստուածային է, չի կրնար ճանչնալ, անկէ իբրեւ շար դեւէ մը կը դարհուրի եւ անցքը կը փակէ: Սակայն սպանալիքով կրնայ մուտք կամ գէթ իր հարցումին պատասխան ստանալ: Կը պատմէ աստուածուհւոյն յուզիչ խօսքերով իր ճակատագիրը.

«Երիտասարդ բարեկամս, դաշտին յովազը,
 Էնգիդու, երիտասարդ բարեկամս, դաշտին
 յովազը,
 Որ ամէն բան... , սցնպէս որ լեռը բարձրացանք,

Երկնային ցուլը բանեցինք և ասպա սպաննեցինք,

Խումբարա²⁵⁸ բնեցեցինք, որ մայրիներու անասին մէջ կը բնակէր

²⁵⁸ Այս Խումբարա կամ Տիտիա. խմբադրութեան համաձայն Խումբալա հրէշ-դեւին հետ Երկու գիւցադն բարեկամներուն — Գիւլամէշի և Կնդիգուի — ունեցած կոխը կը ներկայացնէ Բերլինի թանգ. Յասնջա-կողմեան — տիակ. բաժնին (VA 7246 — լայն. 13'8 սմ., բարձր. 8'1 սմ., ամէնէն հաստ մասը 1'8 սմ., դանուած տեղին անյայտ) կուէ բարձրաբանդակ մը (Terrakotta-Relief), որը Dietr. Opitz, Der Tod des Humbaba գերնադրին ներքեւ կը հրատարակէ AfO V (1928—1929), էջ 207—213. սյուղէս կը հասկնայ նաև Thureau-Dangin (տես Rev. d'Assyriologie, XXII, էջ 24 յջբ.), թէև S. Smith, որ նման կուէ բարձրաբանդակներ հրատարակած է տե՛ս Annals of Archaeol. and Anthropol. Univ. of Liverpool, 11 (1924), էջ 107 յջբ.), շի միտքը հոս գիւցադներուն և հրէշ-դեւին միջև եղած կոխը տեսնել (տե՛ս JRAS, 1926, էջ 440 յջբ.): Թէ ընդհանրապէս Գիւլամէշ-գիւցադ-ներդրութիւնը վարերով իր ազդեցութիւնն ունեցած է՝ կը վկայէ Ասորիք դարձածական Κομβάβος = Խումբարա անունը (տե՛ս Ungnad-Greßmann, անդ, էջ 77 և 111), մանաւանդ թէ մինչև իսկ Յոյներուն հասած է (հմմտ. A. Ungnad, Gilgamesch-Epos und Odyssee [Kulturfragen 4/5] և P. Jensen, Gilgamesch-Epos, jüd. Nationalsagen, Ilias und Odyssee [Ex Oriente Lux III, 11]): Իսկ Ber. Gemser, «Odysseus-Utanapištīm» (AfO III [1926], 183—185) կը կարծէ թէ Ադիսեւս և Աւանադիշտիմ նոյն անուններն են, նկատելով մէկ կողմանէ գերջնոյս դանազան ձեւերն, ինչպէս Տին բարեխական, սուսերական և Տիտիա. Ulu-uš, U-ul-ú և ն ձեւերը (Ullū դուռէ ակի. ullūn = lilmuunrū է) և միւս կողմանէ ալ սյն պարագան որ «Ադիսեւս անուան սուսնդութեան մէջ զիր մ'իսկ անփոփոխ չէ մնացած. շասերէն չով ձեւը նախադաս կը համարուի, մէկ օով տարբերակներ ալ յոճախ կը պատահին, սյուղէս Սևիթի հետ համաձայնութիւնն սցն ստախձան ակնասու է որ նոյնութեան մը հնարաւորութիւնը կարելի է նկատի առնել. իսկ -evš վերջաւորութիւնը վերջէն կցուած է անհասկանալի փոխ առնուած օտար անունը յոճացնելու համար»: Այս մշակու-

Վերան կիրճերուն (?) մէջ առիւծներ սպան-
նեցինք,

Բարեկամս, որ ինձի հետ ամէն դժուարու-
թիւն կրեց եւն.

Անոր վրան հասաւ մարդկային ճակատա-
դիրը:

Վեց ցերեկ ու զիշեր սգրայի իր վրան,
Մինչեւ... թոյլ շոուի թաղելու զինքը եւն.
[Բարեկամս, դոր կը սիրեմ,] հող [դար-
ձած է],

էնդիդու, բարեկամս, դոր կը սիրեմ, [հող
դարձած] է»:

Սեպհական օրհասին հետանկարն արդէն
սարսափով կը սրտէ նոյն իսկ Գիւլամէշն,
ինչպէս ամէն սովորական մարդկային էակը.

«[Միթէ ես ալ անոր նման] սխաի շատի-
պուի՞մ պատկերու,

[Առանց կրկին կանոն]ելու ի յաւիտեանս»
(առղ 46 յՋթ., հմմտ. տ. 115 յՋթ.):

Արդ կը խնդրէ աստուածուհիէն որ
իրեն ալ Ուս-նապիշտիմին ասնող ճամբան
ցուցնէ, որմէ կ'սուղիւ տեղեկանալ թէ ինչ-
պէս կարելի է անմահութիւնն ստանալ: Աս-
տուածուհին նախ զինքը կը զրուշացնէ.
«Շամաշ արեւու աստուածէն դատ ոչ ոք
րնաւ ծովը կտրած անցած է, բոյց մասնա-

թոյին փոխյարարերութեանց միջնորդները կը հա-
մարի ոչ թէ Փիւնիկեցիներն, ինչպէս յատաջագոյն կը
կարծուէր, «այլ փոքրասիական ժողովուրդները»:

ւորապէս վտանգաւոր են մահուան ջրերը, որոնք անդէնական աշխարհին առջև իբր խափանարար կանգնած են եւ որոնց մէջէն անցնելը պարզապէս անկարելի է»։ Սակայն եւ այնպէս աստուածունհին կը կարեկցի եւ կ'առաքէ դինքը Ուր-Շանարիին՝ Ուտ-նապիշտիմի նաւավարին. ասիկա միայն կրնայ իրեն օգնել, որովհետեւ ասիկա ունի քարէ արկղները. կը յայտնէ նաեւ անոր բնակավայրն անտառին մէջ։ Կրկին ու կրկին զուր ջանքերէն ու տառապանքներէն ետքը վերջապէս կը յաջողին նաւավարն ու Գիլլամէշ նեղ շարժական կամուրջի մը միջնորդութեամբ վտանգաւոր մահուան ջրերու վրայէն անցնելու եւ կը հասնին արդէն իրենց վախճանին՝ ծովուն անդէնական եզերքն, ուր երանելի Ուտ-նապիշտիմ՝ «հեռաւորը» կը բնակի (տող 65—172)։

Բնագրէն կարելի չէ եզրակացնել, թէ հոս երանելիներու «երկիր» մը կամ «կղզի» մը հասկնալու է, զուցէ զրեթէ 20 տողի բացն ունէր այս մասին անգրագոյն տեղեկութիւն մը։ Մեր հարցի համար աւելի նշանակալից է, որ հոս տրուած է մեկնութիւն մը «գետերու բերան» բացատրութեան, որ ջրհեղեղի գրոյցին մէջ (տախ. ԺԱ., տող 204) իբր բնակավայր Ուտ-նապիշտիմի յիշուած է։ Ըստ այսմ այս ծովն իբր «գետերու բերան» նշանակուած է, այսինքն իբր այն ովկիանոսն, որուն մէջ բոլոր անդէնական գետերը կը թափին — համապատասխան երկրաւոր

օվկիանոսին : Ավէն պարագային երկրիս
 վրայ տարածուող օվկիանոսը չի կրնար
 հասկցուել, սրտիճետե Գիլլամէշ արեւա-
 դուռին հասնելով արդէն երկրիս ծայրը հա-
 սած կ'ըլլայ եւ անկէ անդէնական աշխարհն
 անցած է : Շատ հաւանական է որ այս «դե-
 տերու բերանը», զոր մեզի աւանդուած դիւ-
 ցազներդուժիւնն անդէնական աշխարհ փո-
 խաղրած է, սկզբնարար օվկիանոսին հեա-
 նոյն էր, սրտիճետե «աստուածներու պար-
 աւելը» մեծ ծովով մը Ուտ-նապիշուիմի կայա-
 նէն բաժնելը իրաւացի չ'երեւար, այլ հակա-
 ոտկէն աւելի պատշաճ է ենթադրելը թէ այն
 տեղ, ուր է աստուածներու բնակավայրը,
 հոն է նաեւ կայանն երանելիներուն, որոնք
 աստուածներու դասը փոխադրուած են : Ըստ
 այսմ սկզբնարար Բարեւաջիներու պատկե-
 րացումներուն մէջ երկու գուղահեռ աշ-
 խարհներ պէտք ենք գանազանել. երկիրս
 կա՛մ բարձր, անելանելի լեռնով մը շրջա-
 պատուած է կա՛մ յայնատարած անանգանելի
 ծովով մը, որոնք աստէնական աշխարհս
 անդէնականէն կը բաժնեն. ասոյին կը բնա-
 կին մարդիկ, իսկ անոյին աստուածներն ու
 երանելիները : Բայց դիւցազներդուժեանս
 բանաստեղծը դիւցապին յանդուդն քաջա-
 գործութիւնները մեծցներու համար երկու
 գաղափարներն ալ օգտապարծած է եւ այս-
 պէս իրարու վերաբերող աշխարհներ, այս-
 ինքն՝ աստուածներու պարտէզն ու երանե-
 լիներու բնակավայրն, իրարմէ բաժնած

է 250 : Այս մեկնութիւններն աւելորդ կը դասնան, եթէ բնապրին *ina pî nârâti* բացատրութիւնը «*դետերուն աղբերակունքը*» թարգմանուի, որ, ինչպէս վարը (ծնթ. 270) պիտի տեսնենք, Գրէսման ինքնին կ'ընդունի եւ ասով «*երանելիներուն կայանը*» Հայաստան փոխադրուած կ'ըլլայ, ինչպէս Բերոսոս արդէն կ'ըմբռնէ եւ այսպէս կը վաւերացնէ թարգմանութեանս ճշգրտութիւնը, մինչ «*դետերուն բերան*» բացատրութեամբ միայն Պարսկական ծովածոցը կրնայ հասկցուիլ :

Արդ հնարաւոր է այս երկնքի եւ երկրի մէջտեղ գտնուող սահմանաչեան աշխարհադրականօրէն տեղ մը գետեղել : Գրէսման²⁶⁰ այն կարծիքն ունի թէ այս զիցարանական լիոն սկզբնորար անանուն իգած ըլլալու է, սակայն — ինչպէս Գիրլամէշ-դիւցաղներդութիւնը կը ցուցնէ — արդէն յարաբերարար շատ կանուի Մաշու անունն ստացած է : Կ'ընդունի դէթ հնարաւորութիւնը. «*Կրնայ ըլլալ — թէ եւ այս ենթադրութիւնն անպայման հարկաւոր չէ — որ անունս աշխարհադրականօրէն որոշ լերան մը վրայէն փոխատնուած եւ զիցարանական սահմանաչերան վրայ փոխանցուած է . ասոր գիրքի մասին զիւցաղներդութիւնս ոչ մի կուտան կու տայ : Արովհետեւ դէպի լեռ տանող ժայռէ դուռն, այն մտք փամբան, որ փապուղիի նման լի-*

²⁵⁰ Հճճու. Ungnad-Greßmann, *անդ.*, էջ 163 յՂ :

²⁶⁰ Անդ, էջ 161 :

բան մէջէն կ'անցնի²⁶¹, պատուական քարե-
բով յեցուն պարակցը, մահացու ջրերով սի-
կիանոսն Երկրիս վրայ անդ մը գոյաւթիւն
չունին և և միայն առասպելներու աշխարհին
մէջ փնտուելու է²⁶¹: Գուցէ այս կէտիս մէջ
մեզի օղնել կարենայ Աղեքսանդրի վէպն, որ
Գիլգամէշ-գիւցաղներգութենէն կախում ու-
նենալ կը թուի²⁶². ասոր մէջ այն լեռն, ուր
կը հասնի մեծ թաղաւորն արեւու երկնային
պատուհանէն անցնելէն հտըն և խաւարի
աշխարհը մտնելէն յառաջ, կ'անուանուի
Մասիս, հին հայկական և մինչև այսօր
Հայոց միջնադասաի՝ Արարատի բարձրա-
գոյն յերան գործածական անունն է: Այն
հարաւորութիւնը՝ թէ յետագոյ պատմիչ-
ներ Մաշու իրենց ծանօթ Մասիսի հետ
նոյնացուցած ըլլան, կարելի չէ մերժել»
անուններու նմանութեան արդէն մտադիր
բրաւ էին Lidzbarski, Meißner, Hunnius²⁶³:
«սակայն շատ մը պատճառներուն համար
ներեալ է ենթադրելը՝ թէ երկու անուններն
ալ սկիզբէն իսկ նոյն եղած են»:

Սակայն հայիւ կարելի է ենթադրել թէ
Բարեյացիք այս խոր հնութեան շրջանին ու-
նեցած ըլլան այսպիսի բնոյարձակ աշխար-

²⁶¹ Ընդդժումը մեզմէ է:

²⁶² Կ'տտաքէ էջ 184. «Յետաջ կամ յետոյ Գիլ-
գամէշ, ինչպէս և Աղեքսանդր կ'անցնին խաւարին
լեռները, որոնց հետ mons Masius անունն ամենա-
հին ժամանակներէն մինչև նորագոյն ժամանակներս
կապուած է»:

²⁶³ Տե՛ս Ungnad-Greßmann, անդ, էջ 162,
ձեթ. 1:

հազրական ծանօթութիւն մը, որ մինչև
 Հայաստանի միջնաշխարհը կարենար հաս-
 նիլ: Բայց ընդունելէն ետքը՝ թէ Սարարոնի
 համաձայն հայկական Տաւրոսը Մասիսս լեռն
 է եւ թէ այս լեռնաշղթային վերջին արեւե-
 լեան մասը նոյն իսկ Հայերէն Մասիս կ'ա-
 նուանուի, ինչպէս վերը տեսանք, կարելի
 չէ ժխտել հաւանականութիւնը թէ նաև
 Մաշու հայկական Տաւրոսի հետ նոյն է: Ար-
 դէն այս կարծիքին եկած էի, երբ մեծ դար-
 մանքով տեսայ, որ Lehmann-Haupt ալ վեր-
 ջերս լոյս տեսած «Հանդէս Ամսօրեայ»ի յո-
 բելինական թուոյն մէջ²⁶⁴ յօդուածով մը
 «Ամենահին ծանօթութիւնը Հայաստանի մա-
 սին» այս հարցին շուրջ կը խօսի եւ Գրէս-
 մանի հակառակ միեւնոյն կարծիքը կը պաշտ-
 պանէ. «Մութ փապուղին Մաշու լեռան մէջ,
 Մասիոս լեռն, առասպելներու աշխարհին
 մէջ փնտռելու չէ, այլ էր եւ է Հայաստանի
 մէջ գոյութիւն ունեցող իրականութիւն մը,
 ինչպէս ես, առանց բնաւ Գիլգամէշ-դիւ-
 ցազներգութեան հետ կապակցութեան մէջ
 դնելու՝ Հայաստան երբեմն եւ հիմայ, գործ-
 քիս մէջ, հատ. Ա., 1910, գլ. 14 եւ 16, ցու-
 ցուցած եմ²⁶⁵: Հակառակ մինչև հիմայ տի-

²⁶⁴ Խ. ասորի (1927), թիւ 11—12 (էջ 795 յջբ.),
 որ լոյս տեսաւ 1928ին, երբ ներկայ գործքս իր քննա-
 ծան արդէն աւարտած էր:

²⁶⁵ Կ'առաջէ դարձեալ Armenien einst und jetzt,
 Հատ. Բ., Մասն Ա. (1926), էջ 421 յջբ., ինչպէս մաս-
 նաւորապէս Հատ. Բ., Մասն Բ. վերջարանին, էջ 834—
 847, որ J. Friedländerի Die Chaldiriegende und

բող կարծիքին, ինչպէս հոն ընդարձակ կերպով ներկայացուցած էմ, Մասիոս չէ Տաւրոսի լեռնաշղթային աւելի արեւելեան մասին պատկանող լեռան մէկ գագաթին (կամ մի այսպիսի խումբի) անուն մը, սյլ է հին ուղիղ անունն ամբողջ տարածեան լեռնային դրութեան ²⁶⁶ :

Հայաստանի այս վաստակաւոր խուլարկուն ղիւցաղներդութեան մէջ նկարագրուած լեռը կարող այս մութ անցքն ուղիղ կերպով կը նայնացնէ Տիգրիս-Փապուղիի հետ, որ Տաւրոս-Մասիսի մէջ կը դանուի եւ «սրուն մէջէն արեւելեան Տիգրիսի կամ Բոհտանասի գլխաւոր ակնաղբիւրը կը հասի եւ փատացի կարելի է ցուցնել որ հին ժամանակ շատ աւելի ընդարձակ տարածութիւն ունեցած է քան այժմ : Նաեւ արեւմտեան Տիգրիսը (Դիարբեքր-սու) երբեմն աւելի երկար ստորերկրեայ ընթացք մ'ըրած է, ինչպէս պատմական-աշխարհայրականօրէն եւ աշխարհախօսօրէն անհերքելի կերպով ասպացուցուած է ²⁶⁷» :

Թէ Մաշու հայկական Տաւրոսի հետ նայի է կը վկայէ նաեւ 10րդ երդին մէջ (տախ. Ժ, սուղ 50) յիշուած մայրիներու լեռը, որ 5րդ երդին մէջ աւելի մանրամասն կը նկարագրուի : Ասոր մէջ (տախ. Ե, սուղ 6) լեռս

der Alexandertroman գրքի հիման վրայ Կուրանի (ԺԲ. 50 յջք.) գրոյցն ալ նկատի կ'առնէ :

²⁶⁶ Հանդ. Ամս., 1927, էջ 798 յջ. :

²⁶⁷ Անդ, էջ 799 :

կ'անուանուի «աստուածներու բնակավայր, Երնինի տաճարը», հետևաբար գրախախն հետ նոյն է ²⁶⁸: Տակաւին մինչև վերջերս գրեթէ բոլոր գիտնականներն ասոր դիրքն արեւելք, կամ աւելի ճիշդ Ալամ կամ ասոր քովերը կը գնտաւէին: Բայց շենք տեսնելու եւ է հիմ մը նման ենթադրութեան՝ մահաւանդ եթէ նկատենք որ մինչև Ասորեստանցւոց ժամանակն իսկ մայրիներու լեռ բնիւթ կը հասկցուէր պարզապէս Ամանուս լեռը՝ Տարբասի նեղ դափն Ալեքսանդրէաի ծոցին եզերքը. երբ սա ծառակաւոր եղաւ ա լիւրկացաւ այն ժամանակ է որ Լիրանան ասոր տեղն անցաւ. «Ամանուս՝ մայրիներու լեռան մէջ... շինեց... եւ բերաւ գանձք լեռներէն ²⁶⁹»:

²⁶⁸ Կը յիշուի առկա ին Ungnad-Greßmannի (էջ 68. Յտւ. Ա., աղ 5) հաստատարներուն միայն մէջ «մայրիներու դուռը»: Այս եւս նոյն է անտարակոյս Երկնքի եւ երկրի միջև գանձուող սահմանալեռան գոտին հետ: Ասով գարձեալ բոլորովին նոր պատկեր մը կը ստանանք: Երբ սակայն Գիլգամէշ-գիւցաղներ-գութեան (տախ. ժ.) բանաստեղծն իւր գիւցաղին քաջացրծութիւններն աւելի շեշտելու համար կրնար երկու գանձուան՝ ժողովրդական երեւակոցութենէ աստուած պատկերներ գործածել եւ այսպէս իրարու պատկանող երկիրներ — աստուածներու պարակզն ու երանելիներու կոչանք — իրարմէ անջատել, աստել եւս կրնայ վերջիչեալ տեղիքին բանաստեղծը թոյլ տալ իր տնձին ալ նման պատարթիւն մը կամ գէթ աստուածներու լեռան պէս սահմանալեռն ալ մայրիներով ծածկուած երեւակոցել:

²⁶⁹ Thureau-Dangin, Vorderas. Bibl. I, էջ 69, թիւ 5, 28 յջք., տես նաեւ էջ 107. Տմտաւ. Ungnad-Greßmann, անդ, էջ 112 եւ ծնթ. 5:

կան Տաւրոսի²⁷⁰ մասին, մանաւանդ որ աստուածներու լիար հոս միայն կրնանք փրնասել :

Բայց սրտհեռու աստուածներու լերան գիրքին մասին, Գրէսմանի համաձայն «վերջէն ճշդուած», անգրադոյն բարեխական աստուածութիւններ կը պահպին, վերջինս կը փարձէ լրացնել «այս պահասն ևւ այն մեծ հաւանականութեամբ՝ իսրայէլեան աստուածութիւններով, որոնք Բարեխացիներէն աստուած ևն²⁷¹ : Ասոր համաձայն աստուածներու լիար հիւսիս կը փնտարի²⁷² : Իրր դրական ապացոյց աւելցնելու է նաև որ բառ Յն. գլ. Բ. դրախան ալ նմանապէս հիւսիս կը գետեպուի՝ այն տեղ, որ Եփրատ և Տիգրիս կը բխին. նաև այս պատկերը պէտք է Բարեխացիներէն անուած ըլլայ²⁷³» : Թէ

²⁷⁰ Մանաւանդ ԼԹէ հաստիստորին «մայրիներու գուար» Մաշու սասմանաբերան գուար նշանակէ :

²⁷¹ Կ'ասարէ իր գործքին. Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie, էջ 113 ղջ. : Ընկ Ենթադրութիւն մըն է, սրտհեռու, ինչպէս պիտի տեսնենք սուրեւ, Ս. Գրքի ջրհեղեղի աստուածութիւնը շտտանելի հին է քան բարեխական գրոյցը :

²⁷² Իրր ապացոյց կը բերէ Ես. ԺԿ, 13 ևւ մասնաւորապէս Սալ. ՈՔ. (Երբ. ՆԳ.) 3. «որուն համաձայն Սիան հիւսիսի ամենափերջին ծայրն, (այսինքն աստուածներու լերան վրայ) գտնուելու է» (էջ 113, ծնթ. 5 ևւ էջ 114, ծնթ. 2. տես այս մասին նաև վերք՝ էջ 18 ղջ.) : Սակայն Գրէսման բնաւ նկատի չ'առնէր որ Պաղեստինի ս ևւ է մասնաւոր մը լերան մասին խօսած մասնաւոր միայն հիւսիս կրնար աչքի առջև տնկնալ, փասն. զի անոր տրեւելքը տափաստան է :

²⁷³ Կը կարձէ այս ենթադրութիւնն ապացուցած ըլլալ AR (- Archiv für Religionswissenschaft) 10, էջ 346 ղջ. :

վերջիններուն համաձայն գրախորհ հիւսիս
կը գտնուի, շատ լաւ կը համապատասխանէ
այն գրոյցներուն, որոնք յաճախ թաղաւոր-
ներու ծնունդն «անծանօթ լեռներուն», այս-
ինքն գրախաին մէջ եղած կը պատմեն²⁷⁴ :
Վերջինս հիւսիս գտնուած ըլլալու է, որով-
հետեւ ասոր զուգակշիւ՝ թաղաւորի ման-
կան ընկեցիկ ըլլալու մասին եղած գրոյց-
ներն զմեզ հոն կը փոխադրեն. հոն նորածին
արքայադուռը փոքր արկղի մը մէջ գրուած
Հայաստանի լեռներէն Եփրատի վրայէն դէպի
Բաբելաստան լողալով կը հասնի²⁷⁵ : Ասկէ
Գրէսման կը հեռուցնէ. «Ինչ որ Հին Կաա-
կարանէն կուահելով կարելի է եղրակացնել,
նոյնը տեղական աւանդութիւններով իբր ու-
ղիւ կը ցուցուի՝ այսինքն աստուածներու
լերան հիւսիս գտնուելու գաղափարը²⁷⁶ :

Սակայն բոլորովին անմեկնելի կը մնայ՝
թէ ինչու Գրէսման Մաշու լեռն Այրարատի
Մասիսին հետ կը նոյնացնէ եւ ոչ թէ Տաւ-
րոս-Մասիսին հետ : Իւր յետապոյ մէկ հրա-
տարակութեան մէջ²⁷⁷ իւր նախկին կարծիքն

²⁷⁴ Հմմտ. տեղիքներս առ Greßmann, Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie, էջ 271: Հոս թաղաւորն իբր «սրդի Աստուծոյ» կը փտարանուի:

²⁷⁵ Տես Սարգսնի ծննդեան գրոյցը Ռենդեազի Թարղմանութեան մէջ TB (= Altorient. Texte und Bilder zum AT.) I, էջ 79: Ասոր համաձայն աստուածները կը բնակին այն տեղ, ուր Եփրատը կը բխէ:

²⁷⁶ Gilgamesch-Epos, էջ 114:

²⁷⁷ «Der Eingang ins Paradies», AfO III (1926), 12, ուր աւելի պայծառ կերպով կը խօսի թէ աստուածներու բնակավայրը՝ գրախորհ Հայաստան էր. «Ըստ Մն. Բ., 10 յէջ. գրախորհ կը գտնուէր այն տեղ, ուր

էտ կ'աննէ այս կերպ տրտայտյառուելով .
 «... Գրախառն մուտքին ուր գտնուելին երկար
 ժամանակէ ի վեր արդէն ճանչցած է Richard
 Hartmann, թէ եւ սա միայն մութ, սուրեր-
 կրեայ փապուղին աչքի առջեւ ունեցած է,
 որուն մէջէն Գիլղամէշ անդի աշխարհ ան-
 ցեր է իւր Ուտ-նապիշտիմ նախահայրը
 փնտուելու համար: Այս փապուղիին հետ
 կապուած են ինչ ինչ գրոյցներ ոչ միայն հին

Փխան, Գիհան, Տիգրիս ու Եփրատ հասարակաց ակն-
 ադրիւրէն կը բխին: Թէ եւ Փխան ու Գիհան ապա-
 հովապէս կարելի չէ որոշել եւ Տիգրիս ու Եփրատ
 հասարակաց ակնադրիւր շունին, սակայն անտարա-
 կուսելի է որ այս զրոյցը (!) զբախող Տիգրիսի ու
 Եփրատի ակնադրիւրին կոյճերը՝ հետեւաբար Հայաս-
 տանի բարձրագուտաին մէջ կը փնտսէ: Միեւնոյն
 պատկերը պիտի ենթադրենք ջրհեղեղի զրոյցին (!)
 մէջ: Տապանը կը հանդէի Արարտ, լերան վրայ...:
 Սա եւս Բարեկացիներուն ծանօթ էր, մանաւանդ թէ
 Բարեկացիներէն ծագում առած է Ասնհինն ենթադրու-
 թիւն, տես վերը ծնթ. 271): Մինչ եփրատ ու Տիգրիս
 իբր հատուածներու գետեր, կ'արժեն, պէտք է որ
 առանց ակնադրիւրին տեղն աստուածներու աշխարհն
 բլլայ: Հայաստանի լեռներուն վրայ Քամուղ ու Սար-
 գոն՝ աստուածներու որդիները կը ծնանին. տակէ
 եղեգնէ մակոյկով դեռնիվար Բարեկաստան կը հաս-
 նին եւ հոս իրենց Իշտար սիրուհոյն օգնութեամբ
 թագուտը կը կարգուին: Հակասակ համբան կ'ընէ
 ջրհեղեղի հերոսն, որովհետեւ այս դէպքին ոչ թէ աս-
 տուածը մարդ կ'ըլլայ, այլ հակասակէն մարդն՝ աս-
 տուած: Ուտնապիշտիմ կը յափշտակուի ina pî nârâti
 (աախա. ԺԱ., 205), այսինքն՝ Երկու գետերուն աղ-
 բերակունքը, թէ այս ուղիղ իմաստն է, կ'ապացու-
 ցանէ Բերոսոս, որ յայտնապէս կը յիշատակէ Հայաս-
 տան իբր այն տեղն, ուր տաղանը հանդէկցար եւ Քսի-
 սութրոս չէր յաչաց եղեւ, այսինքն՝ գրախա կամ
 անդի աշխարհ մաս: Եթէ հին գրոյցն Երկու գե-
 տուն բերանը, կամ Պարսկական ծովածոցը կարծած
 բլլար, այն ժամանակ Հայաստան բնաւ ասոր տեղը
 չէր կրնար անցնիլ»:

ժամանակ, այլ նաև ներկայիս» : Հետևա-
բար իրաւացի է իւր երբեմնի կարծիքը՝
«Ինչպի լիւ տանող ժայռէ դուռն, այն մութ
ճամբան, որ փառօղակի նման լերան մէջէն
կ'անցնի, . . . երկրիս վրայ տեղ մը դոյու-
թիւն չունին և միայն առատօղակներու աշ-
խարհին մէջ վնտոտելու է ²⁷⁸» բոլորովին
խախտւո ճամբարիլ : Ստոյգ է՝ թէև Բա-
բելաստան քարայրները դեր չեն խաղար,
լիոներ բնաւ չեն տեսնուիր, սակայն և այն-
պէս ներեալ չէ ամբողջ իրողութիւնն «ա-
ռատօղակներու աշխարհին» վերադրել, այլ
հակասակէն աւելի իրաւացի է ենթադրու-
թիւնը՝ թէ հոս «երևւան կու դան ուրիշ տեղ,
ծար աշխարհ տեսնուած սլատիերներ ²⁷⁹»,
այսինքն Հայաստան, և թէ բնդհանրապէս
Սումերացիք Փոքր Ասիոյ լեռներէն Բաբել-
աստան չեն դադթած, որոնց ազգեցութիւնն
դպալի է վերջնոյս վրայ ²⁸⁰ : Հայաստան Բա-
բելաստանէն այն աստիճան հեռու չէ, որ
ասոր աշխարհագրական հայեցողութենէն
բոլորովին վրիպէր. ասորեստանեան դա-
դութը Իխարբեքիբի կողմերն ազայոյց է թէ
խոր հնութեան շրջանին իսկ Հայաստան բու-
լորովին անծանօթ երկիր մը չէ եղած :

Իւրեղաներգութեանս Մաշու լերան հետ
նոյն է Ս. Գրքի ազգահամարին ²⁸¹ **Մ**

²⁷⁸ Ընդդժուժը մեղծէ է. տ. Ungnad-Greßmann, Gilgamesch-Epos, 161:

²⁷⁹ Անդ, էջ 162, ծեթ. 2:

²⁸⁰ Հմմտ. անդ, էջ 114:

²⁸¹ Մն. Ժ., 23 եւ Ա. Մնաց. Ա., 17:

(Մաշ) ²⁸², որ կը յիշուի իբր վերջինն Արամայ չորս որդիներուն: Բոխարաի ենթադրութիւնը թէ այս Մաշը նոյն է դասականներու Մասիոս լերան հետ Դելիշ ²⁸³ «Տեժ ստուգութեամբ» կ'ընդունի եւ կը հասկնայ Տուր-Աբդին լեռն, որուն ստորոտէն կը բխէ Հիրմաս (այսինքն Նահար-Մաս) կամ Mygdonius գետը: Հիներուն Մասիոս լեռը կիպերտարդէն նոյնացուցած է Տուր-Աբդինի հետ, որ նաեւ ընդհանուր ընդունելութիւն գտած է: Սակայն վերը (§ 8) տեսանք թէ Մասիոս է Հայոց Սիփան-Մասիսը: Ասով Ս. Գրքի Մաշն եւ դիւցադներգութեանս Մաշուն, որոնց ձայնական նոյնութիւնն ակնյայտնի է, կը նոյնանան նաեւ աշխարհադրօրէն, ուստի բարեկական ջրհեղեղի Նիծիրն ալ — եթէ ունի ընդհանրապէս դոյութեան հիմ մը — աշխարհադրօրէն հոս դետեղելու է:

Թէեւ Գիլգամէշ-դիւցադներգութիւնը մէկ կաղապարէ թափուած բլլալու չէ, ինչպէս կ'ապացուցանեն անոր փոթերն ու կարաններն, որոնք տեղ տեղ աւելի կամ նուազ հաւանականութեամբ շօշափելի են ²⁸⁴: սակայն այս սկզբնաբար անկախ նիւթերն այնպէս միտանաբար ձուլուած են, որ ամբողջ բա-

²⁸² Հայերէնը հետեւողութեամբ Եօթանասնից թարգմանութեան երկու տեղն ալ ունի Մասի ստանց անդրադառնալու որ հ. 3 արդէն յիշուած է Մասիս իբր Յարեթի որդի:

²⁸³ Fr. Delitzsch, Wo lag das Paradies, Leipzig 1881, էջ 259. Հմմտ. նաեւ Streck, ZA 13 (1898), 87 = հայ. թարգմ., էջ 35:

²⁸⁴ Հմմտ. այս մասին Greßmann, անդ, էջ 200 յԸ.:

նաստեղծութեան մէջ միայն մէկ հիմնական
 գաղափար կ'ընթանայ, այսինքն մենեկու
 հարկադրանքն, որ մարդկութեան վրայ կը
 ծանրանայ եւ որմէ ոչ ոք կրնայ զերծանիլ եւ
 հետեւաբար ըմբռնելի է կեանքի՝ անմահու-
 թեան ծարաւն, այնպէս որ նախընթացը
 կրնայ միայն իբր ներածութիւն ծառայել այս
 հիմնական գաղափարին, որուն մէջ Զրհե-
 դեղի գրոյցը պարզապէս հիւսուած է:

Զրհեղի գրոյցի ծաղման ժամանակի
 նկատմամբ, որ զմեզ ամէնէն աւելի կը հե-
 տաքբքէ, շատ դժուարին է վերջնական
 ստուգութեամբ խօսիլը: Մեղի հասած բնա-
 դիրն Ասուրբանիպաղի (իբր 650ին ն. Ք.)
 մատենադարանէն է, որ ապահովաբար բա-
 բելական սկզբնաղիր մ'իրեն հիմ ունի: Շու-
 րիպպակ քաղաքին կործանումը (իբր 3400ին
 ն. Ք.) կու տայ մեղի terminus a quob:
 Զրոյցին համաձայն այս քաղաքն Յփրատին
 եղերքը շինուած եւ գետին ողողումով կոր-
 ծանած է: Սակայն գերմանական Արեւե-
 լեան Ընկերութեան պեղումներն, որոնցմով
 Ռետ-նապիշտիմի ծննդավայրը՝ Փարա բլու-
 բին ներքեւ երեւան եկաւ²⁸⁵, ցուցուցին,
 թէ ասիկա ոչ թէ Յփրատի ողողումով
 այլ հրդեհով աւեր աւերակ եղած է, ինչ-
 պէս մոխրի բարձր խաւէն կը տեսնուի:
 Բայց որովհետեւ Համուրաբբիի ժամանա-

²⁸⁵ Հմմտ. MDOG (= Mitteil. der Deutschen
 Orient-Gesellsch. zu Berlin), Nr. 15—17 (նոյ. 1902—
 Օգոստ. 1903):

կէն՝ իբր ն. Բ. 2100էն ի վեր Շուրիպպակ անունը բարեխական պատմութենէն բուրբո-
վին անհետացած է²⁸⁶, եւ վասն զի ոչ Ասորես-
տանցւոց գլխաւոր աստուածն Աշուր եւ ոչ
ալ Բարեխացւոց Մարդուկը կը յիշուին, նե-
րելի է մեծ հաւանականութեամբ ենթադրել
թէ Գիլգամէշ-դիւցազներգութեան մէջ գրո-
նուող ջրհեղեղի գրոյցին խմբագրութիւնն իր
նկարագրական ձեւը Համուրաբբիի ժամա-
նակէն յառաջ ստացած ըլլալու է, հետեւա-
բար ն. Բ. 2100 տարին terminus post quem
կը կազմէ²⁸⁷ :

Ս. Գրքի ջրհեղեղի պատմութեան ժա-

²⁸⁶ Պէտք է միտ դնել, որ Բերոսոս Շուրիպպակ անունը չ'աւանդեր, այնպէս կը թուի թէ անոր ջրհե-
ղեղի հերոսը Σίσυφος = «ի Սիպարացւոց քաղաքին»
(Քրոն. Ա., էջ 36 յջ.) կը բնակի, որովհետեւ հոս է
որ նա իւր գրութիւնները կը թողէ: Ըստ այսմ Սի-
պար կամ Սիպպար պէտք է բուրբովին կոչուած Շու-
րիպպակի իբր յետագայ փոխանակութիւն մը Համա-
րիլ: Թէ ինչո՞ւ համար ճիշդ ալ Սիպպար պորժա-
ծուած է, կարելի չէ որոշ բան: Նաեւ Սիպպար, ինչ-
պէս Շուրիպակ, Եփրատի եզերքը կը զտնուէր եւ հա-
տմարար, ինչպէս վերջինս, որ հրդեհի աւերածէն
ետքը գէթ իբր փոքր քաղաք մը վերաշինուեցաւ, Ելա-
մացիներէն կործանեցաւ, սակայն կրկին ծաղկեցաւ ու
նոր պայծառութեան հասաւ: Գուցէ նաքանիղի կող-
մէն էրարբարացի արեւու մեհեանին քով կատարուած
պեղումներն, որոնք շինութեանց նոր վաւերագրեր
երեւան բերին, գրոյցին վրայ ազդած եւ կաւէ տախ-
տակները թաղելու շարժառիթը տուած են. Հմմտ.
Gressmann, անդ, էջ 191, ծնթ. 3: Lehmann-Haupt
(Armenien, II, 2, Յատելուածք, էջ 45*) կը համարի
Բերոսոսի ազրիբը համեմատութեամբ Գիլգամէշ-
գիւցազներգութեան «փոփոխուած եւ այն կրօնապէս
եւ բնութագրական աւելի դարգացած տեսութիւններ յայտ-
նող» խմբագրութիւն մը (Հմմտ. եւ իւր Neue Studien
zu Berossos ի Klio XXII, Պրակ 1/2, 1928):

²⁸⁷ Հմմտ. Gressmann, անդ, էջ 191 եւ 209:

մանակին համար նկարագրական է որ տա-
պանակն իբր «արկղ» մը կամ «անտուկ» մը
կը ներկայացուի, մինչ մեզի հասած բարե-
լական բոլոր ջրհեղեղի գրոյցները «նաւու»
մը մասին կը խօսին: Ասոր համար նոյն իսկ
Քրէստման կ'ընդունի՝ թէ «արկղի այս պատ-
կերացմամբ . . . , խորացկէիան ըմբռնուին իրօք
շատ հիմն աւանդ մը պահած է²⁸⁸, որովհե-
տեւ ըմբռնելի է թէ 'արկղը, յետագային
'նաւով, մը վտխանահուած բլլայ, մինչ հա-
կառակ դարգացումը հաւանական է²⁸⁹»:
Այս եզրակացութիւնը կը կարծեմ թէ նե-
րեալ է նաեւ տապանալերան ի նպատա ար-
ժեցնել: Որովհետեւ նոյն իսկ Քրէստմանի տե-
տակէտին համաձայն չկայ հոս ոչ մէկ պատ-
ճառ անդրապոյն բարեփոխութեան. վասն զի
չկայ հոս «բարոյական շարժանիթի» մը
հարցը, այսինքն «բարոյականութեան» կամ
«մխատուածեան» աշխարհայեցողութեան
հակառակ ելող «վտանդաւոր» բան մը «հե-
տացնել» ուղելը: Հետեւաբար սրբադան մա-
տենապիրը պահած է նաեւ տապանալերան
սկզբնական հին պապափարն եւ միայն — որ-
պէս զի հաւանաբար ինք զինքը հասկանալի
ընէ — կոչած է զայն երկրին բնակիչներուն
անուամբ: Նոյնը կարելի է բսել նաեւ Բերո-
ստի պատմուածքին մասին²⁹⁰, որուն հա-

²⁸⁸ Ընդդժուութ մեզմէ է:

²⁸⁹ Անդ, էջ 220:

²⁹⁰ Պատմուածքիս նախնական բնապրի հնութեան
համար ներեալ է գուցէ նկատի առնել Քախութրոս
անունն, ոյսինքն՝ խախ-արբաւ, որ է արբա-խա-

մածայն տապանալեռը Հայաստանի Կորդուաց լեռներէն մին է: Վասն զի իր ժամանակի ըմբռնումով Ըօրծսաճ օրդ, անունը կը ներփակէր նաեւ հայկական Տաւրոս-Մասիոսն, ինչպէս արդէն վերը տեսանք²⁹¹:

Հետեւաբար կարծեմ իրաւացի է Նիծիր լեռը հոս փնտոելն եւ զայն Մաշու սահմանալերան, այսինքն Տաւրոս-Մասիոսի հետ նոյնացնելը. իսկ ենթադրութեանս հիմը կը կարծեմ տեսնել նաեւ դիւցազներգութեան բնագրին մէջ: Երբ նաւը Նիծիր լեռան վրայ կը դադարի, «էա աստուածը նաւ կը մտնէ, կը բռնէ Ուտ-նապիշտիմի ձեռքէն եւ ցամաք կը հանէ²⁹²», այսինքն երանելիներու երկիրը: Այսպէս նա կեցած էր սահմանալերան վրայ եւ չէր կրնար ու ներեալ ալ չէր առանց աստուծոյ մը միջնորդութեան երանելիներու աշխարհը մտնել. եւ այս շատ իրաւացի էր: Զի եթէ «երկերրորդական-աստուածը» Գիլգամէշ չէր կրնար այս բանն ընել²⁹³, որչափ եւս առաւել պարզ մարդ մը, որչափ ալ «բարեպաշտ» եւ «չափազանց խելացի» եղած ըլլար:

Մինչեւ հիմայ ըսուածներէն ակնյայտնի

սիս = «չատ խելացի» բառին շրջումը. այս Ուտ-նապիշտիմի վերագիրներէն մին էր. տ. Gilgamesch-Epos, տախտ. ԺԱ., տող 196 (էջ 59): Արձանագրութեանց բնագիրներէն ունեցած ասոր շեղումներու մասին տ. Greßmann, անդ., էջ 213 յջ.:

²⁹¹ Ուրիշ կերպ Greßmann, անդ., էջ 215:

²⁹² Հմմտ. տախտ. ԺԱ., տող 114 եւ 198—199:

²⁹³ Հմմտ. տախտ. Թ. եւ Ժ.:

կը տեսնենք՝ թէ ինչպէս հասկնալու է Մն. Ը, 4 «Արարատ»ն եւ ուր փնտռելու է դայն, միայն հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթային մէջ: Ուրիշ կերպ պէտք է դատել սակայն «Արարատ»ը միւս տեղիքներուն մէջ, ինչպէս Ես. Լէ, 38 (Դ. Թագ. ԺԹ, 37) եւ Եր. ՄԱ, 27, որոնք նմանապէս Ուրարտու երկրին կը հային: Բայց որովհետեւ ասոնք յետագայ եւ տարբեր ժամանակներուն գրուած են, պէտք է միշտ նոյն ժամանակուան Ուրարտուի քաղաքական-աշխարհագրական սահմանը նկատի առնել, որ անտարակոյս աշխարհագրական ընդարձակման եւ անձկացման ենթարկուեցաւ ստէպ, ինչպէս յաջորդ հատուածէն կը տեսնուի:

§ 10. ՏԱՊԱՆԱԼԵՐԱՆ ԵՐԿԻՐՆ՝ ՈՒՐԱՐՏՈՒ ԵՒ ԱՆՈՐ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Ուրարտու²⁹⁴ կամ Խալդիա («Խալդիա-աշխարհ»), ինչպէս բնիկներն իրենց Խալ-

²⁹⁴ Ուրարտուի կամ Ուրարտուի ստուգաբանութեան մասին տ. R. Bleichsteiner, „Die Subaräer des alten Orients im Lichte der Japhetitenforschung“ ի P.-W.-Schmidt-Festschrift (1928), էջ 4, որ ինչպէս Սուրաբ-տու, նոյնպէս եւ Ուրաբ-տու անուններուն —տու տծանցն իբր երկիրներու անուն կազմող մասնիկ մը կ'ըմբռնէ: Այս կը տեսնուի նաեւ Ելամերէնի մէջ —տի ձեւով (տու > տի յարեթական լեզուներուն մէջ յաճախ տեսնուած ձայնափոխութեան համաձայն՝ ինչպէս Ha-pi-r-ti < Haja-pi-r-ti < Halla-pi-r-ti = Ելամ՝ երկրին բնիկներէն տրուած անունն, ինչպէս տակաւին արդի վրացերէնին մէջ. հմմտ. Rus-e-ti = Ռուսաստան, P'rang-e-ti = Գաղղիա եւն): — Յ. Վ. Սանտալձեան յունարէնով կը մեկնէ իբր

դիս ²⁹⁵ դիլխաւոր աստուծոյն վրայէն երկիրն
այ կ'անուանէին, իր քաղաքական իշխանու-
թեան դադաթնակէտը հասաւ ն. Ք. թ. դա-
րու վերջերը Մենուաս Թագաւորին օրով ²⁹⁶,

որ-է «Էրինք» եւ արտա «բարձուեր ամ. բարձրա-
ցեալք» (Ասորեստ. եւ պարսիկ սեպագիր արձանագրու-
թիւնք, էջ 13) :

²⁹⁵ Նաեւ ժողովրդեան մէջ մի անդամն իբր Խալ-
զիսի դուակը Խալզի կ'անուանուէր : Հետեւարար աս-
տուածն էր ժողովրդեան ներկայացուցիչն ու անուա-
նագիրը : Գուցէ միւս աստուածութիւններն այլ հաւա-
քարար իբր Խալզինի, Խալզի-աստուածութիւններ
(կամ Խալզիսի դուակներ) կ'անուանուէին : Խալզիսի
համար եւ անոր ի պատիւ տեղի կ'ունենային աշխար-
հակայութիւններ, կր կառուցուէին բաւոր շէնքերն ու
ջրանցքներն, որոնք Խալզիսի երկրաւոր դուակներուն
բարօրութեան համար սահմանուած էին : Տասպ-Վան
մայրաքաղաքն, այս աստուծոյն կայանը՝ Խալզի-բա-
ցարն (Խալզինա) է. ամբակառոյց դիրքեր, նոյն իսկ
մայրաքաղաքէն շատ հեռու շինուածները, «Խալզի-
քաղաքին դռները» կը համարուին : Ուստի ամբողջ
պեռական յօրինուածութիւնն աստուածայեւտական վար-
չածեւ մ'ունէր եւ բացի Իսրայէլի ժողովրդէն հազիւ
կարելի է յիշել ուրիշ ժողովուրդ մը, որուն բով այս
դադաթարն սցապիսի ակնբախ կերպով իրականացած
բլլոյ : Հմմտ. C. F. Lehmann-Haupt, VBA 27
(1895), էջ 579 : Կոյնը՝ Armenien, Հատ. Բ., Մասն Ա.,
էջ 164 յջ. : Խալզի անունը կը ստուգարանէ J. Karst,
Alarodiens et Protobasques, էջ 86, իբր Chalduni
կամ Chaldiuni, բասկ. ahaldun կամ -dün < *akhal-
dun կամ *khaldun եւ տարօրինակ կերպով ասոր ար-
մասին հետ, որ է al, hal, ahal < *akhal = «կարո-
դութիւն, դորութիւն», ազերսի մէջ կը գնէ հոյերէն
ժանոթ բարդ բառերն, ինչպէս աշխարհ-ա-կալ, երկր-
ա-կալ, ամեն-ա-կալ, վերջնոյս հետ կը համեմատէ
նոյն իսկ բերք. amenugal (-qual) = «թագաւոր, վե-
հապետ» բառը, տ. եւ Կոյնը՝ Grundsteine, էջ 6.
Կարստի այս տեսութեան մասին տ. եւ Lehmann-
Haupt, Armenien, II, 2. էջ 941 յջբ. : Խոյթ = Խալզ
նոյնութեան մասին տ. վերք՝ § 7, ծնթ. 214 :

²⁹⁶ Ուրարտական-Խալզի Թագաւորներու մասին
տ. Lehmann-Haupt, Das urartäisch-chaldische
Herrscherhaus, ZA 33 (1920), էջ 27—71, Lehmann-

որ արդէն իբր գահակից իր Իսպուլնիս հօր սկսած էր աշխարհակալութեան արշաւանքները գէպի հարաւ՝ տիրապետութեան հետամուտ Ասորեստանցւոց դէմ, ինչպէս Քելիշին կրճին մէջ Երկու թագաւորներէն կանգնուած կոթողը կը ցուցնէ ²⁹⁷ : Այսպէս Ռովանդուզի առջեւ գանուող ժայռէ դուռն, որ խալդի եւ ասորեստանեան պիտութեան միջեւ բնական սահման մը կը կազմէր, քաղաքական սահման գարձած էր, որովհետեւ, ինչպէս արդէն Լեման-Հաուուրա ²⁹⁸ իբր պահնատես կը հաստատէ, անկարելի է նիւսեկէն եւ Արրեւայէն հսկայ բանակներով Ռովանդուզի նեց կիրճի մէջէն անցնել : Այս պատճառաւ այ Մուծածիր, որ աշխարհակալականորէն Ասորեստանի աւելի մօտ էր, ստիպուած էր այնպիսի սերտ կերպով Ռեբարուուի կողմնակից ըլլալ, որ Սարգան

Haupt, Armenien, II, 2. էջ 685. որով նախորդ սահման (տ. 1, էջ 532. II, 1, էջ 24 յջ., 155 եւ 320) անարժէք կը դաննայ : Յ. Սանտալճեան, Ասոր. եւ պարսիկ սեպ. արձանագրութիւնք. Յառաջաբանութիւն (էջ 5—81). 2. Յ. Տաշեան, Ռուսիմն դասական հայերէն լեզուի, էջ 383—425 : Տես նաեւ վարր՝ ծնթ. 341 : ²⁹⁷ Հմմտ. Wald. Belck, Die Kelischin-Stele und ihre chaldisch-assyrt. Inschriften, «Anatole», Zeitschrift f. Orientforschung, Heft 1, 1904. Albr. Götze, Zur Kelischin-Stele, ZA 39 (1930), էջ 99—128 խալդի եւ ասորեստանեան լեզուներով (վերջինս ասորեստան չրջանի դաւառարարքառով), տ. Ե. Lehmann-Haupt, Stele und Socket, Klio 24 (1930), էջ 148—168 : Երկրորդ երկլեզուեան արձանագրութիւնն է Տաղաւէի կոթողը. տ. Lehmann, Zwei unveröffentlichte chald. Inschriften, ZDMG 58 (1904), 815—852. Եպնր՝ Armenien, II, 1, էջ 288—345 :

²⁹⁸ Armenien, II, 1, էջ 283 յջ. :

ուրարտական Խալդիս աստուծոյն մասին այնպէս կը խօսի իբր թէ Մուծածիրի Աստուած մ'ըլլար. «Ասոնք անոր (Ռուշասի կամ Ուրդանայի) աստուածը՝ Խալդիս թագաւորական արտախուրակով զարդարեցին եւ Ուրարտուի արքայական դաւազանն անոր բռնել տուին», եւ դարձեալ. «Որովհետեւ Ուրդանա թագաւորն, որ անոնց (Մուծածիրցիներուն) վրայ կը տիրէ, Ասուրի խօսքին շնորհակցաւ, իշխանութեանս լուծը թօթափեց եւ ինծի ծառայելն արհամարհեց, սրոշեցի այս քաղաքին բնակիչները դերի տանիլ: Խալդիս աստուածը՝ Ուրարտուի նեցուկը դուրս բերել տուի: Իբրեւ այս տեղւոյն բացարձակ տէրն իր քաղաքին դրան ասջեւ կանգնել տուի (այսինքն տաճարէն շեռացնել տուի) . . . : Իբր իշխանակալ մտայ Մուծածիր, Խալդիսի բնակարանը, իբր տէր Ուրդանայի արքայանիստ սլաւտին մէջ բնակեցայ»²⁹⁹ :

Խալդիներու պատերազմական գործունութիւններն ուղղուած էին գլխաւորաբար դէպի հիւսիս, որով անոնք Ասորեստանցիներու հետ բախում ունենալէ խոյս կու տային: Մենուսա արդէն հօրը դահակից տարածեց իր աշխարհակալութիւնը մինչեւ Երեւանի դաշտը (գլխաւորաբար հպատա-

²⁹⁹ Thureau-Dangin, La huit. campagne de Sargon, տող 342, 346—348, 350: Ամէն տեղ ուրարտ. Խալդիս աստուածը կ'անուանէ Խալդիս, որ երկրի անուն է:

կեցնելով հաիոս տէրութիւնը) եւ նուաճեց հիւսիս-արեւմուտք՝ Արաժանիի վերեւ գլխանուող երկիրները մինչեւ Եփրատի ակնադրիւրն եւ աւելի անդին մասնաւորապէս Դիաոս (ասորեստ. Դայաէնի)³⁰⁰ երկիրը: Իսկ ասոր որդին Արգիտիս Ա. Երեւանէն ալ անդին անցաւ եւ մինչեւ Սեւանայ լճին հարաւային եւ հարաւ-արեւմտեան եզերքը յառաջացաւ եւ ասկէ Լենինականի (Ալեքսանդրապոլսոյ) վրայէն Շիրակ կտրելով Կարսի եւ Սարիկամիշի քովէն անցնելով դէպի հարաւ արշաւեց եւ այսպէսով Երեւանի ու Կարսի նահանգներն իր պետութեան հետ միացուց, ինչպէս այս կողմերը դանուող Աւրարտացիներէն շինուած ջրանցքներէն եւ արձանագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի³⁰¹:

Սաղմանասարի ժամանակ (860—825) Աւրարտացուց Արամու թագաւորին մայրաքաղաքն էր Արգաշկալ(նու)³⁰²: Ասոր քովերը կը բարձրանան Ազգուրի եւ Երիտիս

³⁰⁰ Բեւեռագրերու այս ձեւերուն հետ նոյն կը համարուին դասականներուն *Taoi* կամ *Taohoi* = Տայք. տ. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 792:

³⁰¹ Ասոր տուեալներու մասին տ. Lehmann-Haupt, Armenien, I, էջ 164 յջ., 168 յջ., 172, 466 յջ. եւ 479 յջ.:

³⁰² *al Ar-za-aš-ku*. Սաղմ. Մենաքար, Բ., 48, 52, 54 = KB I, էջ 164 յջ.: — *al Ar-za-aš-kun*. Սաղմ. Բալաւադի Դր. արձ. Բ., Գ. 9., 2: — *al Ar-za-aš-ku-nu*. Սաղմ. Նիմր. Կոթ. 43: — *al Ar-su-uš-kun*. Սաղմ. Բալ. Բ. 6. — *mât Ar-za-aš-kun*. Layard, 13, 5, 6:

լեաները : Աղղուրիի³⁰³ կիրձերուն մէջ Արամէ
Սաղմանասարէն կը սրարտուի : Բեւեթ³⁰⁴ Աղ-
ղուրիի եւ Աղուրիի՝ հիներուն Ակուրիի կամ
Աղղուրիի³⁰⁵ հետ ունեցած մեծ նմանութեան
մտադիրը ընելով հետեւեալ եզրակացութեան
կը յանգի . «Ասորեստանցին հարաւէն կու
գայ, ուստի Արրամու կրնար միայն հիւ-
սիսացին լեաներուն մէջ - ապաստանարան
փնտռել, իսկ հիւսիսացին լեաներն արեւելեան
կողմէն հանձնառելի, Արարատով կը վերջա-
նան : Արդ՝ չէ՞նք կրնար, ինչպէս կը կարծէ
Բեւեթ, Ակուրի կամ Աղղուրի անուան մէջ
տեանել՝ Արարատի կամ ամբողջ լեանա-
շրթային Ուրարտացոց քով սովորական ե-
ղած այս անուանակոչութիւնը» : Թէեւ Բեւեթ³⁰⁶
Երխտիան կը նոյնացնէ Սիլվան-դալի հետ,
հարցական նշան մ'աւելցնելով, սակայն այս
նոյնացման ճշգրութեան մասին չենք ուզեր
քնու հոս խնդիր ընել, փասն զի այժմ մեր
հարցին համար կարեւոր է միայն Արղաշխուրի
դիրքը : Պրաչէկ³⁰⁷ յենլով Բեւեթի ինչպէս
նաեւ Շտրէքի³⁰⁸ գրութեանց վրայ Երասխի
հովիտը կը գետեղէ զայն : Շտրէքի կարծիքն

³⁰³ *šad Ad-du-ri*. Սաղմ. Մենաք. Բ., 49 = KB. I,
էջ 166 :

³⁰⁴ VBGA (= Verhandl. d. Berliner Gesellsch.
f. Anthropol.), 1893, էջ 71 :

³⁰⁵ Աւելի սուղիկ է՝ Ակուրի, Ղ. Փարսոյ. կ'անուանէ
զայն գեղըն Մահուաց. հմտ. Hübschmann, ON,
էջ 364 = հայ. թրգմ., էջ 251 :

³⁰⁶ ZA IX, էջ 351 :

³⁰⁷ Präšek, Geschichte, Հաա. Ա., էջ 60 :

³⁰⁸ ZA 14 (1899), էջ 111 = հայ. թարգմ.,
էջ 70 :

աւելի սպայծառ կերպով կարելի է տեսնել անպրազոյն սարիչ տեղիքէ մը ³⁰⁹, որուն համաձայն «չառ հաւանական է որ Արարատ = Արարատ անունը նախնաբար Վանայ լճին արեւելակողմը՝ Հայաստանի մէկ մասին անունն էր, մերձաւորապէս այն աշխարհամասին, որ միջին Երասխր կը բռնէ եւ այսօր ալ Արարատ կը կոչուի. ըստ այսմ Վանայ լճին եզերքներն Արարատացւոց բնակավայր եղած են, վերջիններուն հիւսիս-արեւելքէն յառաջանալովը»: Այս կարծիքին կը հետեւի նաեւ Եղ. Մայէր ³¹⁰: Չեն պակսիր գիտնականներ, որոնց համաձայն Արարատացիներն Արածանի վերի կողմերէն Վանայ լճին եզերքները գաղթած են, ինչպէս Սանտայճեան ³¹¹, որ Արղաշիւս(նու) Կարնոյ Արծնի հետ կը նոյնացնէ եւ Բիլլէրբէք ³¹², որ սոյն մայրաքաղաքը Բիւրակն լեաներուն (Բին-գեօլ-գայի) հարաւ-արեւելեան զառիթափին կամ կողին վրայ կը դիտեզէ: Այս կարծիքներէն չի տարբերիր նաեւ Լեման-Հաուպտի

³⁰⁹ Անդ, էջ 119 = Հայ. թարգմ., էջ 78:

³¹⁰ Ed. Meyer, Geschichte des Altert. (1926), I, 694:

³¹¹ Ասորեստ. եւ պարսիկ սեպ. արձանագր., էջ 14: նոյնը՝ Histoire, Հատ. II, էջ 106. հմմտ. նաեւ էջ 39 լջ., որ կը խօսի Արարատացւոց նախնական բնակավայրի մասին:

³¹² A. Billerbeck, Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften zur babylonischen und assyrischen Zeit (Leipzig 1898), էջ 152. ա. եւ Տաշեան, Ռուսումն դաս. Հայ. լեզուի, էջ 387. ծնթ. 1, որ յառաջ բերելով նաեւ Լինչի եւ Նիկոլսկիի ջման կարծիքներն ինքն աւելի կը միտի Անտալճեանի տեսութեան:

տեսութիւնն, որուն համաձայն Ուրարտացի-
ները Սաղմանասարի ժամանակ (860—825)
«Տիգրիսի փափուղիի հիւսիսային եւ հիւսիս-
արեւելեան կողմը՝ Արածանիի քովերը կը
բնակէին, հոս փնտռելու է Արզաշկուն ³¹³» :
Աւելի վճռական է իր եզրակացութիւնը .
«Ամէն պարագային, ինչպէս միշտ շեշտած
եմ, արդէն Ասուրնասիրարաղ Բ.ի որդւոյն՝
Սաղմանասար Գ.ի օրով Արզաշկուն, մեզի
ծանօթ ուրարտական ամենահին արքայա-
նիստ քաղաքը, Վանայ լճին հիւսիսային կողմը
կը դտնուէր ³¹⁴» այն պատճառարանութեամբ
որ Սաղմանասար Արզաշկու կը հասնի
«Դայաէնիէն, ուր առաջնորդած էր ղինքը
Տիգրիսի քարայրէն ասդին իր կատարած
շուն: Բայց որովհետեւ հիմայ ստոյգ է
Դայաէնիի հիւսիսային դիրք մ'ունենալն, որ
ժամանակ մը մինչեւ Սեւ Մով տարածուած
է», պէտք է որ Ուրարտուն բնականաբար ա-
սոր հարաւակողմն իյնայ: Իսկ Դայաէնիի
մինչեւ Սեւ Մով տարածուելուն ապացոյց կը

³¹³ Armenien, II, 2, էջ 595:

³¹⁴ Անդ, էջ 851: Այս երկու յառաջըրութեանց
մէջ ալ յիշուած Ասուրնասիրարաղ Բ. եւ Սաղմանա-
սար Գ. մինչեւ հիմայ կը նշանակուէին իբր Ասուրն. Գ.
եւ Սաղման. Բ., պսպէս յիշատակած է նաեւ Հեղի-
նակը գործքիս նախորդ երկու հատորներուն մէջ, զոր
կ'ուղղէ «Յաւելուածներով» (տ. Հատ. Բ., Մասն Ա.,
էջ 1* եւ Մասն Բ., էջ 40*), որովհետեւ «կարծեցեալ
նախորդի մը դպութիւնը նորագոյն դիւտերով, մանա-
ւանդ թագաւորներու ցանկերու երեւան գալով անհիմն
կը դառնայ»: Այս առթիւ անցողակի յիշենք որ եւրոպ.
լեզուներու ազդեցութեամբ հայերէնի մէջ ալ ընտելա-
ցած Ասուրնասիրարաղի կամ Ասուրնասիրարաղի ուղիղ
տառագարմութիւնը պիտի ըլլար Ասուրնածիր(ա)բաղ:

համարի նա՝ Տրոյապոլիսից եւեր Ա.ի յաղթական մէկ արձանադրութիւնն³¹⁵, որուն «աշխարհակայութիւնները կը հասնէին Տում-միէն մինչեւ Գայաէնի, Կիրիսիէն³¹⁶ մինչեւ 'մեծ ծովը,։ Այս երբակացութիւնը պիտի խախտէր, եթէ Եօրէին հետ (OLZ 1927, էջ 490) հոս 'մեծ ծով, սլ Վանայ լիճը հասկընալ ուղենք։ Բայց այս մասին լուրջ կերպով չի կրնար խօսք ըլլալ», որովհետեւ Եր. Շրադէր³¹⁷ «ապացուցած է թէ 'մեծ ծով, բացատրութիւնը պարզապէս մեր իմաստով իսկական ծովերուն կը յարմարի․․․, բայց ոչ երբեք միջերկրական լիճերուն»։ Ինչ իմաստով ալ հասկցուի 'մեծ ծով, բացատրութիւնն, մեր առաջիկայ հարցին համար բոլորովին անտարբեր է, սակայն Արղաշկուի դիրքի մասին Հայաստանի այս վաստակաւոր խուզարկուին, ինչպէս և նախորդ գիտնականներուն ունեցած կարծիքն անհիմն համարելի է նկատելով հետեւեալ ծանրակշիռ պարագան։

Արամուի երկրորդ մայրաքաղաքն էր Աննէ³¹⁸, որը Սաղմանասար (860—825) շրջակայ հարիւր վայրերուն հետ կը նուաճէ։

³¹⁵ Հեղինակին Բելքին հետ միասին կոտարած գիտական արշաւին դիտարէն մին. ա. Armenien, II, 1, էջ 115 լջ., 761 լջ.։

³¹⁶ Կորդա՛ Սարիսի. ա. վերը՝ § 6, ճեթ. 165։

³¹⁷ Eb. Schrader, Die Namen der Meere in den assyrischen Inschriften, Abhandl. der Berl. Akad. d. Wiss., 1878.

³¹⁸ Ar-ni-e, Սաղմ. Նիմ. Կոթ. 86. Layard, 15, 31. 46, 18։

«Առնէն է», կը կարծէ Շարէք³¹⁹, «հաւանա-
բար սյսօրուան Առնիսը՝ Վանոց լճին հիւ-
սիս-արեւելեան ծայրն՝ արեւելեան երկարու-
թեան 38° 58' 20" եւ հիւսիսային լայնութեան
43° 28' 50" աստիճաններուն վրայ: Այս Առ-
նիս անունը կը տեսնենք նաեւ Սիմէոն եպիս-
կոսոսին կաղմած 1653 տարուոյն քաղղէական
եպիսկոպոսութեանց ցանկին մէջ եւ այն Վա-
նէն եւքն երկրորդ տեղը³²⁰: Եւ սակայն դա-
սականներուն քով Վանոց լիճն այս Առնէսի
վրայէն չի յորջորջուիր, ինչպէս Thospitis
limne³²¹ օրինակին համաձայն կարելի էր
սպասել, այլ սյսօրուան՝ Առնիսի արեւմտեան
կողմը գտնուող աւերակ Արնէշի³²² վրայէն
չ'Արօղոյն³²³, որ պարզարանական օրէնքին

³¹⁹ ZA 14 (1899), էջ 112 - հայ. թարգմ., էջ 71 յ՞:

³²⁰ Arne - Arna in Urmi. ա. Hoffmann, Syrische Akten persischer Märtyrer, էջ 204:

³²¹ Ptol. V, 13, 7. VIII, 19, 22. հմմտ. նաեւ Thospites Lacus (Plin. VI, 7, 31), ἡ Θωπίτις (Strabo XI, էջ 529. XVI, 1, 21. էջ 746), որ բնդհանրապէս Thospitis կը կարգացօւի: Եթէ երբևէ կը թուի թէ գասակոմներուն Thospitisը Վանոց լճին չի շարժա-
րիր, ինչպէս Պատղոմայոսի քով (V, 12, 8, էջ 945, 2-5. հրատ. C. Müller), այն ժամանակ շիւթուած է Thoëtisի՝ բոյորսովին տարրեր անուան հետ, զոր Մար-
թաւարա Մովսէ յուն. ձեւը կը համարի. հմմտ. ՀՈ 27 (1913), 325 յ՞ք. - Արտատպ. 26 յ՞ք. ա. եւ Streck, ZA 14 (1899), էջ 113 - հայ. թարգմ., էջ 72 յ՞:

³²² Արար. Արջիշ (Քելայ. 193, 194, 200 էւն), յուն. Ἄρολις (Konst. Porphyr., De adm. imp., 191-196). հմմտ. Hübschmann, ON, էջ 329 - հայ. թարգմ. էջ 195:

³²³ Աարաբան, ՃՈ., 14, 8, էջ 529. հմմտ. եւ Lacus Aretissa (Plin. h. n. 6, 127): Երկու տեղիքներն ալ տուած նկարագրութիւնը, մանաւանդ

համաձայն վանկերու յապաւումով եղած սղում մըն է բուն *Arsesene* («Արճէշի լիճ») ձեւին: Այս պարագային Արճէշ աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցած ըլլալու է քան Աոնիս: Ուստի բնաւ յանդուզն չէ ենթադրել թէ Արճէշի մէջ ճիշդ Արամուի մայրաքաղաքն՝ Արդաշիւ նշմարելու ենք: Հնչարանական նմանութիւնն ակնբեր է, եթէ վարկեան մը մտածենք թէ «Ասորեստանցիները չափապանց ճշգրիտ ու խղճամիտ չենք կրնար համարիլ ընդհանրապէս, երբ ասոնք օտար տեղոյ անուններ կը տառադարձեն»³²⁴: ԺԳ. դարուն Ռերարտացոյ բնակավայրը հայկական Տաւրոսի քովն էր, ուստի պիտի եզրակացնենք թէ անոնք ժամանակի ընթացքին դէպի արեւելք տարածուած են նորանոր աշխարհակալութիւններով և և կամ Ասորեստանցիներուն հարաւարեւմտեան կողմանէ կատարած անընդհատ յարձակումներէն խոյս տալու համար ևս քաշուած և արտաքին Վանոյ լճին արեւմտեան ափէն հիւսիսային եզերքը հաստատուած են ծովն իբր անառիկ պարիսպ ունենալով թշնամւոյն առջեւ:

Հաւանաբար նոյն սարմաղիտական դիտումով թ. դարուն վերջերը Մենուաս այս-

ոյն յիշատակութիւնը թէ լճին մէջ միայն մէկ տեսակ ձուկ կայ, ստուգիւ կը պատշաճի Վանոյ լճին. *W. Lehmann, WZKM 14 (1900), էջ 38, ծնթ. 1. նոյնը՝ ZH 1927, էջ 800 լջք. հմմտ. և Մարքուարտ, ZH 1913, էջ 85, ծնթ. 2*: Արտասպ., էջ 6, ծնթ. 1:

³²⁴ Streck, ZA 14 (1899), էջ 112 = *հայ. թրգմ. էջ 71*:

օրուան Վանայ³²⁵ հողին վրայ շինեց նոր մայրաքաղաքը՝ Տուրուշպա, բնիկներու արձանագրութեանց համաձայն Տուսպա: Տիգրատպիղեսերի ձեռքով (747—728) Արգաշկու Սալդիս-քաղաքին կործանումէն ետքն ստիպուած էր Սալդիս աստուածը Ռուչասի ժամանակ վերջնականապէս իր նիստը հաստատել Տուրուշպա-Տոսպ: Թէ մայրաքաղաքին փոխադրութեան ժամանակ ապստոյսի համար դինուորական-պաշտպանողական տեսակէտներ ալ որոշ դեր խաղացած բլլայու են, կը սորվեցնէ երկրին տեղադրութիւնն: Որովհետեւ, ինչպէս այս տեղուան շատ լաւ ծանօթ աշխարհագրոյդը՝ Բելլե կը գրէ³²⁶, ասորեստանեան բանակ մը միայն հիւսիսէն՝ Սիփան-դաղի եւ Վանայ լճի երկայնութեամբ կրնար Վան հասնիլ, կամ նաեւ Ուրմիա լճին արեւելեան եզերքը քերելով, Սարգոնի վարկած ուղիով³²⁷, հետեւաբար ոչ ուղղակի հարաւէն, ինչպէս յառաջադոյն կը կարծուէր³²⁸: Բայց որովհետեւ ուղղակի հիւ-

³²⁵ Մինչ ընդհանուր կարծիքը Վան անուան մէջ Բիայնա՝ երկրին հին անունը կը նշմարէ (տ. E. Schrader, ZA III (1888), էջ 12 յջ. նոյնը՝ Zur Geogr. des assyr. Reiches, 1890, էջ 330, ծնթ. 1. Streck, ZA 1899, էջ 121 = հայ. թրգմ. էջ 80. Մտքուարտ (Entstehung, էջ 27 յջ.) դայն հին պարսկերէնէն եւ այն սցսօրուան Չաղայի գաւառաբարբառէն յառաջ կը բերէ:

³²⁶ ZA IX, էջ 350 յջ. հմմտ. եւ Lehmann, VBG 1896, էջ 327. նոյնը՝ Armenien, II, 1, էջ 283 յջ.:

³²⁷ Thureau-Dangin, La huit. camp. de Sargon.

³²⁸ Այսպէս տակաւին Streck, ZA 1899, էջ 114 = հայ. թրգմ. էջ 73:

սխալն յարձակում մը կարելի էր գործել միայն Վանը պաշտպանող ամբոցներու ամբողջ շղթայ մը նուաճելէն ետքն, ուստի աւելի հուանաւորն է Բելքին հետ բնդունիլ թէ ասորեստանեան բանակն այս լեռներէն իոյս տայու համար ստիպուած էր բնդարձակ շրջան մ'ընել: Այս մեծ գծուարութեանց պատճառաւ է որ Ասորեստանացոց թագաւորներէն միայն Տիգրատպիլեսեր Գ. յաջողեցաւ մինչեւ Տուրուշայա հասնիլ, յարձակումով քաղաքը գրաւել եւ իր արքունի պապերը հոն կանգնել:

Մայրաքաղաքին փոխադրութեամբ ուրարտական պետութեան գոյութիւնը տակաւին ապահովուած չէր ըլլար: Արդէն Բ. դարէն ի վեր հնդեւրոպական ազգաց գաղթականութեան ուժեղ հոսանքի մը անդուստ ալիքները մինչեւ Աւրարտու երկրին սահմանները կը հասնէին, որով վերջինս երկու սուրի անխուսափելի վտանգը շուտով զգաց: Այս նոր ախտեանը բնական է որ իր կարգին պիտի դիւրացնէր Աւրարտուի դարաւոր թշնամւոյն տիրապետութեան ծրարին իրագործումն. եւ իրապէս երբ Ռուշաս՝ Աւրարտուի թագաւորը Կիմմերացիներուն զէմ քայլից ու պարտուեցաւ, Սարգոն ասոր բացակայութիւնն օգտագործեց Մուծածիրի Ռուզանա թագաւորին՝ Ռուշասի դաշնակցին հետ հաշիւը մաքրելու համար, որով Ռուշաս, ամէն օգնութենէ զրկուած, անձնատպան եղաւ: Այս տխուր դէպքով ալ Աւրարտացոց պե-

տութիւնը չկործանեցաւ, այլ պահեց տակաւին իր գոյութիւնը, քայքայ լսկ իբր թափարգել պետութիւն մը, որ ապա հնդեւրոպական Հայոց յարձակման շտոկալով կործանեցաւ, մանաւանդ Հաղիտի ճակատէն (585 Ն. Ք.) ետքը — Ռուչաս Գ. վերջին թաղաւորին օրով:

Սակայն Հայերը չկրցան մէկ հարուածով Ռերարտացիները նդւածել եւ երկիրը գրաւել, այլ ստիպուեցան քայլ առ քայլ յառաջանալ: Ռերարտացիները դէպի հիւսիս ու հարաւ մղուեցան. որովհետեւ Հայերու կողմանէ Ռերարտու երկիրը գրաւուելէն ետքն Ռերարտացիներն իբր «Ալարողեանք» դեռ երկար ժամանակ կը գտնենք Երասիի հովտին մէջ³²⁹: Ընդունելով թէ Ռերարտացիներն այս կողմերը բնակած են կը մեկնուի նաեւ այն իրողութիւնն որ միեւնոյն աշխարհադրական անունները կը յիշատակուին թէ՛ հիւսիս՝ մանաւանդ Այրարատ նահանգին մէջ թէ՛ հարաւ Վանայ լճին եղերքները, Դ. օր. Արտիմէդ³³⁰, Մարամատ = Մարմէտ³³¹, Մարաց մարդ³³², Երուանդաւան³³³, Երուանդաշատ³³⁴, Երուանդակերտ³³⁵, Երուան-

³²⁹ Herod. III, 94. VII, 79:

³³⁰ Խորեն. Պատմ., Բ., 65, էջ 199:

³³¹ Անդ, Բ., 46, էջ 173 և Գ. Տէր-Մկրտչեան, Անանիա Շիրակացի, Վաղարշապատ, 1896, էջ 15:

³³² Անդ, Բ., 46, էջ 172:

³³³ Անդ, էջ 172,

³³⁴ Անդ, Բ., 39, էջ 165 եւն:

³³⁵ Անդ, Բ., 42, էջ 167:

գաբար³³⁶։ Այսպէս նման անուններ կը գտնուին նաեւ Վասպուրական՝ Մարմեա³³⁷, Արտամէա կամ Արտամատ³³⁸, Երուանդունիք գաւառը³³⁹։ Հետաքրքրական է թէ ինչպէս Արտաւազդ Աղատ Մասիսի վրայ, նոյնպէս ալ Մհեր Վասպուրական նահանգը — Տոսպի կամ Ագուաւաքարի մէջ — շղթայակապ կայանաւորուած է. երկուքն ալ իրենց հայրերուն անէծքով³⁴⁰։

Հիմայ հարց կ'ելէ թէ ի՛նչ ցեղի կը պատկանին Ուրարտացիներն եւ ինչ լեզուախմբի մէջ դասելու է խալդերէնը՝ հարց մը, որ անձուկ կերպով կապուած է բնիկ բեւեւադրերու³⁴¹ դոհացուցիչ ատեղծման հետ,

³³⁶ Ասողիկ, Պատմ. Ա. (Պետերբուրգ 1885), էջ 47, 48։

³³⁷ Մ. Միրախորեան, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս արեւելիան Տաճկաստանի, Կ. Պոլիս 1885, Մասն Բ., էջ 278։

³³⁸ Յովհ. Մամիկոնեան, Պատմ. Տարաւնոյ, Ա., էջ 13. Թովմաս Արծրունի, Ա., զլ. Ը., էջ 54. Գ., զլ. Բ., էջ 130 եւ 131։

³³⁹ Տես Hübschmann, ON, էջ 343 = հայ. թրգմ. էջ 218։

³⁴⁰ Այս ընդհանուր կարծիքը՝ թէ Ուրարտու-Արարատ նոյն է, չ'ընդունիր Կարատ (Grundsteine, էջ 148 յջբ.), որուն համաձայն Արարատ-Այրարատ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ «ձայնափոխութիւնը հնդկական Aryavartat < *Airavrat կամ *Airarvat» եւ որ է քառուզիւ տիեզերային, վերջէն միայն երկրային յարմարցուած գաղափար մը... եւ բուրոսովին անջատելու է վան-ալարողեան աղգային անունէն՝ Ուրարտուէն», որ իբր «Ethnikon» յառաջ եկած է *Ur-hardu < *Ur-haldutէն» եւն. տ. վերը ծնթ. 295։

³⁴¹ Ուրարտական պատմութեան ու լեզուին հայտը պրականութիւնը հայերէն եւ օտար լեզուներով մինչև 1900ի սկիզբները մանրամասնօրէն ներկայացուցած է Լ. Յ. Տաշեան, Ուսումն դասական հայերէն լեզուի,

որ աղագային վերադարձուած է: Լեման-
Հաուպտ³⁴² կը կարծէ թէ Սաղ-Ուրարտա-
ցիները հարաւ-արեւմուտքէն եւ այն Լիւ-

էջ՝ 294—302 խօսելով (էջ 271—425) Ուրարտացաց
պատմութեան, արձանագրութեանց մեկնութեան եւ
լեզուի մասին ընդարձակ կերպով, սուտի կը մնայ յի-
շի միայն նորագոյնները. C. F. Lehmann-Haupt (in
Verbindung mit F. Bagel und F. Schachermeyr),
Corpus Inscriptionum Chaldicarum. 2 Liefer. Ber-
lin 1928—1935 (կը պարունակեն 110 արձանագրու-
թիւններ երեք թաղարեւերու՝ Սարգսրէն մինչեւ Մե-
նուստ ամբողջ). Lehmann-Haupt, Epigraphisch-Ar-
chäologisches aus Georgien und Armenien, WZKM
45 (1938), էջ 161—168 (կը խօսի ի մէջ այլոց 2 իրեն
անծանօթ, 3 բուլղարացիին անծանօթ արձանագրու-
թեան մասին). J. Meščaninov, Neue chaldische Inschriften,
II. Die Inschrift Sardurs in Daškerpi. III. Die In-
schrift des Argistis aus dem Dorf Lesk (Kaladjug),
AfO VII (1931—1932), 160—164, 263—266. A. Alek-
perov, Krašenaja keramika Nachičevanskogo kraja
i Vanskoje carstvo. Sovetskaja Archeologija 4,
էջ 249—263: Հ. Բ. Տաշեան, Հաթեր եւ Ուրարտեան-
Մասեանագիտական ս.ս.ս. միաստիւթիւն (Աղղ. Մաս-
ճէ), Վիեննա 1934 (էջ 269—292): Աւելի պատմու-
թեան կը հային՝ Lehmann-Haupt, Armenien einst
und jetzt, Berlin, Հաս. Ա., 1910. Հաս. Բ., Մասն Ա.,
1926, Մասն Բ., 1931. Just. Prašek, Geschichte,
Հաս. Ա., էջ 54—80. Б. Б. Пиотровский, Урарту-
древнейшее государство Закавказья. Ленинград,
1939. Ա. Սաչատրեան, Հայաստանի սեպ. շք. քննա-
կան պատմութիւն, Երեւան 1933:

³⁴² Armenien, II, 2. գլ. 29 (453—686), նաեւ
Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und
Mesopotamiens, էջ 120 յջ. այս կարծիքն սուտի նաեւ
Ա. Սաչատրեան (Պատմութիւն, էջ 247 յջ.), որ
Սաղ-Ուրարտեանները Սուրարացի կը համարէ, թէ եւ
ուչ դուստր. Արտիշեսեւ «Արի-Միտանիներէ շուրջ հա-
զարածեաց իշխանութիւնը եւ Մուրեքիին անաստակաց
իրենց պարսոր գրուածք գրել են նրանց թէ՛ մարմա-
կան տխրի եւ թէ՛ լեզուի վրայ. այսպէս իրենց ամբող-
ջութեանը մէջ երեւան են դալիս իրր խառնուրդ գո-
ղովուրդ: Սարբի-Միտանիներէ ու Փոիդ-Արմենիներէ
միջեւ՝ Սաղ-Ուրարտեանները միջնոդակն են կազմում
Հայաստանի ազգարանութեան շղթայի» (Անդ, էջ 274):

կիսայէն դադրած են եւ ասոր «որոշիչ պարա-
 պան» է անոր տեսութեան համաձայն «ժայտե-
 րու մէջ վիճախոր բնակարաններու շինու-
 թեան եւ ասոր հետ միասին քարակոփու-
 թեան արուեստը» : Այս տեսակէտէ նմանու-
 թիւն կը գտնէ ոչ միայն փոքրասիական
 եւ յունական ժողովուրդներուն , այլ նաեւ
 Եարուսկացիներուն միջեւ : «Խալդիայէն մին-
 չեւ Եորուսկիա , Հիտիտներէն մինչեւ Նե-
 դոսի երկիրը հասնող ժայտերու մէջ վիճախոր
 բնակարաններու շինութեան արուեստին հայ-
 րենիքն ու ելակէտն , այսպէս ըսելու համար
 այս շրջանակին միջնակէտը ճանչցանք կեն-
 գրոնական Փոքրասիան , որուն կլիմայի պայ-
 մաններն այս արուեստին զարգացման կը
 նպաստէին» (Անդ , էջ 676) : Հոս կարելի է
 հետապնդել ըստ Լեման-Հաուպտի քարայր-
 ներու աստիճանական զարգացումն , որոնք
 չնչին աշխատանքով ամենամանախնական կա-
 րիքները գոհացնելու յարմարցուած են , մին-
 չեւ ժայտերու մէջ շինուած վիճախոր բնա-
 կարաններու ամէնէն աւելի զարգացած տի-
 պերը : «Խալդիներու պետութեան բուն կեն-
 գրոնը՝ Վանի եւ Վանայ լճին շրջակայքն այս
 ասորին ախլի նախնական աստիճանները
 գրեթէ բոլորովին կը պակսին — ասպացոյց
 թէ հոն ժայտերու մէջ վիճախոր բնակարան
 շինելու արուեստն սկզբնական ու տեղական
 չէ , այլ Խալդիներն իրենց ներդադրի ժամա-
 նակ միասին բերած են . . . : Խալդիայի արեւ-
 մտեան կողմն այս արուեստը բնիկ է . խալդի

պետութեան շրջեցրներն՝ արեւմուտք եւ հիւսիս-արեւմուտք կը ներկայանան արուեստիս նախնական ու զարգացման աստիճաններն, որոնք միջնաշխարհին մէջ կը պակսին: Վանի ժայտերուն մէջ շինուած շքեղ վիճափոր բնակարաններն, ինչպէս տեսանք, կը մատնանըզին յայտնի անդերսներ արեւմտեան Փոքրասիոյ նման շինութիւններու հետ» (անդ, էջ 676):

Արուեստի տեսակէտէ համեմատութեան կողմը կը կազմէ մետաղագործութիւնն ալ, որուն մէջ նշանաւոր են նաեւ Յարդիններն, որ ծանօթ է արդէն Պլինիոսէն³⁴³ եւ այն ոչ պարզապէս իբր անաղապղնձի եւ երկաթի վրայ աշխատող արուեստաւորներ, այլ նաև սակերիչ եւ արծաթագործ: Այս արուեստին կենդանի վկաներն են մինչեւ մեր օրերը հասած անօթներն ու միտալները³⁴⁴: Լեման-Հաուդտ այս եւ ետրուսկական արուեստին միջեւ հասարակաց գծերը մատնանշելէն ետքը (էջ 859—887) կ'եզրակացնէ. «Այս, ինչպէս միւս խալդ-ետրուսկական հասարակաց գծերը կարելի է միայն մեկնել ընդունելով որ ասոնց արեւմտեան Փոքրասիոյ մէջ ունեցած երբեմնի բնակավայրերուն մէջ երկակողմանի զրացիական յարաբերութիւններ տիրած են, ինչպէս դայս Յարդիններու մասին ապացուցինք (վերը՝ գլ. 29, հմմտ. վարը՝ էջ 893

³⁴³ Nat. hist., VII, 197, 198:

³⁴⁴ Տե՛ս Lehmann-Haupt, Armenien, II, էջ 265, 480, 502, 542, 798 յլ.:

ձջք․) եւ Ետրուսկացիներու մասին յատկապէս կը վկայէ Հերոդոտոս»³⁴⁵ : Նաեւ Հրոզնի ետրուսկապէտներու համաժողովին առջև խօսած ճառին մէջ³⁴⁶ կ'եզրակացնէ . «Ըստ այսմ , ինչպէս կ'երեւայ , ամէն բան զմեզ կը մղէ ընդունելու թէ Ետրուսկացիները Փոքրասիայէն Իտալիա եկած են» : Հոս դտնուած մետաղի հարստութիւնն Ետրուսկացիներուն համար խոյժ մը կ'ըլլայ Միջին Իտալիա հասաատուելու : Ստոյգ է թէ հոս նախ պղինձն առաջին տեղը զբաւած է եւ յետոյ երկաթը³⁴⁷ : Խնդրոյ հարց էր թէ երկաթն օգտագործելու սկիզբն ո՞ւր եղած է : Ժամանակ մը Ափրիկէ կը համարուէր , ինչպէս Felix v. Luschan³⁴⁸ , որ իւր կարծիքն այսպէս կը ձևէ . «Ըստ իսամենաշնչին տարակոյսն իսկ չի վերցնէր , թէ նախաքրիստոնէական Բ . Հազարամեակի կէսին շատ յառաջ արդէն երկաթն Եգիպտոս ծանօթ էր . . . : Ինականաբար կրնայ զարմանալի եւ ոմանց գուցէ նաեւ դժպհի երեւնայ , որ մեր երկաթագործութեան արուեստն՝ ուստի «տեքնիկն» , որ մեր ժամանակին այնպէս բնորոշ կնիք մը կը դրոշմէ , խափշիկ Ափրիկէցիներուն , այսինքն՝ «սեւամորթ վայրենիներուն» պարտական ենք . բայց չեմ տես-

³⁴⁵ Կը յիշէ իր Յուն . պատմութիւնն առ Gercke-Norden, III², էջ 102 յը . տ . Armenien, II, 887 :

³⁴⁶ F. Hrozný, Etruskisch und die „hetitische“ Sprache, ZA 38 (1929), էջ 180 :

³⁴⁷ Տե՛ս G. Karo, Die Antike, I (1925), 217-Հժժտ . Fr. v. Duhn, Italische Gräberkunde էջ 147, 190, 210 :

³⁴⁸ ZfE 39 (1907), 380 :

ներ ուրիշ հնարաւորութիւն մը այս ճշմարտութեան դէմ մաքառելու» : Ասկայն նորացոյն պեղումներով լոյս տեսած վաւերագրերը՝ մանաւանդ հիտիտականներն, այս տեսութիւնն անհիմն կը դարձնեն : Fr. Schachermeyr-ի համաձայն ³⁴⁹ արեւելեան Փոքրասիա եւ Հայաստան «երկաթի արդիւնաբերութեան տեսակէտէ պերակշիւ նշանակութիւն մ'ունին, այնպէս որ այս երկիրները նպաստաւոր պայմաններուն մէջ իրենց դրացիներուն հակառակ կրնան նոյն իսկ մենափաճառութեան դիրք մը գրաւել» : Այս մենափաճառի դիրքը կը դրաւեն իրապէս Հիտիտները ՃԳ. եւ ՃԳ. դարերուն, որոնց Հատուաբիլ թագաւորը կը մերժէ Ռամսէս Բ. (1292—1225) փարաւոնին երկաթի սպանդանքը քաղաքափարական ձեւով թէ հիմայ տրամադրելի երկաթ չունի, թէ եւ տէր էր նա Կիլիկիոյ հարուստ երկաթի բովերուն. վերջինս կը փնտոտուի Պոնտոսի (Forrer, Bilabel, Schachermeyr, Lehmann-Haupt) կամ Կիլիկիոյ քովերը (Götze, Hrozný) : Պոնտոս կը գտնուէր նաեւ դասականներու Թալլոքէս՝ մետաղագործութեամբ նշանաւոր մտղափորդն, որուն անունը Լեման-Հաուպա

³⁴⁹ Materialien zur Geschichte der ägäischen Wanderung in Kleinasien (Abschnitt 5: „Herkunft und Verbreitung des Eisens“). Athenische Mitteilungen 41 (1916), լոյս տեսած 1928ին, էջ 409. ա. եւ Blinkenberg, Mémoires des Antiquités du Nord, 1925, 191 յջք. հմմտ. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 890 յջք.

հետեւողութեամբ Gutschmidի³⁵⁰ վաճառականական դործածութեամբ յուն. խալիւսյս (սեռ. խալիւքոս) = «սողալատ» բառէն յաստի եկած կը համարի եւ սյս ժողովուրդը կը նոյնացնէ Թալլիներուն հետ. արդէն Ստրաբոն³⁵¹ կը վկայէ թէ «այժմեան Թալլիները հին ժամանակէն ի վեր Թալիւքէս կ'անուանուէին»։ Իսկ Այսլէր³⁵² կը փորձէ կաւկասեան լեզուի եւ ծաղման հիման վրայ մեկնել շատ խնդրոյ նիւթ եղող եւ սղինձ կամ անագապղինձ ցուցնող յուն. բառն, որ է *halkos* եւ *halkeus* = «դարբին» (նաև սուկերիչ եւ երկաթադարձ)։ *Häl-k(hu)* կանոնաւոր կաւկասեան «յոզնակի» կամ ածանցական մըն է, կ'ըսէ Այսլէր, որ իբր սյս-սլիսի կը տեսնուին՝ *-ke* վրաց., *-khe* չերք., *-k-ua* արխաղ., *-he* միտան. Աղ. օր. *kaniš-he* = «Կանիսի երկիրը», *hattu-he* = «հատակէն») եւ *-hi* խալլերէնի մէջ, որ հիմայ լիւր. արձանագրութիւններով ալ կ'ապացուցուի։ *Hal-kos* = «սղինձ» եւ ասոր հետ Կրէշմէրի կողմանէ համեմատուած *hal-he*, *kal-he* = «մութ կարմիր» դոյն՝ կը նշանակէ նաև պարզապէս «Թալլիներէն» ստացուած։ Անցողակի յիշուած ըլլայ, որ Այսլէր Կիկլոպ-

³⁵⁰ Kleine Schriften, III, 485 յջ., 487։

³⁵¹ XII, 3, 18, 19, C. 548, 549. *տ. է.* Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 793 յջբ.։

³⁵² Rob. Eisler, Die „Seevölker“-Namen in den altorientalischen Quellen, Caucasia, Fasc. V (1928), էջ 73—130 (յաջորդ պրակին մէջ հրատարակուելիք շարունակութիւնը սյս չէ տեսած). *տ. նաև* Lehmann-Haupt, *անդ.*, էջ 930 յջբ.։

ներն ալ Պալդի կը համարի նկատելով վերջնոյս «երկինք» (ինչպէս իմ շախուր. կաւկ. լեզուի մը մէջ) նշանակութիւնը :

Այսպիսի տուեալներով Լեման-Հաուպտ իալդիներն ալ «կրետական» կամ «միւլէնական» մշակութային իմբին մէջ կը դասաւորէ : Այս դրութեան մասին պայծառ տեսութիւն մը կը ստանանք ի մէջ այլոց Հրոզնիի վերջին մէկ գործքով³⁵³, որուն համաձայն ամենահին նախապատմական ժամանակներէն սկսած միշտ նորանոր ժողովուրդներու ներխուժում մը տեղի կ'ունենար Միջագետք Փոքրասիայէն, Հայաստանէն, Կաւկասէն, Անդրկաւկասէն եւ աւելի անդին Կենդրոնական Ասիայէն, որ «մարդկութեան որորանն ըլլալ կը թուի» (էջ 49) : Այս ժողովուրդներն անդրապոյն բարոյական ալիքներէ մղուած հիւսիսէն եւ հիւսիս-արեւելքէն դէպի հարաւ՝ դէպի Արաբիա եւ գլխաւորաբար Սուէդի նեղ թումբի վրայէն դէպի Ափրիկէ կը յառաջանան : Նման ուրիշ՝ որոշ ժամանակամիջոցներուն շարժող ժողովուրդներու հոսանք մը կը դիմէ արեւմտեան ուղղութեամբ Փոքրասիոյ, Կիպրոսի եւ Հռոդոսի վրայէն եդէական աշխարհը՝ դէպի Կրետէ, Յունաստան եւ Միջերկրականի աւելի հեռաւոր մասերը (էջ 31 յջ.) եւ այսպէս Սումեր-Ակկադ, Եգիպտոս, Հատտի, Հնդկաստան, Չինաստան եւ Կրետէ կ'ըլլան հնագոյն Արեւելքի եւ

³⁵³ F. Hrozný, Die älteste Geschichte Vorderasiens, Prag 1940:

հետեւարար ամբողջ մարդկութեան մշակոյթի կենդրոնները: Ժողովուրդներու այս աշխարհապրական տեղափոխութիւնները սխալապէս բնակավայրերու փոփոխութիւն յատաջ շնն բերած, այլ ամէնէն աւելի սատարած են մարդկութեան մշակութային զարգացման եւ ասոր ծաւալման, որուն ամփոփ պատկերը կը դժէ Հրովնի³⁵⁴ հետեւեալ կերպով. «Նորաքարեակի ժամանակ Արեւելք ծագում կ'առնէ ամենահին, նախնական եւ միազոյն խեցեգործութիւնը: Կենդրոնական Ասիա՝ Կասպից ծովու, Պամիրի եւ Ալտայի միջեւ տարածուող աշխարհին՝ արեւմտեան մարդկութեան այս որորանին մէջ կը սկսի թերեւս Նորաքարեակի վերջերն երեւան դալ երիզագարդ խեցեգործութիւնը: Այս աշխարհամասերը բնակավայր են վաշկատուններու եւ կէսվաշկատուններու, որոնք հետզհետէ քանի մ'անասուններ կ'ընտելացնեն եւ դետերու ձորերուն մէջ ու տափաստաններու եզերքներն ամէնէն նախնական երկրագործութեան կը ձեռնարկեն, որ ժամանակի ընթացքին կը զարգանայ: Յետաանային շրջանին այս աշխարհամասերուն յարատեւ ցամաքումը կը ստիպէ այս ժողովուրդներն ամէն ուղղութեամբ այլուր դաղթելու: Ասով նաեւ դանազան ուղղութեամբ — դէպի արեւմուտք մինչեւ Միջին Եւրոպա, դէպի արեւելք մինչեւ Չինաստան — կը տարածուի իրենց մշա-

³⁵⁴ Անդ, էջ 153 լճ:

կոյթն ալ եւ մասնաւորապէս երկուցարդ խեղեղործութիւնն, որ իր դազաթնակէտը կը հասնի Յլամ, Շօշ եւ հիւսիսային Միջագետք:

Կենդրոնական Ասիայէն Կասպից ծովու շուրջը, հիւսիսային Իրան, Հայաստան, Անդրկաւկաս եւ Կաւկաս կամ Կասպիոս խութող ժողովուրդները կը ծանօթանան հոս մեաաղներու եւ ասոնց դործածութեան. կը սկսի Հնաքարեակի շրջանը: Այս մեաաղադործային մեծ արհեստանոցին մէջ նախնական մարդկութիւնը կ'անցնէ իր աշակերտութեան տարիները: Հոս կը գտնուին վայրեր, որոնք կաշ կամ կաշ կ'անուանուին եւ որոնց անունն այս ժողովուրդներն իրենց անդրադայն գաղթականութեամբ ամէն կողմ տարած են: Ասոնք են՝ քամեան, սեմական եւ յատկապէս կասպեան ժողովուրդներն, Յլամացիները, Կաշեանները, Լուլլուրացիները, Կուտացիները, Սուրարացիները-Սուրբիներն, Աւրարտացիները, Հատերը: Այս միջոցին հիւսիսէն՝ Կիրդիզներու տափաստանէն, Ռւրայի՝ սումերական Արայիի արեւելքէն Սումերացիները — դուցէ խառնուրդ մը հնդեւրոպական եւ ալտայեան տարրներու — Կասպից ծովու հարաւային ափերը կը խութեն եւ մէկ կողմանէ Ատրպատականի, Անդրկաւկասի եւ Մինդշարի վրայէն եւ միւս կողմանէ ապա Անդրկաւկասի, հիւսիս. Ասորիքի եւ արեւ. Անատոլոսի վրայէն Բարելաստան կը մտնեն, ուր օժանդակութեամբ քիչ մ'ուելի ուշ՝ Չկմդէտ-Նասր շրջանին (իբր 3200 ն. Ք.)

Հաս դադիթոյ Սեմականներու, Կաշեաններու
 և. Ակիպոզացիներուն՝ սուսերական-ակկա-
 գեան փայլուն քաղթնի մշակոյթ մը կը
 ստեղծեն: Այս մշակոյթին նկարագրականն է
 շատ գարգացած գիւղական մշակոյթ, քար-
 ձրագոյն մեաղագործութիւն, պատկերաւոր
 գիր, սը ապա կատարելագործութեամբ բեռ-
 ուագրերու կ'անցնի և. աշխարհահայեցողու-
 թիւն մը, որ տիեզերքս կլոր կ'ըմբռնէ յեն-
 լամ աստղաբաշխութեան և աստղանշմարու-
 թեան վրայ: Այժմ վաւերագրերու հիման
 վրայ կարելի է ապացուցանել թէ սուսերա-
 կան-ակկագեան մշակոյթն ազգած է եգիպ-
 տական, հիտիտական, արեւ. Միջերկրականի
 մշակոյթներուն և. ամենահին հնդկական
 մշակոյթին վրայ: Քիչ մը նուազ զգալի, սա-
 կայն և այնպէս սրտը են սուսեր-ակկոզ
 մշակոյթին ազդեցութիւնները նաև. հետաւոր
 Չինաստանի վրայ: Սուսերական-քարեյական
 մշակոյթը փարսս մըն է, որուն քառագոյն-
 ներն առաւել կամ նուազ շախով լուսաորած
 են ամբողջ հին քաղաքակիրթ աշխարհը:
 Կրեթէ նախաքրիստ. Գ. Հաղարամեակէն
 սկսած կը տեսնենք նաև առաջին հնդերա-
 պականներն իրր աշխատակից մարդկային ա-
 մենահին քաղաքակրթութեան: Հին Արեւելքի
 յաջորդ Հաղարամեակները — բացի Յասա-
 ջակոզման Ասիոյ (Հիտիաներու) և Նոյոյ-
 տոսի ունեցած զօրաւոր ազդեցութենէն և բո-
 պական արուեստին վրայ — կ'ընծային պարզ
 սյրութեական գրի մը զիւար փիւնիկեցի

գործօն փոքր ժողովրդեան մը ձեռքով, որ
 իր ժայռուա ծովեղերքին մէջ ամփոփուելու
 պատասխարտուած Միջերկրականի մէջ հեա-
 տը նաւապնացութիւններու կը ձեւնարկէ եւ
 իր այս փաճատականական ճանապարհորդու-
 թիւններով նաեւ Եւրոպային կը ծանօթացնէ
 իր այս փառատըր գիտար: Եւրոպայի մշակու-
 թային, գիտական եւ «տեքնիկական» յառա-
 ջադիմութիւնն ամէն բանէ աւելի լատինա-
 կան պարզ գրին վրայ կը յեմու: *Քայսուա*,
անբերրի Քանանու մէջ ծագում կ'աննէ ի
 վերջոյ նաեւ ամէնէն հիանալի կրօնքը՝ քրիս-
 տոնէութիւնն, որ իր յաւիտեանական վախճա-
 նով մարդկութեան հաստատուն բարոյական
 կարգ եւ ուղղութիւն կու տայ»:

Նկատելով հոս գծուած մարդկութեան
 մշակութային դարդացման փուլերն անկարելի
 չէ Ռեթարտացիներուն «կրեւտական» մշակու-
 թին պատկանիլն ենթադրելով միշտ Լեւանտ-
 Հասուտէն յասաջ բերուած տուեալներուն
 ստուգութիւնն: Ասանց հեա իբր անդրազոյն
 ստացոյց կը նկատէ նա Խալդիներու կրօնա-
 կան բժրոնութիւններն եւ այս տեսակէտէ նշա-
 նակալից կը համարի ոչ միայն արգասարե-
 րութեան աստուածուհւոյ մը գոյութիւնն, որ
 «իբր Ռէա, Կիւբէլէ եւ Մա հին հայրենի
 սրաշտամունքին, մասնաւորապէս հին Փսիւ-
 գիայի՝ այսինքն Մոսքերու աշխարհին մէջ
 երեւան կու գայ», այլ առանձնապէս «աստու-
 ծոյ մը սրաշտամունքը, զոր Խալդիները Տէխ-
 րաս կը կոչեն, մինչ սա իրենց ազգակից Մի-

տաննացիներուն ու Հիտիաներուն քով Տէ-
չուբ կ'անուանուի: Մա իրր փոթորկի եւ օղի
աստուած տապարով կը ներկայացուի, որ
Հապէս նոյն է կարիական Լամբրայնոս Արա-
մայդին հետ, որուն նուիրուած էր կնոսոսուի
լարիւրինթոսը: Այս նուիրական փոքրասիա-
կան կրկնատապարին (յուն. labrys) սրաշտա-
մունքին հետ անձուկ կապուած է ցուլի՝
փոքրասիական օղի աստուծոյ նուիրական
անձանոյն սրաշտամունքն, որ շատ հին է
Փոքրասիոյ մէջ. ուստի դարձանալի չէ որ
ասոր գլխաւոր լեռը Տաւրոս անունը կը կրէ,
որ սեմ.-հնդեր. ցուլ բառէն կը յտաճա-
ցայի, ինչպէս սեմ. thawru, յուն. tauros,
սլ. tur, հին բարձր գերմ. stior, նոր բարձր
գերմ. Stier: Այս «ցուլ-լեռ» լեցուն էր տա-
ճարներով՝ նուիրուած այս աստուծոյն եւ
ասոր նուիրական անձանոյն: «Այս տեղէն
հաւանաբար ցուլի սրաշտամունքն ամէն ուղ-
ղութեամբ տարածուեցաւ՝ Եգիպտոս, Բա-
բելոնացիներու, Հնդկաստան, Եգէական աշխարհն
եւ աւելի անդին Եւրոպա եւ այն յաճախ
նուիրական ցլախաղերու եւ ցլամարտերու
ընկերակցութեամբ»³⁵⁵: Այս սրաշտամունքով
Վինքլէր արդէն 1897ին Խալդիները Հիտիա-
ներու, Միտաննացիներու, Մոսքերու եւ Տի-
բարէնցիներու հետ իրր «Տէչուբ-ժողովուրդ-
ներ» մէկ միութեան բերած եւ Խալդիներ-

³⁵⁵ Hrozný, անդ, էջ 105:

բու արեւմտեան ծագում ունենալն ընդու-
նամ է ³⁵⁶ :

Այս տեսութեան պաշտպան կ'ելլէ նաեւ
Կրէշմէր. «Այն շահագրգռութիւնը, զոր ու-
նինք խալդի խաղարկութեանց մասին, յայնժ-
կը կայանայ որ Պալդիները կը պատկանին
փոքրասիական ժողովուրդներուն, որոնք նա-
խայունական ժողովրդեան ազգակից էին» ³⁵⁷ :
Ասոր իբր ասացոյց յտաջ կը բերէ խալդ.
ptari = ptolis եւ Ardini = Ardettos, որոնց
մասին արդէն գրած է յտաջագոյն ³⁵⁸ :
Կ'անդրադանայ թէ մշակութային կարեւոր
ըստը՝ յուն. polis. հին հնդկ. pūr, purā,
puri, լիտ. pilis «ղղևակ, բերդ» ունի յունա-
բէնին մէջ երկրորդական ձեւ մը՝ հոմերա-
կան-աքայեան ptolis, որուն է շունի իր դու-
րակշիւր միւս հնդեւրոպական լեզուներուն

³⁵⁶ H. Winckler, AOF I, էջ 459, 596: Հետ-
քրքրական է որ Սարգանի տրձանագրութեան մէջ
(Thureau-Dangin, La huit. camp., տող 368) Ռւրար-
ատի գտնակից Մուծածիրի իբր աստուածները կը
լիշուին «Պալդիա (կարգա՛ Պալդիս), անոր (Սերդա-
նայի՛ Մուծածիրի թոյաւորին) աստուածն եւ Բազ-
րարատ, անոր աստուածուհին». վերջինս հնդեւրոպա-
կան է. հմմտ. աուս. 607 = աստուած, հայ. բազին,
բազ-աւան եւն:

³⁵⁷ Glotta XVII (1929), էջ 195, գրախօսելով
(էջ 194—196), Lehmann-Haupt/ Armenien einst
und jetzt, Bd. II, 1. Hälfte եւ Corpus Inscriptionum
Chaldirarum, 1. Lieferung.

³⁵⁸ P. Kretschmer, Die protoindogermanische
Schicht, Glotta XIV (1925), էջ 300—319. տ. մաս-
նաւորապէս էջ 311 եւ 318. հմմտ. նաեւ Lehmann-
Haupt, Armenien, II, 2. էջ 928 յջք.: Գուցէ որ բարտ.
Արդինի աստուծոյն անուան հետ կապ ունի նաեւ Ար-
ուս լիւր (Վան-Տոսպի մէջ). տ. Հ. Ն. Սարգիսեան,
Տեղագրութիւնք, էջ 254:

մէջ: Սակայն փոքրասիական լեզուներն ունին *ptari* = «քաղաք» բառ մը, որ ամէնէն աւելի պայծառ կերպով խաղերէնի մէջ երեւան կու գայ. *Tušpa-patari*, որ, ինչպէս Լեման-Հաուպա նամակով մ'անոր կը հաղորդէ, կրնայ նաեւ *-patari* կարգադրելի = *Tušpa* — *Thospia*, լիկ. *Plara* — *Patara*, զոր Ստեփ. Բիւզանդացին *patara* «անօթ» բառով կը մեկնէ: Իսկ Արդլինի՝ խաղի արեւու աստուածութեան անունն *Ardettos* աստիկեան տեղւոյ անուան հետ յարաբերութեան մէջ կը գնէ, որ, ինչպէս ծանօթ է, Աթէնքի արեւելիան կողմը դանուղ բլուրի մ'անունն էր եւ կը մեկնէ իբր «արեւու լեռ»: Իսկ Արդէտոսի աղերսն արեւու աստուծոյ հետ կը հետեւցնէ այն պարագայէն՝ թէ հոս *heliaia* ատեանին անդամները՝ հելիաստք, իրենց երգումը կ'ընէին: Կրէչմէր կ'ընթացէ թէ աստեք հելիաստք կ'անուանուէին, որովհետեւ Հելիոսին՝ «Աթէնքի երգման աստուծոյն», *pantoptes*ին = «ամենատես»ին «արեւու բլուրին» վրայ իրենց երգումը կ'ընէին: Արդէտոսը կրնայ այս նշանակութիւնն ստացած ըլլալ, որովհետեւ Աթէնքի արեւելակողմը կը դանուէր: Բայց որովհետեւ արեւու հնդկերոսպական (**sāvel*) եւ նախահնդկերոսպական անուններն (**ausel*, *Titan*) ուրիշ կերպով կը կոչուին, այս պատճառով *ardi* ոչ-հնդկերոսպական բառ մ'ըլլալու է: Յոյները Հելիոսի պաշտամունքը գէթ մասամբ նախաքրիստոսեան ժամանակէն ժառանգած ըլլալու են. անոնց

քով Արամազդն՝ երկնային լուսոյ աստուածը նաեւ արեւու աստուածը կը փոխարինէր : Հնդեւրոպական լեզուներու այս մասնագէտն իր այս խուզարկութեան հիման վրայ հետեւեալ եզրակացութեան կը յանդի . «Ուրեմն պէտք ենք երեք ժողովուրդներու խառնուածքներ . 1 . ոչ-հնդեւրոպական խառնուածք . 2 . նախահնդեւրոպական խառնուածք , որ կրետական-միւլէնական մշակոյթի շրջանին կ'իյնայ եւ 3 . հնդեւրոպական խառնուածք , որ Յունաստան զաղթող Հելլէններով կը կազմուի» (անդ , էջ 319) :

Այսպէս փոքրասիական լեզուներով կը մեկնէ Կրէչմէր³⁶⁹ նաեւ ինչ ինչ խալդի թագաւորներու անուններ . օրինակի համար Ispuini (ասորեստ . ժամանակագրութեան մը մէջ Uspina) կը մերձեցնէ Euspoena տեղւոյ անուն , զոր կը յիշէ Itinerarium Antonini Մելիտինէէն Սերաստիա տանող ճանապարհին վրայ եւ զոր Ramsay³⁶⁰ Պտղոմէոսի Ispahն եւ Պելոփոնդերեան Տախ . Hispahն հետ կը նոյնացնէ : Lut-ipuris , որ է «կիներու տէր» կազմուած է միտան . ipri «տէր» եւ luti (հմտ . խալդ . lu-tu) «կին» , լիւկ . lada (?) բառերէն : Ռուչաս Ա . ի մէկ մականունը՝ Uëdipuris , բաղկացած Uëd(i)-ipuris , նոյն նշանակութիւնն ունի , վասն զի u-e-di-a-ni (Արդիստիսի Կոթողի բնագրին մէջ) տարբերակ

³⁶⁹ Glotta XVII (1929), 195 յջ .

³⁶⁰ Geogr. of Asia Minor, 67, 71, 275:

մին է Արդիատիս Ա.ի տարեգրութեան լսելու ձեւին: Մենուա անունը կը կապէ Փոքրասիա պաշտուած Մեն յունոյ աստուծոյն հետ, որուն անուան վրայէն այնչափ յատուկ անուններ կաղթուած են. իսկ -ուա վերջաւորութիւնը կը տեսնուի արդէն Մարսուա, Ուասուա եւ այլն անուններուն մէջ: «Ասոր հակառակ խալդի թագաւորներու անուններէն քանի մը հատն աւելի հնդեւրոպական տպաւորութիւն կը ձդեն. Erimenas նուազ փոքրասիական, կ'երեւայ, բայց շատ լատին. Erimenes մ'ըլլալ, որուն -էս վերջաւորութիւնն -ասի փոխուած է: Argistis իլլիր. վերջաւորութիւն մը (-st) կը ցուցնէ, որ խալդերէնի մէջ չի տեսնուիր»: Ուստի հասկանալի է, երբ Այսլէր³⁶¹ կը զրէ. «Քրայէս ով պիտի դարձանար եթէ Rusas «կարմիր», Erimenes «երկայնակաց», Argestes «ձասագայթող» յուն. յատուկ անուններու բառադրքին մէջ գտնէր»: Ասոնցմէ Լեման-Հաուլտ³⁶² կ'եղրակացնէ թէ Ուրարտացիներուն քով ախրոզ՝ վերի խաւին պատկանող հնդեւրոպական տարր մ'եղած է, նմանապէս ծագումով արեւմուտքէն, որ ասոնց Հայաստան գաղթելէն յտաջ արդէն հոն դոյութիւն ունեցած ըլլալու է:

Եթէ ընդունուի նոյն իսկ Ուրարտացիներ-

³⁶¹ Caucasica, V (1928), էջ 92:

³⁶² Armenien, II, 2, էջ 902:

բուն արեւմտեան ծագում՝ ունենայն, ասով սակաւին յաւանած չ'ըլլար սակայն անոնց լեզուի հարցը: Ն. Մառ եւ իր լեզուաբանական դպրոցը կը համարին նաեւ խաղերէնը յաբեթական³⁶³ լեզուախմբին մէկ անդամը: Թէեւ Յարեթարանութիւնը միշտ հակառակութիւն կրած է եւ կը կրէ ոչ միայն հնդկարտագէտներէն, այլ նաեւ կաւկասագէտներէն:

³⁶³ Յարեթական բացատրութիւնը Մառն է հիմնուելով Ս. Գրքի սղոյաճամարին եւ վրակ. ու հայկաւանդութեանց վրայ, որ սակայն կրնայ զիրու շիւթութեան ասիթ առջ. վան զի յանաշաղպն բացատրութեամբս հնդկարտ. ցեղերը կը բնորոշուէին, մինչ յարեթական տեսութեամբ հասկնայու է Արձերկրականն սկսեալ մինչեւ Եւրասիական մասնակից մասերէն ոչ անոյին բնակող ժողովուրդներու խումբեր, որոնք հնդկարտ. եւ սեմ. ժողովուրդներու գաղթիէն յառաջ արդէն հաս հաստատուած եւ իրաբն. հեռ առաւել կամ նուազ լեզուական եւ ցեղական միութիւն մը կազմած էին: Յարեթարանութեան սուանցքը կը կազմեն կասկասի եւ Պիւրենեան լեռնաշղթաները: Տեսութիւնս բուրսովին նոր գաղափար մը չէ. արդէն Fritz Hommel զասուք ալբարուկան անուանած եւ հին փոքրասիական ցեղերու հեռ յարաբերութեան մէջ գրած է: կրէ՛մէք եւ Fick մասնանշած են վերջիններսու աղերսը Եւրասիականի նախահնդկարտական ժողովրդեան հեռ. Pauli բնդարձակեց այս շրջանակն կարուսկերէնի եւ պերսացիերէնի միջեւ եղած մերձուոր ազգակցութիւնը ցուցնելով: Արդէն Հոմմէլ գաղափար յարմարած էր թէ պարսուան կասկասեան լեզուներն այս հին լեզուախմբերու մնացորդները կը ներկայացնեն. Heindr. Winkler, Bork եւ Hüsing շանային երեւան բերել վերջիններսու ազգակցութիւնն երամերէնի եւ Հին Արեւելքի սեպագիր լեզուներուն հեռ. վինքլէր նոյն փորձն ըրաւ բասկերէնի նկատմամբ, որ Պիւրենեան Թերակղզոյն նախահնդկարտական լեզուներուն վերջին մնացորդն է: Արդ այն ժողովուրդները, զորոնք Հոմմէլ արտարուկան, Բորք եւ Հիւզիւզ կասկասեան կոչած են, Մառ յարեթական կ'անուանէ (տ. R. Bleichsteiner, Die Subaräer, էջ 1):

բէն ³⁶⁴, բայց անկարելի չէ խաղերէնի աղ-
 ակացութիւնը կաւկասեան լեզուներուն հետ .
 ինչպէս Համմէլ ³⁶⁵ այս մասին համառօտ խօ-
 սելէն ետքը կ'եզրականցնէ . «Ըստ այսմ Խալ-
 զիներու լեզուն . . . ոչ միայն Միտաննի-դա-
 ւատարարքան մերձաւոր կերպով ազդակից
 էր, այլ նաեւ այսօրուան կաւկասեան լեզու-
 ներուն եւ այն աւելի հիւսիսային քան հա-
 րաւային խմբին՝ վրացերէնի հետ» . նմանա-
 պէս Հրօզնի ³⁶⁶ խաղերէնը խուրրի եւ մի-
 տաննի լեզուներուն շարքին կաւկասեան լե-
 ղուներուն ազդակից կը համարի եւ այսպէս
 սրբիչները ³⁶⁷ : Սակայն հարցը վերջնակա-

³⁶⁴ Տե՛ս Տաշեան, Հաթեր եւ Ուրարեանք, էջ 71—94 :

³⁶⁵ Fritz Hommel, Ethnologie und Geogr. d. A. O. (1926), էջ 38 ղ. :

³⁶⁶ Hrozny, Die älteste Gesch. Vorderasiens, էջ 111 ղ. :

³⁶⁷ Ուրարացիներու եւ վրացիներու եւ կաւկա-
 սեան ինչ ինչ զեղերու հետ ունեցած ազդակցութեան
 մտադիր բրած էր արդէն François Lenormant
 (Lettres assyriologiques, I, 22) եւ այս կարծիքին կը
 հետևին Gatteyras (L'Arménie et les Arméniens,
 Paris 1882), Theodor Kluge, Studien zur ver-
 gleichenden Sprachwissenschaft der kaukasischen
 Sprachen, I. Die Sprache der urartäischen Inschrif-
 ten und ihre Stellung im kaukasischen Sprachen-
 kreis, MVAG 12 (1907), սրակ 5: Յարեթարանու-
 թեան ուղղութեամբ կը գրէ բնականաբար իբր այս
 գործիչի ներկայացուցիչներէն մին՝ J. Meščaninov,
 Vydvigaemye jafetičeskim jazykoznanjem voprosy
 v oblasti izučeniya vanskoj klinopisi. Jafet. sbor-
 nik IV (1926), էջ 72—122. J. Meščaninov, Drevne-
 vanskije imena bogov i carej, Jaf. sbornik V (1927),
 p. 82—101. J. Meščaninov, Chaldovedenie. Trudy
 O-va Obsledovanija i Izučeniya Azerbajdžana No. 10.
 Baku 1927. J. Meščaninov, Jazyk vanskoj klinopisi.

նապէս չէ լուծուած եւ դժուարին ալ է ցոր-
չափ ուրարտական բեւեապրերու ամբողջա-
կան հրատարակութիւնը լոյս չէ տեսած :

Ուրարտացիներն իբր անկախ ժողովուրդ
սլաամութեան բեմէն քաշուելէն ետքը բոլո-
րովին շանհետացան . անոնք ոչ միայն իրենց
ազդեցութեան կնիքը դրոշմեցին Հայաս-
տանի վրայ³⁶⁸, այլ ձղեցին նաեւ սերունդ-
ներ : Իբր այսպիսի կը կարծուին հայ նա-
խարարութեանց մէջէն Մանուազեանց եւ
Ռշտունկաց տոհմերն, որոնց առաջինը Մե-
նուասէն³⁶⁹, եւ երկրորդը Ռուշասէն³⁷⁰ սե-
րած ըլլալ կը համարուի, թէ եւ չկայ սլաա-
մութեան մէջ օրինակ մը, որ պետութեան
կործանումէն ետքն արքունի տունն իբր նա-
խարարութիւն տակաւին ապրած ըլլայ : Սա-

Akademija nauk SSSR, Leningrad 1935- J. Meščaninov, Die neuen Ergebnisse der chaldäischen Forschungen, AfO VI (1930—1931), 201—216: Joh. Friedrich, Zur urartäischen Nominalflexion, ZA 40 (1931), 264—288. Իբր առաջնորդ լեզուի՝ Joh. Friedrich, Einführung ins Urartäische. Grammatischer Abriss und ausgewählte Texte mit sprachlichen Erläuterungen. Leipzig 1933:

³⁶⁸ Կհասէնք միայն աշխարհագրական անուններն, որոնք Ուրարտացիներէն մեզի հասած են: տես W. Belck, Zur Geographie Armeniens. „Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens“, Heft I—II (1901), էջ 45—70. Գ. Ա. Պարթեանց, O nekotorych geografičeskich nazvanijach drevnej Armenii v svjazi s dannymi vanskich nadpisej. Drevn. Vost. Մասկուա 1901. J. Meščaninov, Geogr. nazvanija verchovev Araksa po chaldskim nadpisjam, IRAIMK IV, էջ 43—64:

³⁶⁹ Տաշեան, Ուս. Դաս. Հայ., էջ 369:

³⁷⁰ Sandalgian, Inscr. eun. urar., p. 413:

կայն այս ենթադրութեան նպատակով է Thureau-Danginի³⁷¹ մէկ կարծիքն, որուն համաձայն Ռուչաս է Երիմենասի որդին եւ նոր հարստութեան մը հիմնադիր. իսկ Լեման-Հաուպտ, որ Լըբեմն այս կարծիքին հանդէպ ժխտական գիրք բնած էր, այժմ կ'ընդունի զՌուչաս Լթէ ոչ որդի Երիմենասի, բայց ոչ ալ իբր որդի Շարիդուրիս Գ.ի (Մենուասի սերունդէն), այլ կողմնակի դժէն անձանօթ Շարիդուրիսի մը. իր կողմած Ուրարտուի թագաւորներուն վերջին եւ միակ վաւեր տոհմածասին մէջ³⁷² կողմնակի դժին վրայնա իբր *Rnsas I Sardurichinis* կը ներկայանայ :

Այս վարկածներէն մեր եւ պատմական ստուգարանութեամբ կրնանք Սալդիներու սերունդ համարիլ Սաիոկղեսէն³⁷³, Քսենոփանէն³⁷⁴ եւ Ստրարոնէն³⁷⁵ իբր պոնտական ժողովուրդ միշուած *Haldaiā*, որոնք հայ մատենագիրներուն քով³⁷⁶ Խաղտիք անունով ծանօթ են : Տակաւին բիւզանդական կայսրութեան ժամանակ *Chaldia*ն, Ստեփ. Բիւզան-

³⁷¹ La huit. camp. de Sargon, XVIII—XIX. *տ. եւ* Lehmann-Haupt, Armenien, II, 1. էջ 330 *մը. հմմտ. եւ* մասր դրախտականը 2. 9. Տէր-Պօղոսեանէն, ՀԱ 1927. 350 *մը.*

³⁷² Armenien, II, 2. էջ 685. *տ. նաեւ* Nachträge, էջ 40* *տո Հատ. II.*, էջ 532:

³⁷³ Steph. Byzantinus, p. 680:

³⁷⁴ Բիւր. Արշ. Դ., 3, 4. Ե., 5. 17 *եւն. Կիւր. Խր. Գ., 1, 34* *եւն.*

³⁷⁵ XII, էջ 549 *եւն.*

³⁷⁶ Փաւստոս, Դ., ԺԹ (էջ 179). Խոր. Պատմ. Բ., 9, 59 (էջ 106, 215), Գ., խգ (էջ 313):

դացւոյն բացատրութեամբ «Հայաստանի դաւառմբ», որուն բնակիչները Chaldoi³⁷⁷ կ'անուանուին, կը կազմէր Տրդ բանակաթեմբ (thema) . այս բանակաթեմն Արարացիներուն ալ անձանօթ չէր³⁷⁸ : Խալդիա իւր Արդիւրոպոլիս (Գիւմիւշխանէ) մայրաքաղաքով գեոմինչեւ վերջերս իրր յունական եկեղեցւոյ թեմ գոյութիւն ունէր : Լեման-Հաուպտ³⁷⁹ կը գտնէ Խալդիներու սերունդն այս տեղ եւ Տրապիզոնի կազմերը, ուր որոշ ժողովուրդմբ խալդ կ'անուանուի եւ այն տարբեր գնչուներէն, թէեւ հասարակ գործածութեան մէջ յաճախ շիոթուած է : Նախիջևան-Պայտղիսի հարաւակոզմբ գտնուող Չալդիրան-Քալդիրան, ինչպէս եւ Կարսի եւ ուրիշ տեղեր յիշուած Չալդեր կամ Չլլդրլու անունն «իրաւամբ Խալդիներուն հետ ազերսի մէջ կը գրուի»³⁸⁰ :

Թէ Աւրմիա լճին բովերը գտնուող գիւղերուն նեոտորականներն ալ «մեծ մասով Խալդիներու սերունդ են» կ'եզրակացնէ Հայաստանի այս խուզարկուն³⁸¹ այն պարագայէն, որ ասոնք իրր ճարտար երկաթագործներ կը փնտռուին : Այս կազմերուն բաղ-

³⁷⁷ Այս պատճառաւ Խալդիները (Chalder) պէտք չէ շիոթել Բաբելոնի Քաղղէացիներուն (Chaldäer) հետ . Նժժա. Lehmann, VBGA 27 (1895), 578 ff., Streck, ZA 14 (1899), 122 f. = Հայ. թրդմ. էջ. 81 յլ. :

³⁷⁸ Նժժա. de Goeje, ZA 10 (1895), 100 :

³⁷⁹ Armenien, II, 2, 711 ff.

³⁸⁰ Lehmann-Haupt, անդ, էջ 717 :

³⁸¹ Armenien, I, 304 ff.

մաթիւ ընտանիքներուն քով տիրող աւան-
դութեան մը համաձայն ասոնք իրենք ղի-
րենք կ'անուանեն երկաթագործին, շարքի-
նին (զամիրջիի) որդիներ (այսինքն՝ այն
ցեղին պատկանողներ) եւ կ'ըսեն թէ, իրենց
նախնիներն իբրեւ երկաթագործ Ջիլայէն
կամ Բաղէն եկած են: Սալդիներու սէրու-
թեան բոլորովին աստուածակալական կազմը
կը գտնէ նա Նեոսորականներուն քօյն ալ,
ինչպէս նաեւ նուաճուած պաշտպանեալ քա-
ղաքացիներուն եզական կազմակերպութիւնը՝
ծանօթ «ոսյեա» անունով, որուն նմանը Սալ-
դիներուն քով կը տեսնէ՝ այսինքն նուաճու-
թեան տոնելով Սաղմանասար Գ. ի մէկ պատ-
կերաւոր ներկայացուժը³⁸² կ'ընդունի Սալ-
դիներուն քով երկու բոլորովին տարբեր ցե-
ղեր — բարձրահասակ եւ կարճահասակ — եւ
թէ առաջինը հնդեւրոպական իսալդիներն են
իբրեւ տիրող դասակարգ մը, իսկ երկրորդն
ասոնցմէ նուաճուած ժողովրդեան խաւ մը,
որ միայն հարկաւորութեան պարագային կը
զինուէր եւ պատերազմի կը տարուէր: Ուստի
կը միտի այսպիսի «հնաւանդ յարաբերու-
թեանց իբրեւ մնացորդ եւ շարունակութիւն
հասկնալ ու մեկնել» Նեոսորականներուն քով
տիրող այն տարօրինակ դրութիւնն, որ հինգ
ցեղերու քրիստոնեայ տէրերուն նոյն դաւա-
նանքէն հինգ քրիստոնեայ պաշտպանեալ քա-
ղաքացիներ հպատակ են: Այս պարագա-

³⁸² Տեւ Armenien, II, 2, 680 ff., 902:

ները, ինչպէս եւ Նեստորականներուն նոյն խսկ դիմագծին յատկանշերը հաւանօրէն կարծեցնել կու տան թէ «Նեստորականներուն մէջ հին խալդէի ժողովրդեան գլխաւոր տարր մը կը ներկայանայ»³⁸³ :

Կորդուացիները հաւանաբար լեզուով ու բարձրով Խալդիներու ազգակից ժողովուրդ էին : Կը յիշուին Գղաց (Ջեբել-Չուզիի քով), Ծաւղէից (Beth Zawdai, Zabdicena) եւ Արդնարդին ժողովուրդներուն հետ իբր առանձին քրիստոնեայ ժողովուրդ մը Հայերուն, Վրացիներուն, Աղուաններուն եւ Լփնաց (Դաղիստան) հետ միասին³⁸⁴ : Յառաջագոյն ընդհանրապէս Կորդուքի մէջ Քուրդ անուանուրիչ ձեւ մը կը նշմարուէր, մինչեւ որ

³⁸³ Lehmann-Haupt, Armenien, I, էջ 306. տ. եւ Հաս. Բ., էջ 682 :

³⁸⁴ «Ըստ այսմ պատճենի հրովարտակ եհաս յաշխարհն Հայոց, ի Վրաց եւ յԱղուանից եւ ի Լփնաց, ի Ծոզէից եւ ի Կորդուաց, յԱղմնեաց եւ բազում այլ տեղեաց հեռաւորաց, որոց ոչ էին օրէնք երթալ զայն նանապարհ յառաջ ժամանակաւ : Գունդ կազմէր ի Հսոց մեծաց զազատ եւ զազատորդի, եւ յարբունի տանէ զսոտանիկ մարգիկ. ըստ նմին օրինակի ի Վրաց եւ յԱղուանից եւ յաշխարհէն Լփնաց, եւ որ այլ եւս ի կողմանց կողմանց հարաւոյ, մերձ ի սահմանս Տանկաստանի եւ ի Հուստոնց աշխարհն եւ ի Կորդուաց եւ ի Գղացն եւ ի Ծոզէիցն եւ յԱրգնարդին, որք էին մեծնքեան հաւատացեալք ի մի կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի», Եղիշէ, Ա. (էջ 10), տ. եւ Բ. (էջ 89) : Այս կտորի ինչ ինչ անուաններու աշխարհագրական դիրքի մասին տ. Ստ. Կանոյեանց, Անյոյստ դաւառներ (Վաղարշ. 1914), էջ 9—16, ուր ի մէջ այլոց կ'առաջադրուի թէ Արգնարդին է Աղմնիքի Արգն դաւառը կրկնանուն ձեւով, որ է հայ. Արգն եւ ասոր. Արգուն, ինչպէս Վանտոսպ (անդ, էջ 17 յջք.) :

Martin Hartmann³⁸⁵ այս հին կարծիքին դէմ յաջողութեամբ ողորկեցաւ եւ ցուցուց թէ Քուրդերը Կորդուացիներու (*Karduhoi, Gordyoi*) հետ նոյն չեն, այլ Յոյներէն³⁸⁶ յիշուած *Kyrtioi* ցեղին հետ: Վերջինս աւելի կը յիշեցնէ *Gutii*, նաեւ *Kutii* եւ *Gutium*³⁸⁷, Ասորեստանի հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւմտեան կողմը³⁸⁸ գտնուող վաշկատունիքու բնակավայր երկրի մ'անունն՝ ուստի նոյն ասոր բնակիչներուն հետ: Վինքլէր³⁸⁹ այս վաշկատուն ժողովրդեան մասին այսպէս կ'արտայայտուի. «Ինչպէս Բարեյացւոյն եւ Ասորեստանցւոյն համար Խատալին կամ Փոքրասիացին թեթեւամտութեան ու փոփոխամտութեան մարմնացումն է, այսպէս ալ Կուսէացի ըսելով կ'իմացուի ըմբոստ, աւագակարարոյ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս այսօր նոյն կողմերը Քուրդ անուհով կը հասկըցուի³⁹⁰»:

³⁸⁵ Bohtan (MVAG 1897), էջ 90 յջբ.: Այս կարծիքին կը հետեւի նաեւ Nöldeke (Kardu und Kurden: Festschrift f. Kiepert, էջ 78), իւր երբեմնի կարծիքին հակառակ (Untersuchungen zur Kritik des AT, էջ 148): Տես նաեւ Meyer, GA I, էջ 902:

³⁸⁶ Polyb. V, 52, 5; Liv. 37, 40, 9; 42, 58, 13; Bellius առ Սորար., ժա, 13, 3. ժե, 3, 1:

³⁸⁷ matu Gu-ti-e ki (Rm. III, 103), ա. Streck, Assurbanipal III, էջ 784, որ միաժամանակ մտադիր կ'ընէ թէ ասոնց ցեղապետները «Թազաւոր» ախողոսը կը կրեն, ինչպէս այսօրուան Քուրդերն իրենց զլուխը, ցեղապետը ու զիւղապետը «Մելիք» (յառկապէս = Թազաւոր) կ'անուանեն (անդ, Հատ. Ա., էջ CCCLIX):

³⁸⁸ Հմմտ. § 9, ծնթ. 252:

³⁸⁹ H. Winckler, Die Völker Vorderasiens, AO, I, 1 (1903), էջ 27:

³⁹⁰ Բնագծումը մեղմ է է:

Լեման-Հաուպտ ³⁹¹ Նին Կորդուացիներու սերունդը կը վերադանէ այսօրուան Վրացիներուն մէջ, որոնց բնիկ անունն, որ է *Kartu, Kartul* ³⁹² (Լին վրական եւ փոքր-ասիական ծանօթ վերջաւորութիւն մըն է), ունի ակնառու նմանութիւն Կորդուքի Նեա-որոյ՝ Նեաեւ *Karduḫh* — նախատիպարը քոն-նոփոնեան *Karduhi* ձեւին — ուրիշ բան չէ, բայց եթէ *Kardu* եզակիին յայնակին՝ հայերէնի վրայէն կերտուած : Նոյն իսկ գլխաւոր տարբերութիւնը նուազ ծանրակշիւ է քան որ կ'երեւայ. վասն զի վրացերէն ք Տնչունն առանձնայատկութիւններ ունի, որոնք դայն ք Տնչումին կը մերձեցնեն» : Լեման-Հաուպտ կը գիտէ նաև վրացիներու աւանդութեան, «որ գիրենք հարաւէն դաղթեցնել կու տայ» եւ ինչպէս կ'երեւայ, յարաբերաբար ուշ ժամանակ, եւ ասանձնապէս մատնանիչ կ'ընէ «վիճափոր բնակարաններուն», որոնցմով «լի էր երբեմնի Կորդուաց աշխարհն, որոնք Վարձիէի շինուած քներուն Նեա տմենամեծ նմանութիւնն ունին — անկանոն շարքեր վիճափոր բնակարաններու իրարու վրայ բարձրացած բազմաթիւ յարկերով : Վիճափոր բնակարաններուն այս նախնական ձեւը Խաղ-դիներու բուն երկրին մէջ բայրափին կը

³⁹¹ Armenien, I, էջ 104 յջ. , II, 2, էջ 679 :

³⁹² J. Karst (Alarodiens), p. 99 s.), *Kartuli* կամ *Karthveli* անունն ստուգարանօրէն կը նոյնացնէ *Karduniaš, Qalduni, Chaldi, Kordukh, Carduchi* ձեւերուն Նեա :

պակսի, մինչ բնականարար արեւմուտք, Փոքր Հայքի մէջ, խալդի տէրութեան շրջն-
 դրները դարձեալ երեւանիս հու դայ: Վրա-
 ցիներու եւ Կորդուացիներու միջեւ եղած
 ասնչութեան հարցն եթէ որոշակի ալ կարելի
 չէ հաստատել, դէթ աչքի առջեւ պէտք է որ
 մարդ ունենայ³⁹³»:

§ 11. ԵՐԱՅԱՅՈՒԹԻՒՆ

Մինչեւ հիմայ բսուածներէն կը հետեւի
 թէ Քուրդերու Կորդուացիներու հետ շիտ-
 թութիւնը տապանայեան Կորդուք-աւան-
 դութեան փոփոխման մէջ որոշ գեր խաղա-
 ցած է, ինչպէս եւ Աւրարտացիներու-Այա-
 րողեանց Արաքսի հովտը մզուին իրենց հոն
 ձգած Արարտս անունով Մասիս-աւանդու-
 թեան ծայման օժանդակած:

Առաջիկայ ուսումնասիրութեամբ կը յու-
 սամ ամբողջ իրողութիւնն իր հարցերովը
 ներկայացուցած ըլլալ, այսինքն թէ Արարտս
 նաեւ Մն. Ը, 4 տեղիքին մէջ բեւեռադրու
 Աւրարտուն է — անաարբեր թէ իբր լեռան
 կամ երկրի անուն հասկնալու է, երկուքն այ
 նոյն բանին կը յանդին — եւ այն թէ հոյկա-
 կան Տարսո-Մասիսը կը յարարբէ, ուր
 դտանք Աւրարտացիներուն բնակավայրը

³⁹³ Անդ, էջ 105: Karst (Alarodiens, էջ 66 յձ.)
 Վրացիները փոխդական ժողովուրդ մը կը համարի,
 դէթ անուանս տուած իր ստուգարանական մեկնու-
 թեան համաձայն:

ն. Ք. ժԳ. դարուն համար : Այս լեւնաշղթան իբր տապանալեւ համարած են քանի մ'աւանդութիւններ, նոյն իսկ Կորդուք-աւանդութիւնն եւ բարեւական ջրհեղեղի գրոյցն . սրովհետեւ դասականներուն Gordyene բացատրութեամբ Տաւրոս-Մասիոսն ալ կը հասկըցուէր եւ միայն յետագային է որ այս աշխարհադրական գաղափարին անձկանալով տապանալեւը դէպի հարաւ փոխադրուած է . ասոր նպատած են նաեւ ինչ ինչ սխալ ստուգարանութիւններ :

Այս եզրակացութիւնը կ'արդարացնէ զմեզ անտեղի համարելու տեղիքիս Մովսէսի հեղինակութեան մասին ոեւէ կատկած . աւելի անտեղի է բնականաբար գոյն բնագրէն անջատել եւ կրտսերագոյն ժամանակի՝ այսպէս կոչուած քահանայական բնագրին վերադրել : Առաջիկայ գլուխը կը փակեմ Արեւելքի հնագոյն պատմութեան խուզարկութեան համար վաստակաւոր (աշխարհիկ, ոչ-կաթողիկէ) մասնագէտի մը ³⁹⁴ խօսքով . «Վերջերս մասնաւորապէս կարծեցեալ լուսամիտ շրջանակներու մէջ սովորութիւն դարձած է . ամէն բան, ինչ որ Հին Կտակարանն իբր հնագոյն ժամանակի աւանդութիւններ կը յիշատակէ, արեւմտարեւոտ սկնարկով իբր բանդագուշանք մերժել ³⁹⁵ : Անձնապէս ինձմէ

³⁹⁴ Arthur Ungnad, Die ältesten Völkerwanderungen Vorderasiens (Kulturfragen, Heft 1), Breslau 1923, էջ 14 :

³⁹⁵ Ընդգծումը մեզմէ է :

բուրբուլին հետու է սեւէ ջատագովական գործունէութիւն եւ կ'ըսեմ այն, ինչ որ կրնամ բանի պարզապէս իբրեւ պատմադէտ մը, որ ճշմարտութիւնը կը փնտռէ եւ թոյլ կու տայ համարձակելու այս իրերու մասին դատաստան կազմել, որ սկզբնական աղբիւրներուն քննադատական եւ դուռ առարկայական քննութեան վրայ հաստատուած է: Արդ կը տեսնենք թէ Հին Կտակարանի աւանդութիւնը հին Արեւելքին շատ աւելի լաւ տեղեակ է քան որ ոմանք մտքէ կրնային անցնել³⁹⁵»:

ՄԻՆՆԻ

§ 1. ՄԻՆՆԻ ԷԱՐՅԸ ՄԵԿՆԻՉՆԵՐՈՒՆ ԲՈՎ,

Բարեկրօնի դէմ աստուածային դատա-
 վճիւր գործադրելու համար Երեմիա, ՄԼ,
 27 (Եօթան., XXVIII, 27) հրուէր կը կար-
 դայ բացի Արարատէն նաև Միննիին եւ Աս-
 րանաղին: Այս տեղիքին երրոյեցերէն բնա-
 դիրն է՝ *mamlakôth arārāt, minni wəškenaz.*
 Միննի անունը կը սրահսի երեւութապէս
 Եօթանասնից թարգմանութեան մէջ. *βασί-*
λεις ἄρατε¹ παρ' εμου, και τοις δαχρυαζέουσ,
 ինչպէս բնականաբար հայերէնի մէջ այ-
 «Պատուէր ասը յիմէն (շառ' էստ) այրա-
 րատեան² թողաւրութեան եւ ասքանաղեան
 դնղին»: Կ'ըսենք երեւութապէս, որովհետեւ
 Եօթանասնից թարգմանութիւնն ալ ունեցած
 է իր առջեւ Միննի անունը, բայց գոյն
 հասկցած է ոչ թէ իրր յատուկ անուն, այլ
 անձնական դերանուն մին նախադրութեամբ:
 Պայծառ է սլոմ Արարատ անունը, կը մնայ
 տակաւին նկատել լերջին երկու անունները:

¹ Տես այս ժամին վերը՝ Գլուխ Ա., ծնթ. 4:

² Տես վերը՝ Գլ. Ա., ծնթ. 3:

Որովհետեւ Պեշխտան ևւ Քարղուժ Միննի Հայաստան Քարղմանած են, շատ մը մեկնիչներ շտատամսեցան այս Երկու անուններն իրարու հետ աղերսի մէջ դնելու: Նոյն խոյ Armenia անուան մէջ փորձեցին Միննի կամ Ման անունն իբր ստուգարանական բաղկացուցիչ մաս մը դռնել: Մինչ Streck³ «սարղապէս» իբր «ստուգարանական խոյ մը» կ'որակէ Բոխարտի մեկնութիւնն, որուն համաձոյն Armeniaին կը տրուի սեմական ծագում իբր Har-minia, այսինքն Միննի լեոնաշխարհ, Մուրատ⁴ այս շատ հաւանական կը յայտարարէ: Քէեւ նա այս ստուգարանութեան իբր հիմ չի նկատեր արամերէն har բուն, այլ բակտր. *hara* (կամ *haraiti*), նմանապէս լեո նշանակութեամբ եւ զոր կը գտնէ — յենլով Spiegelի յտաղբերութեանց վրայ — բազմաթիւ անուններու մէջ, ինչպէս *Ar-bela*, *Ar-burdsch* եւն: Ուստի *Armina* կամ *Arminiya* իբր բարդութիւն մը Հար-Միննի կրկին բառերուն՝ սկզբնարար նշանակած բլլալու է Միննիներու լեոնաշխարհ: Այս անուանակոչումը «կը տրուէր նախնարար միայն մարական-հայկական սահմանալեոներուն մէջ հաստատուած Միննի-Մաննացիներուն — շատ հաւանական է թէ այն ցեղերէն մին, որոնց հետ հայ ժողովուրդը խառնուեցաւ — կամ այն լեոնային

³ ZA 14 (1899), էջ 145 = հայ. թղմ., էջ 104 յջ.:

⁴ Fr. Murad, Ararat und Masis, 18:

երկիրներուն, ուր ասանք կը բնակէին եւ միայն յետոյ կամաց կամաց այս սահմանա- լիւններուն հտեւը դտնուող Հայաստանի լեռ- նագաւառներուն փոխանցուելով այս անուա- նակոչուժք Մարերու կողմանէ՝ ընդհան- րացաւ»⁵ :

Քանի մը մեկնիչներ այս նոյնացումնե- րուն մէջ դեռ շատ՝ յառաջ դացած են : Ասոնք նկատելով Ման եւ Վան անուններուն նմա- նութիւնը հին Մանը Վանայ աշխարհին մէջ կը փնտռէին⁶ : Ուստի զարմանալի չէ որ Բոխարտէն ի վեր բազմաթիւ գիտնական- ներ⁷ Միննին Նիկողայոս Դամասկացոյն⁸, Minyasի հետ համեմատած, նոյն իսկ նոյնա- ցուցած են : Թէ այս նոյնացումն անտեղի է, կը ցուցնէ արդէն Եօթանասնից թարգ- մանութիւնը : Երբ Ք. դարուն ն. Ք. Միննիին յիշատակն այն աստիճան անհետ կորսուած էր որ Եօթանասնից թարգմանիչներն իսկ չեն կրցած հասկնալ, ի՞նչպէս կարելի է այս- պիսի կենդանի յիշատակ ենթադրել Երկու դար յետոյ ապրող մատենագրի մը եւ մա- նաւանդ անոր ընթերցողներուն քով, որ կա- րենար այս Զ. դարէն (ն. Ք.) ի վեր անհի-

⁵ Murad, *անդ.*, էջ 18—19 :

⁶ Տես այս տեսութեան քանի մը պաշտպաններ սուր S. Weber, *Ararat in der Bibel*, Tüb. ThQSch, 88 (1901), էջ 336 յջ. = *Հայ. թրգմ.*, էջ 22 :

⁷ Belck, VBAG 1894, 480. Murad, *անդ.*, էջ 47 յջ. : S. Weber, *անդ.*, էջ 335 = *Հայ. թրգմ.*, էջ 20 յջ. : C. Orelli, *Der Prophet Jeremia*³, LI, 27 եւն. :

⁸ Flav. Jos., *Antiq.* I, III, 6. Euseb. Praepar. evang., IX, II.

տացած ժողովրդեան մը երկրին անուան վրայէն բոլորովին անյայտ լերան մը դիրքն որոշել: Այս պատճառաւ Արմիճիա անուան յատաճրբերութիւնը Հարմիճիաէն կը մնայ միշտ ինդրական եւ նոյն իսկ երբ Ասորիներն ու Թարգում Միննին Հայաստան կը թարգմանեն, ասիկա պատմական վկայութիւն մը չէ, այլ լոկ փորձ մը Միննին մեկնելու, որ այնչափ արժէք ունի, որչափ տակաւին քննուելիք փաստերն, որոնց վրայ հիմնուած է⁹: Գէթ որոշ արդիւնք մը ձեռք բերելու համար դարձեալ բեւեռագրերուն պէտք ենք դիմել, որովհետեւ Հին Կտակարանը վերոյիշեալ տեղիքին մէջ յիշատակուած անունէն զատ այս մասին ոչինչ կ'ուանող է:

§ 2. ՄԻՆՆԻ ԲԵԻՆՈՒԳՐԵՐՈՒՆ ՄԵՁ

Ս. Գրքի Միննին կը համապատասխանէ ասորեոս. բեւեռագրերուն Մաննայի¹⁰ եւ խալդէ արձանագրութեանց Մանա¹¹: Այս Մաննայի-Ման, ինչպէս ասանձնապէս

⁹ S. Weber, Tüb. ThQSch 1901, էջ 340 = Հայ. թրգմ., էջ 27 յջ.: Արմիճիա, Արմանիա = Արման, տ. 2. Յ. Տաշեան, Հաթեր եւ Ուրարտեանք, էջ 343:

¹⁰ Ասորեոս. տեղեկութիւններ Մաննայի կամ Մանի մասին կը յիշատակեն Streck, ZA 14 (1900), 134 յջ. = Հայ. թրգմ., էջ 93 յջ. եւ Thureau-Dangin, La huit. Camp. de Sargon, էջ II—V. Հմմտ. նաեւ Streck, Assurbanipal, Bd. 1, S. CLXXXIV, ձնթ. 1. Ասորհաղդոնի շրջանին համար տ. մասնաւորապէս Klauber, PRT (= Politisch-relig. Texte der Sargonidenzeit), 1913, էջ LVII—LIX:

¹¹ Տես ասոր մասին տեղիքներ տ. Sayce, JRAS, XIV:

Մէյս շէշաւած է, սէտք է դանապանել Վան-
 Բիւյնայէն¹²: Մեր կը բնակէին այս Ման-
 նացիները: Ասորեստ. բեւեապօրերուն հա-
 մաձայն այս երկիրը կը գանուէր Ասորես-
 տանի հիւսիսային կողմը՝ ոչ հետու մէկ կող-
 մանէ Ռէրարաուէն եւ միւս կողմանէ Մա-
 րատտանէն: Բեւէք¹³ Մաննացիներուն աշ-
 խարհը կը փնտռէ Ռեմիոյ յճին հարաւային,
 հարու-արեւելեան եւ հարու-արեւմտեան
 կողմերը: Անոր զլիսասօր սպայոցոյն է Թաշ-
 Թէփէի (Ռեմիոյ յճին հարասիւղմբ) ար-
 ձանապուծիւնն, որ կը պատմէ Ռեարատաց-
 ւոց Մենուսս Թապասրին կատարած արշաւը
 Մաննացիներուն դէմ եւ անոր նուաձած
 երկրին մէջ՝ համանուն ժայռին վրոյ պա-
 ռառի մը շինուծիւնը: Ասկէ կ'ուզէ Բեւէք եզ-
 րակացնել՝ թէ այս աշխարհակալ Թապասրը
 պարտը ուղղակի Մաննացի-պետուծեան
 սահմանաբերանը շինած պիտի չըլլայ, այլ
 աւելի բուսականաչափ ներսերը կամ կեն-
 դրոնը:

Սակայն հարց կ'ելլէ՝ թէ արդեօք Ման-
 նացիները միշտ ա՞յս տեղ կը բնակէին եւ եթէ
 ոչ, ե՞րբ եւ ո՞ր տեղէն այս կողմերը մտած

¹² Sayce, *անդ*, Մասն 3, 4. Schrader, *Zur Geogr. d. assyr. Reiches*, էջ 330. Belck, *VBAG*, 1894, էջ 480. Streck, *ZA* 14 (1899), էջ 145 = *հայ. թրգմ.*, էջ 104 յջ.:

¹³ Wald. Belck, *Das Reich der Mannäer*, *VBAG* 1894, էջ 480 յջ., այս կարծիքին կը հետեւի նաեւ Friedr. Nötscher, *Das Buch Jeremias*, 1934, էջ 346 յջ.:

են: Բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ Ասուր-նասիրտագի ժամանակ եւ Սաղմանասարի կառավարութեան (860—825) սկիզբները այն երկիրն, ուր վերջէն Մաննացիներուն կը պատահինք, ուրիշ անուններ կը կրէ, եւ մասնաւորապէս Ուրմիոյ լճին հարաւային եւ հարաւ-արեւմտեան եզրամասերը իբր Կիր-րուրի եւ Չամուա նշանակուած կը զըտ-նենք¹⁴, իսկ միւս կողմանէ յետադային այս կողմերը Մաննացիներն երեւան կու գան եւ այն իբր չափազանց ռազմիկ, պատերազմա-սէր ժողովուրդ մը, սրուն կատարեալ նուա-նումն ոչ մէկ ասորեստ. Թագաւորին յաջո-յած ըլլայ կը Թուի, ասկէ կը հետեւի Թէ Մաննացիներն այս կողմերուն նախնի բնիկ-ները չեն, այլ յարարերարար ուշ ժամանա-կաշրջանին խուժող աշխարհակալներ:

Թէ ե՛րբ մերձասորապէս այս ներդադիթը տեղի ունեցած է, կարելի է միայն կուսա-րար որոշել Սաղմանասարի տարեկրութիւն-ներէն, որ առաջին անգամ կը յիշատակէ Մաննացիներն եւ այն իւր կառավարութեան Յորդ տարւոյն՝ 830ի (ն. Բ.) պատերազմական տեղեկագրութեան մէջ: Սոյն տարին կ'ա-ռաքէ Դայիան-Ասուր՝ իւր տուրտանը (սպա-րապետը) հիւսիս-արեւելեան պետութեանց դէմ, սը Չաբ անցնելէն ետքը Խուբուսկիա կը կտրէ եւ ապա Իգիրտուի՝ Մանի Ուղակի անունով Թագաւորին մայրաքաղաքին դէմ

¹⁴ Հմմտ. Բեւթ., անդ, էջ 482 յջ. : ♦

կը քայլէ : Այս արժաւանքը կ'աւարտի Պարսուայի նուաճումով, որ Բելքի համաձայն Աւրմիոյ լծին արեւելեան կամ աւելի ճիշդ հարաւ-արեւելեան կողմերը փնտռելու ենք : Հետեւաբար Մանի Ուղակիի պետութիւնը կը գետնոյզ Խուրուսկիայի եւ Պարսուայի միջեւ : Եւ այս աշխարհամասերը կը համարի այն երկիրներն, ուր կը գտնուէին Կիրրուրի եւ Չամուա, որոնք ասորեստ. թագաւորներուն միշտ նորանոր մտահոգութիւն կը պատճառէին եւ միայն ասորեստ. բանակներուն աստատակութիւնն էր որ զիրենք կը ստիպէր հարկատուութեան դիմանելու : Ուստի մինչեւ թ. դարու կէսերն Ասորեստանցիներուն գէտի հիւսիս-արեւելք ուղղուած ամէն արշաւանքներուն ժամանակ այս պետութիւններն ու ասանց իշխանները պարտուող եւ հարկատու թշնամիներու կարգին մէջ կը դանկնէք, եւ երբ սակայն կու գայ ժամանակ մը, երբ ասորեստ. պատերազմական տեղեկագիրներն այլ եւս Չամուա եւ Կիրրուրի չեն յիշեր, այս երեւոյթը կարելի է միայն անով մեկնել, որ անոնք այլ եւս հոն դոյութիւն չունէին, անոնք աներեւութացած էին եւ ասանց տեղը Մաննացիներու մեծ պետութիւնն անցած էր : Ասորեստ. պատերազմական տեղեկագրութեանց մէջ Չամուա փերջին անգամ կը յիշատակուի Սողմանուտարէն՝ իւր կասալարութեան Կրդ տարւոյն (856 Ն. Ք.) արշաւանքի ժամանակ, ասոր հակառակ Կիրրուրի 857ին, նոյն թագաւորին կասալարու-

թեան Յրդ տարւոյն արշաւանքի ժամանակ :
 Հետեւաբար Մաննացիներու ներգաղթը պէտք
 է 856—830 ն. Ք. տեղի ունեցած ըլլայ :

Ուսկի՞ց եկան Մաննացիները : Բեւեք¹⁵
 կը կարծէ թէ այս ներգաղթի շարժումն
 սկսած ըլլայ Ուրմիոյ լճին հարաւային ափին
 արեւելյակողմէն, որովհետեւ եթէ Երասխի
 կողմերէն եւ Ուրմիոյ լճին հիւսիսային ափին
 երկարութեամբ կատարուած ըլլար, հարկ
 էր որ նախ Կիրդան պետութիւնն ջնջուէր,
 որուն գոյութիւնը սակայն դեռ Սաղմանա-
 սարի ժամանակ կը վկայուի : Բեւեքի այս եղ-
 րակացութիւնն ամէն առարկութենէ աղաս-
 չի համարիր Ծորէք¹⁶, որուն համաձայն
 «հակասակն այ կարելի է», ուստի չի դե-
 գելիր Մաննացիներու գաղթականութիւնն
 Ուրարտացիներու գաղթին հետ պատճառա-
 կան աղերսի մէջ դնել : Ասոր տեսութեամբ
 Ուրմիոյ լճին հիւսիսային եւ արեւելեան կող-
 մերը գտնուող ժողովուրդներու հոսանքը
 թ. դարու առաջին կէսին դադար տաւ, սա-
 կայն այս հոսանքին սկզբնաւորութիւնը շատ
 հաւանական է որ ժ. դարուն վերջին տաս-
 նեակներէն է, հետեւաբար Կիրդանի առաջին
 անդամ արձանագրութեանց մէջ յիշատա-
 կուելէն յտուաջ : Սակայն Ծորէքի այս կար-
 ծիքը հիմնուած է այն ենթադրութեան վրայ
 թէ Ուրարտացիներու նախնի բնակավայրն է

¹⁵ Անդ, էջ 484 յջ. :

¹⁶ ZA 14 (1899), էջ 144 յջ. = հայ. թրգմ.,
 էջ 104 :

Երասխի դաշտը եւ թէ ասորեացի. սեպտ-
դրերու մէջ անոնք առաջին անգամ թ. դա-
րուն երեւան կու դան, որ սխալ է¹⁷: Մա-
նեան տէրութեան սահմանը կը դժէ Շարէք¹⁸
իրը կենդրոն նկատելով Ուրմիայի լճին հա-
րաւային եւ հարաւարեւելեան մասն, որով
կը պարունակէր Ատրպատականէն ալ ինչ ինչ
մասեր: Մանեան ժողովուրդ կը բնակէր
նաև. Սուրի նահանգին մէջ, որուն մայրա-
քաղաքն է Ուշֆայես. Լեման-Հասուպա հե-
տևողութեամբ Thureau-Danginի այս Ուշ-
քայեան կը նշանակէ թաւրիզի հետ: Մար-
դան կը պատմէ թէ Ուրարտացիներն իրենց
ձիերը գլխաւորաբար այս Սուրի նահանգէն
կ'առաջարէին, որով հին պատմական հիմ կը
ստանայ Շարէքի նկարագրութիւնը թէ
թաւրիզի հարաւային կողմը կը գտնուին ա-
մէնէն հիանալի արօտատեղիները. «Հոն կը
հարակէին նահանգին ամենագեղեցիկ ձիերը,
իրը 3000 թուով»¹⁹:

Այս գծուած սահմանին համաձայն Ման
կամ Միննի (Մաննայի) լնդհանրապէս սպա-
ղայի Հայաստանի ազգայրական եւ մեծ մա-
սով նաև քաղաքական սահմաններէն դուրս
կ'իջնար: Շարէքի վարկածին համաձայն
Վանայ գուտս մը անձուկ իմաստով Մանին
պատկանած է, սակայն ասոր մեծ մասը նմա-
նապէս Հայաստանէն դուրս կ'իջնայ: Հոս

¹⁷ Տե՛ս վերը՝ Գլ. Ա., § 6 եւ 10:

¹⁸ Streck, Assurbanipal, I, CCCLVII f.

¹⁹ Տե՛ս Lehmann-Haupt, Armenien, II, 1, S. 318:

Հայաստան ըսելով կը հասկնանք յետագոյ
 Հայաստանն եւ ոչ թէ այն ժամանակուան
 Ռերարտուն, որուն վեհապետութեան ներ-
 քիւ զտնուած է Ման ժամանակ մը: Մանեան
 տէրութեան պատմութիւնն ունի արիւնա-
 չեղ պատերազմներով յեցուն էջեր: Մինչ
 Ռերարտու-Արարատ, աշխարհակալութեան
 տենչէ մզուած, հիւսիսէն դրացի տէրութեան
 վրայ կը յարձակի, հարաւէն Ասորեստան
 մուկին կատաղութեամբ ուղմաղաշա կ'իջ-
 նայ այս խիզախ թշնամւոյն դէմ, որ յանդ-
 ցնած էր Նինուէի բազմաթիւ հարկատու տէ-
 րութիւններու ինչ ինչ երկիրներ իրեն կցել:

Ուրարտուի դէմ կրցաւ Մանի պետու-
 թիւնն իր անկախութիւնը պահել: Յանօթ
 խալդի արձանագրութեանց մէջ իզիրտու
 կամ Ջիրտու՝ Մանի մայրաքաղաքին անուան
 բնաւ չենք պատահիր. ապացոյց թէ Ուրար-
 տու զայն բնաւ չէ նուաճած: Միայն Ասորես-
 տանցիներու անընդհատ յարձակումներուն
 պատճառով նեղ կացութեան մատնուած՝
 ստիպուեցան արեւմտեան զօրագոյն պետու-
 թեան հետ միանալ եւ այն՝ Սարգոնի հաւա-
 տարիմ Ազայի սպանումէն եւ խալդէսէր
 Բազդատտի թագաւորին դահ բարձրանալն
 յետոյ:

Եւ ոչ իսկ այսչափ բախտ ունեցաւ Ման
 Ասորեստանի դէմ մզած պատերազմներուն
 ժամանակ: Արդէն Սաղմանատարի կատաղա-
 րութեան 30րդ տարին (830ին) ասոր տուր-
 տանը տարեկան տուրք — «արջատ ու ոչ-

խարներ» վճարելու պարտադրեց, որ կը շարունակուէր նաեւ ասոր յաջորդին ժամանակ: Մաննացիներն ամէնէն աւելի կը յիշուին Սարգոնի սեպագրերուն մէջ: Այս ժամանակ կը կաղժուի Ասորեստանի դէմ հիւսիսային պետութեանց դաշնակցութիւնն՝ Ռերայտուի առաջնորդութեան ներքեւ, որուն կը գինակցի նաեւ Ման: Այս դինակցութիւնը սակայն չի կրնար խափանել, որ նա Սարգոնէն չպարտուի եւ հարկատու չդառնայ: Այս թագաւորին յաջորդներուն ժամանակ հնդեւրոպական ազգերու հոսանքին յառաջխաղացումը Մաննացիներուն յարմար առիթը կու տայ օտար լուծը թօթափելու: Մանաւորացիս Ասարհադդոնի ժամանակ կը գտնենք զիրենք օտար ցեղերու հետ միասին, որոնք հիւսիսէն եւ հիւսիս-արեւելքէն Ասորեստանի կը սպառնան, ինչպէս Knudtzonի հրատարակած պատգամահարցերէն կը տեսնուի: Յարատեւ թշնամութիւնները, զորոնք Ման Ասորեստանի դէմ կը ցուցադրէր, հաւանաբար պատճառ եղան որ Ասուրբանիպաղ ասոր Ախշէրի²⁰ թագաւորին հետ պատերազմի բռնուի: Արշաւանքը տեղի

²⁰ Ախշէրիի հետ կը համեմատուի Ա. Մնայ. է. 10 երրայեց. բնագրին Ahišahar անունը (հայ. Աբի-սասար). Գելիշի համաձայն սյս անունը կը նշանակէ «եղբայր առաւօտու», սակայն սեմական ըլլալը տակաւին խնդրական է, եթէ Մաննացիները «արիական ժողովուրդ մը» ըլլան. տ. Streck, ZA 14 (1899), էջ 137, ծնթ. 1 = հայ. թրգմ., էջ 96, ծնթ. 1. Նոյնը՝ Assurbanipal, I, CCCLVII. ասոր հակառակ Prášek, Geschichte, I, 130:

ունեցաւ հաւանաբար 660/659ին : Գիշերային արիւնասեղ ճակատի մը մէջ Ասորեստանցիները ջախջախեցին թշնամւոյն ռազմական ուժերը, մտան Ման եւ դրակեցին բոլոր նշանաւոր քաղաքները, գլխաւորաբար երկու մայրաքաղաքները՝ Իզիրտու եւ Իշտատու : Այս առթիւ տիրացան նաեւ երբեմնի ասորիտա . հողամասերուն, մասնաւորապէս Պալղիր երկրին, զորոնք Մաննացիները գրաւած էին Ասուրբանիպաղի նախորդներուն ժամանակ : Ռազմադիտական այս ձախողանքը յառաջ բերաւ անծայր դժգոհութիւն ժողովրդեան մէջ, որ արիւնասեղ յեղափոխութեան յանդէպ : Ախշէրի թագաւորն սպաննուեցաւ : Ասոր սրղին ու յաջորդը՝ Ուալլի ստիպուեցաւ Ասորեստանի հետ խաղաղութեան դաշինք կնքել եւ ասոր երաշխաւորութեան համար թագաժառանգը՝ Երիտիննի իրր պատանդ Նինուէ ստաքել եւ տարեկան աւելի մեծ տուրք վճարելու պարտաւորուեցաւ : Սակոյն անհիմ չէ ենթադրելը՝ թէ այս խիղախ ժողովուրդը՝ թէեւ բոլորովին ընկճուած, կրկին զօրացաւ, երբ Ասորեստան միշտ տկարանալով կորստեան ճամբան կը քալէր, մինչեւ որ Բաբելոն ասոր մահացու հարուածը տուաւ : Ասով կը մեկնուի նաեւ այն պարագան, որ Երեմիա կրնար Ման-Միննի մէջ տեսնել պետութիւն մը, որ կոչուած էր յաղթական Բաբելոնին ալ սպաննալ եւ վտանգաւոր դատնալ : Հաւանա-

բար յետոյ հնդեւրոպական ալիք մը վերջ
տուաւ Մանի պետութեան²¹ :

Հոս անցողակի յիշենք, որ Հայաստանի
հետ աղերսի մէջ գրուած է նաեւ Ամոփս,
Դ, 3: Երբայեց. բնագրին մէջ կը կարդանք՝
wāhišlakthenāh haharmônāh, Վուլգ. *proji-*
ciemus in Armon, Եօթան. *εις τὸ ὄρος τὸ Ῥομ-*
μῶν, միայն տարբերակ մը ունի Պեքման,
ինչպէս հայ. «եւ անկանիցիք ի լերինն Ռե-
մանայ». Սիմաքոս կը թարգմանէ պարզա-
պէս՝ *εις Ἑρμενίαν* կամ *Ἀρμενίαν*, այսպէս
նաեւ ունի Քաղզէականը *tūrē harmenī*: Յե-
ցած այս վերջին թարգմանութեան վրայ
կ'ուզէ Բոխարա²² հոս *Minni* իբր Հայաս-
տանի մաս մը նկատել: Թէ որչափ սակայն
այս տեղիքը (Ամ. Դ. 3) Հայաստանի հետ
կապ ունի, դժուարին է որոշել: Նոյն իսկ
նորագոյն ժամանակի մասնագէտներն այս
հարցը լուծելու ժամանակ իրարմէ շատ կը

²¹ Մանի պետութեան մասին տ. Streck, ZA 14 (1899), էջ 134 յը. = հայ. թրգմ., էջ 93 յը., Streck, Assurbanipal, I, էջ CCCLVII յը., S. Weber, Tüb. ThQSch 1901, էջ 346 յը. = հայ. թրգմ., էջ 36 յը.: Հարց է թէ ինչ ցեղի կը պատկանին Ման-նացիները. Prášek (Geschichte, I, էջ 120, 129 յը.) կը նոյնացնէ դանոնք *umman Mandat* հետ մեկնելով Ման-դա իբր «Ման աշխարհ» (այսպէս նաեւ Hommel, Geschichte, էջ 221, 402), մինչ Ետրէք (Assurbanipal, տնդ.) զշատ մեծ հաւանականութեամբ արիական ժողովուրդ մը կը համարի. հմտ. նաեւ ZA 15 (1900), էջ 355, ծնթ. 3. Assurbanipal, I, էջ CCCLXXVI, ծնթ. 1:

²² Հմտ. A. Legendre, Dictionnaire de la Bible (F. Vigouroux) տես Armon.

տարբերին, այսպէս ՍԵԼԼԻՆ²³ *hēr mōnāh* իբր
 Բասանի լեռ, մինչ կրամէր²⁴ այս տեղիքի
 համար կ'ըսէ. «Վերջին նախադասութիւնը
 կարելի չէ հասկնալ»: Սակայն ինչպէս հան-
 դուցեալ ուսուցիչս՝ Ուսուցչապետ Ն. Շլեզլ
 ժամանակին բերանացի հազորդած էր, այս
 համարն երկրի հետ բնաւ կապ չունի, այլ
 հետեւեալ կերպով կարդալու է. *ubīphrā'im*
thu'ēnāh išāh nēgdāh uhāšōlakthēn mehā'ar-
mānōth, «խրամատներու մէջէն պիտի անց-
 նիք, ամէն մէկն իր առջեւէն, բերդերէն
 պիտի արտաքսուիք»:

²³ E. Sellin, Das Zwölfprophetenbuch (1922),
 էջ 179 յջ. 1
²⁴ K. Cramer, Amos (1930), էջ 35 յջ. 1

ԱՍՔԱՆԱԶ

§ 1. ԱՍՔԱՆԱԶ-ԱՇԳԵՆԱԶ-ԱՇԳՈՒՋԱՅԻ- (ԿԱՍ
ԻՇԳՈՒՋԱՅԻ-) ՍԿԻԹԱՅԻՔ

Հիւսիսէն Բարեյանին սպաննացոյ կը-
րորդ թշնամին կ'անուանէ Երեմիա Ասիա-
նագ, երբ. **יַשְׁכְּנַז** (*aškanaz*), եօթնն.
Ἀσχανάζσοι, փուլղ. *Ascenez*. որ ապաճա-
մարին¹ մէջ իբրեւ Քամերի առաջին սրգի
կը յիշատակուի: Այն անձուկ ապերսէն, որը
կը տեսնենք մէկ կողմանէ Հերոստատոսի բով
Կիմերացիներու եւ Սկիւթացիներու, միւս
կողմանէ բելոսպրերու մէջ *Gimirroi* եւ
Ašgûzai (կամ *Iškûzai*), Հին Կտակարանին
մէջ Քամերի եւ Աշքենայի միջեւ, կը Նե-
տելի արդէն թէ Ասքանայ — Աշքենայ =
Աշգուզայի (Իշքուզայի) = Սկիւթացիները
նոյն են²: Շատ մը մասնաղէտներու կարծի-

¹ Ծն. Ժ., 3. Ա. Մն. Ա., 6:

² Աշքենայ-Աշգուզայի ձևերու ստուգաբանու-
թեան մասին տ. Jos. Karst, *Alarodiens*, 64 ղ.,
E. Blochet, որոն համաձայն Ծննդոց դիրքը իբր թէ
բոլոր պլատյեան ժողովուրդները Քամերէն սերած
կ'ենթադրէ (*ROC* = *Revue de l'Orient Chr.*, 28
[1931—1932], էջ 412), Աշքանայի Աագ մասնիկը կը
համարի պլատյեան յոգնակի շինոյ ձեւն, ինչպէս

քով այս անունը «Աստուածաշունչի մէջ
գրչադրական սխալով Աշքենագի (𐤀𐤏𐤑𐤍
փոխանակ 𐤏𐤑𐤑𐤍 ձեւի) վերածուած է³» եւ
կ'ուղեն Ա (𐤀) ԱԼԻ (𐤀) փոխելով կարգաւ Աշ-
քուգ, որմէ յունարէնին մէջ կրնար Տաւմոս
ըլլալ: Իսկ ասորեստ. եւ եբր. լեզուներուն
մէջ տեսնուած այս անունին յառաջագիր
ձայնաւորը կը մեկնուի անով որ սեմական
ժողովուրդները դժուարաւ կրնան բառա-
սկիզբը կրկին բաղաձայն արտասանել: Այս-
պիսի յառաջագիր ձայնաւորներ կը դանտին
նաեւ ուրիշ անուններուն մէջ, ինչպէս՝
Márhoi — *Amarhoi, Σαργάστοι եւ Asarga-
tijâ, Madai-Amadai⁴ եւն: Schmidtke⁵ կ'ըն-
դունի նաեւ այն հնարաւորութիւնը թէ գուցէ
ուն ընդային էր, որով կրնար այս անունը
Սկիւթացիներուն քով իբր 𐬰𐬀𐬎𐬎𐬀 հնչուին ու-

Շաքանագ = Շաքա-նաս = Շաքա-նար = Շաքա-լար,
եւ այն՝ վերջին ձեւը իբր թիւրքերէնի յոգ. ձեւ, իսկ
վերջընթեքը՝ ժողովուրդէնի եւ ապա Աշքենագը «Պիւր-
րերուն» հետ աղերսի մէջ կը դնէ (անգլ. էջ 208 յջ. 1):
Թէ որչափ յանդուզն է ընդհանրապէս ամբողջ տեսու-
թիւնը պիտի տեսնենք յաջորդ «Պորգոմ» գլխուն մէջ:

³ KAT³, էջ 101. Հմմտ. նաեւ Sayce, The cun.
inscr. of Van JRAS, N. S. 14 (1882), էջ 394. ATA³,
էջ 154. Knudtzon, Assyr. Gebete, II, 131 (113).
Schmidtke, Die Japhetiten, էջ 39, ծնթ. 2. Prásek,
Geschichte, I, 115: Այսպիսի գրչադրական սխալի
մ'ենթադրութիւնը Dier կը համարի իբրեւ «ոչ այն-
չափ հաւանական» (Genesis, էջ 98). Հմմտ. նաեւ
Hömmel, EGA³, էջ 212: Նաեւ Կարտաի համաձայն
Աշքենագ-Աշքուգայի երկու տարրեր ձեւեր են (Ala-
rodiens, 66):

⁴ Prásek, Geschichte, I, էջ 10. ծնթ. 2:

⁵ Die Japhetiten, էջ 39, ծնթ. 2:

նեցած ըլլալ, որ Ասորեստանցիներու լեզուին մէջ անգայինի կորուստով Աշգուզայի եզած է, մինչ երբայեցերէնի մէջ անգայինի պարագան գրաւոր ալ արտայայտելու ջանացած են⁶: Հակառակ մասնագէտներու կողմանէ արուած այս սրամիտ մեկնութեանց բոլորովին համողիչ կարելի չէ համարիլ այս կարծիքն եւ Աշքենազի և տարակուսի ենթարկել, որովհետեւ Տշոմդոսի կից կը գրանենք նաեւ Տշոմդոս կամ Տշոմուս ձեւը⁷:

720ի ատենները ն. Ք! հնդեւրոպական ժողովուրդներու գաղթական մեծ շարժումները կը գորդեցնէին ամբողջ Յառաջակողմեան Արեւելքը, որոնց գլխաւոր ներկայացուցիչներն են Կիմերացիներն եւ ասոնց ազգակից Սկիւթացիները: Յոյներուն Կիմերուս կամ Կիմարուս⁸ եւ ասորեստ. Gimirri կամ Gimirrai ձեւերուն կը համապատասխանէ Ս. Գրքի 703 (Գոմեր)⁹, Եօթան.

⁶ Հմմտ. նաեւ F. Hommel, Hethiter und Skythen und das erste Auftreten der Iranier in der Geschichte, Sitz.-Ber. d. böhm. Ges. d. W. Kl. f. Phil., Gesch. und Philologie, 1898, VI, 16. F. Hommel, EGAO, 212. Մարբուարտի համաձայն (Unters. zur Gesch. von Erân: Philologus, Suppl., X, 1905—1907, էջ 112) ասոր հիմնական ձեւն է skuča. Սկիւթացուց մասին տ. H. Winckler, Kimmerier, Ašguzäer, Skythen, AOF, I, էջ 484 յջ., Prásek, Geschichte, I, էջ 141 յջ., KAT³, էջ 101 յջ., Streck, Assurbanipal, CCCLXXIV:

⁷ Հմմտ. Xenophon, Anabasis, 4, 7, 18 եւ 4, 8: 1:

⁸ Od. 11, 14:

⁹ Մն. Ճ., 2 յջ. դարձեալ Ա. Մն. Ա., 5 յջ. և Եղ. 1Ը., 6:

Թարգմանութեան համաձայն Γομέρ կամ Γομέρ¹⁰. Կիմերացիներուն բնակավայրը կը գտնուէր Սեւ Ծովու հիւսիսային եզերքը՝ Գոնի եւ Գանուբի միջեւ¹¹: Տակաւին Հերոդոտոսի ժամանակ Սկիւթացոց աշխարհին մէջ «Կիմերացոց բերդ» մը, «Կիմերական հուն», մը եւ «Կիմերական Վոսպոր»ը¹² կը յիշեցնէր երկրին նախնական տէրերն, ինչպէս՝ դեռ այսօր ալ Խրիմ (Krim) թերակղզին անոնց անունը պահած է: Իսկ Γομέր անունը մնացած է Հայերուս քով Գամիրք ձեւով, այս պատճառաւ Մարքուարտ¹³ Գոմեր ձեւը «սխալ» կը համարի: Նախաքրիտանկական է. դարու վերջերը Կիմերացիներն՝ իրենց ապրակից Սկիւթացիներու ճնշումին վրայ ստիպուեցան շարժիլ¹⁴: Իսկ Սկիւթացիներն ալ իրենց կարգին Մասպութներէն կը մղուին¹⁵: Կիմերացիներն եւ դա-

¹⁰ Եգ. ԼԸ., 6. հմտ. Lehmann-Haupt, RE = Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie d. class. Altertumswiss., II (1922), էջ 397 յջբ. եւ H. Winckler, AOF I, 6 (1896), 484 յջբ. F. Westberg, Zur Topographie des Herodot, Klio 4 (1904), էջ 188 յջբ. Schmidtke, Japhetiten, էջ 32 յջբ.:

¹¹ O. Schrader, Reallexikon d. indogerm. Altertumskunde² (1917—1923), 587. M. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia (1922), էջ 35 յջբ., E. Ziebarth, Philolog. Wöchenschrift, 1925, էջ 479 յջբ.:

¹² Her. IV, 12.

¹³ Entstehung, էջ 12:

¹⁴ Her. IV, 11—13. հմտ. F. Hommel, EGAO 210. Prášek, Geschichte I, 114. O. Schrader, Reallexikon, 587, որ Կիմերացիներն ուրալ-ալտայեան ժողովուրդներու կարգին մէջ կը դասէ:

¹⁵ Her. IV, 2:

սանք հալածող Ակիթացիները կը քայլեն կառկասեան լեռնաշխարհին հիւսիսային երկա-
րութեամբ մինչև Կասալից ծովի ափն¹⁶, ուր
սյուսուան Գերբենդի դուռն անցնելով
կրնային ամենի լեռնաշխարհի կարելի խոյս
տայ¹⁷: Ակիթացիներէն ազատելու հա-
մար Կիմերացիները կը շեղին դէպի արեւ-
մուտք եւ կը հաստատուին Վանայ լճին քո-
փերը. այս միջոցին Ռերարտացիներն Ասու-
րեան անցիներու հետ պատերազմի բռնուած
էին, կուռախնձարն կը Մանցիներու աշ-
խարհը: Կոսիները տեւեցին մինչև 714, երբ
Տուշաս Ա. անձնատպան եղաւ: Մակոյն ու-
րարտահան հողին վրայ ալ Կիմերացիք
տեւեկանապէս շկրցան մնալ, սրովհետեւ
Ակիթացիք յաջողեցան իրենց ազգակից-
ները¹⁸ դէպի արեւմուտք՝ Փոքր Ասիա մղի-

¹⁶ Her. IV, 12. Հմմտ. RE 7 (1912), 1958 աւ
Schmidtke, Japhetiten, էջ 39, ծնթ. 3:

¹⁷ Հմմտ. Prášek, Geschichte I, 114. Streck;
Assurbanipal, CCCLXXIV; Schmidtke, Japhetiten,
32 յջ.: Յեղած Ed. Meyerի վրայ (Geschichte I.
452 յջ., Հմմտ. նաեւ նոր տպագրութիւնը 1926,
էջ 681) յջ.) Holzinger (Genesis, էջ 96) Կիմերացի-
ներն ոչ թէ արեւելքէն, այլ արեւմուտքէն՝ Գանուրի
վրայէն դէպի Քրակիա գաղթեցնել կու տայ:

¹⁸ Թէ Ակիթացիներն ու Կիմերացիներն երկու
իրարու շատ մերձաւոր ազգակից ժողովուրդներ են
ասոր ապացոյց է այն պարագան, որ երկու անուններն
ալ յաճախ փոխադարձաբար կը դարձածուին. սցառէս
Գորեն Ա-ի Բիսուասնի արձանագրութեան մէջ չին
պարսկերէն sākāին կը համապատասխանէ կլամ. ša-
ak-ka եւ բարել. (mātu) gi-mi-ti (տ. F. H. Weis-
bach, Die Keilinschriften der Achämeniden [1911],
§ 6 եւ 21). Դարձեալ Ուսմաւ-Մանդա, այսինքն՝
«Վաշկատուներ» կը յորջորջուին երկու ժողովուրդ-

լու եւ իրենք Հայաստանի, ինչպէս եւ ասոր
կից արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան եր-
կիրներու քաղաքական տէրր դաւնալու :

Իրենց այս բնակալայրէն սկսան Սկիւ-
թացիները քիչ մ'ետքը նաեւ միւս հարեւան
ժողովուրդներու հետ պատերազմի բռնուիլ :
Մարերու հետ սենեցած պատերազմի մատին
կը պատմէ Հերոդոտոս, իսկ Ասորեստանի
կոիւներու մատին կը տեղեկանանք Ասար-
հապդոնի տրճանադրութիւններէն, որուն
պատգամահարցերը (Շամաշ ասուածոյն) ¹⁹
կը ցուցնեն՝ թէ Սկիւթացիներու եւ Ասորես-
տանցիներու միջեւ եղած յարաբերութիւնը
նախնարար թշնամական էր : Այս թաղաու-
րին ժամանակն է որ Սկիւթացիները Ման-
նացիներու հողին վրայ ստք կը դնեն, ասանց
կ'օգնեն ասորեստանեան յուճը թօթափելու
համար մզուած կոիւներուն մէջ եւ իրենց
անդրադոյն ասպատակութիւններով ասորես-
տանեան սահմանաշխարհները կը վրդովնե-
ու տակնուվրայ կ'ընեն : Ասոնց այս թշնա-
մական արարքներէն Ասորեստանցւոց գոտայ
թաղաւորը սարսափած հարկ կը տեսնէ «Իչ-
կուղա»ներն իր քաղաքականութեան կողմը
չաճելու համար իր գուտորը Սկիւթացւոց
Բարտաասուա թաղաւորին կնաւթեան տայ :

ներն ալ անխտիր. հմմտ. Prášek, Geschichte I, 114-
Streck, Assurbanipal, CCCLXXIV. Schmidtke, անդ,
էջ 37 :

¹⁹ Հմմտ. Kn. (= Knudtzon) 29 (եւ Klauber,
PRT 16), Kn. 30, յետո. 3. 36, յիջի. 4. 25, յետո.
11. 35, յետո. 1) (Klauber, PRT 20 եւ Kn. 32) :

Ասոր հայոց պատգամահարցն²⁰ է՝ «Բարտապուռա՛ Իշկուղայի թագաւորն, որ հիմայ իր պատգամաւորներն Ասարհաղղոնի՛ Ասորեստանի թագաւորին առաքեց իշխանուհւոյ մը համար, ինչպէս նաեւ Ասարհաղղոն՛ Ասորեստանի թագաւորն իշխանուհի մը կնութեան կու տայ անոր, Բարտապուռա՛ Իշկուղայի թագաւորն Ասարհաղղոնի՛ Ասորեստանի թագաւորին հետ հաւատարմութեամբ իրապէս փրկութենարեք, բարեկամական խօսքեր պիտի խօսի՞, Ասարհաղղոնի՛ Ասորեստանի թագաւորին երդումները պիտի պահէ՞՞ եւ ամէն բան, որ Ասարհաղղոնի՛ Ասորեստանի թագաւորին համար լաւ է, պիտի կատարէ՞»:

Թէ այս ամուսնութիւնը տեղի ունեցա՞ւ եւ թէ Իշկուղայիներն ասկէ ետքն Ասորեստանի հանդէպ բարեկամական յարաբերութիւն ունէի՞ն, բեւեռադրերն այս մասին ոչինչ կ'աւանդեն: Բայց հաւանական է թէ տեղի ունեցած ըլլայ նկատելով այն պարագան, որ Իշկուղայիներն արդէն հակառակորդ էին Գիմիրրայցիներուն եւ Մարբոււն, որոնք նմանապէս Ասորեստանի թշնամիներն էին: Յետագային կը տեսնուին այս երկու պետութիւններն իրապէս բարեկամացած եւ զուցէ նաեւ դաշնակից իրենց իշխանական աներու խնամիական

²⁰ Կո. 29 եւ Klauber, PRT 16. Թարգմանութիւնը Klauberի (էջ 30) հեռեւողութեամբ է:

կապով իրարու հետ կապուած ըլլալու հե-
տեւանքով: Այս պատճառով երբ Ասուր-
բանիպաղ Մանցիներուն դէմ կը կռուէր,
վերջիններուն Սկիւթացիներու կողմանէ
բնաւ օգնութիւն չեղաւ: Ասոր հակառակ
սկիւթական օժանդակ բանակ մը ի դերեւ
հանեց Մարերու Նինուէի գրաւելու առա-
ջին փորձը²¹: Նինուէի առաջին պաշարումը
Կիաքսարէսի ձեռքով սուրբաբար իբր 620ին
ն. Ք. կը համարուի եւ նուաճումը 611—
610 ժամանակամիջոցին²²: Լեւի²³, որ սոս
դէպքերը Հերոդոտոսի²⁴ պատմուածք-
ներու հետ նոյնացնել կը փորձէ, Նինուէի
առաջին պաշարումով կը հասկնայ Նինուէի
դրաւումը 612ին Կիաքսարէսի կողմանէ, որ
իբր յաջողութեանց պատուը կորսնցուց
«սկիւթական հզօր բանակի» մը ասպատա-
կութեամբ, իսկ սկիւթական ուժին նուա-
ճումով ալ Ասորեստանի դրաւումը Մարե-
րու կողմանէ 584/583ին, որովհետեւ այս
ժամանակ Ասորեստան Սկիւթացիներու
ձեռքն է եղեր: Հետեւաբար Սկիւթացինե-
րու քսանութամեայ տիրապետութիւնը²⁵
կ'իյնայ 612—584/583 շրջանին: Ասորեստա-

²¹ Streck, Assurbanipal, CCCLXXIV յշ.,
Schmidtke, *անդ*, էջ 40 յշ.:

²² Streck, *անդ*, էջ CDXIII յշ., Schmidtke,
անդ, էջ 41:

²³ Julius Lewy, Forschungen zur alten Ge-
schichte Vorderasiens, 1925, էջ 14 յշե. առ
Schmidtke, *անդ*, էջ 41 յշ.:

²⁴ I, 102—106:

²⁵ Her. I, 106. IV, 1:

նեան բեւեռագրերն իբր Սկիւթացիներու
թաղաւոր կամ դուռնի կը յիշատակեն անու-
նով բացի արդէն վերայիշեալ Բարտաւաու-
այէն Իշպակայ²⁶. Հերոդոտոս²⁷ կը յիշէ
նաեւ Մադիւսս՝ Պրոտոթիւասի որդին.
վերջնոյս նոյնութիւնը Բարտաւաուայի հետ
արդէն վիճելիք²⁸ ապացուցած է :

§ 2. ԵՐԵՎԱՆԻՆԻ ԻՐԻՆԻ ՄԵՐՁԱՆՈՐ ԱՐԵՒԵԼԻՒԹԻ
ՍԱՐԱՓՆԻ ԱՍՏՈՒԱՆՍԵՈՒՆՈՒՆԻ ՄԵՋ

Եթէ «Սկիւթացիներու տիրապետու-
թիւնը» Հերոդոտոսի համաձայն միայն
28 տարի ալ տևած ըլլայ, սակայն անոնք
Յոտաղակոյմեան Ասիան շատ աւելի Երկար
ժամանակ տակնուվրայ ըրին : Արդէն Ասար-
հապատնի եւ Ասուրբանիպատի օրով առաջին
անգամն իսկ երեւնալուն դարձուբելի դար-
ձան շրջակայ ժողովուրդներուն համար :

²⁶ Հասարածակ. (Prisma) A եւ C, սին. F,
²⁷ ԴՔ. (KB II, 128) եւ Հասարածակ. B, սին. Գ,
16 ըջ. (KB II, 146) : Այս Ispakai անունն իրաներէնի
մէջ է Ապակա (յոտաղակոյմի քաղաքնայն շամար
տեղացուած ձայնաւոր մըն է) սպան = «չուն» ձեւին
(հմմտ. ուրտ. ԵՈԾԱԿՅ) եւ իրաներէնի մէջ կը նշանակէ
«չնայցի» : Հմմտ. C. Bartholomae, Altiranisches
Wörterbuch, 1610 : հմմտ. նաեւ Հերոդ. Ա., 110.
Ապակա (Σπασίον). «զի գլունն Մարք սպակա կոչեն».
բառապերջի յետադիր -ai անուններու կազմիչ մասն է,
տ. F. Justi, Iranisches Namensbuch, էջ 521 : Արով-
հեանեւ. հնդկաբարական ժողովուրդներու քով չունը մեծ
արժէք ունէր, կրնար շատ լաւ յատուկ անուններու
մէջ ալ գործածուիլ : Հին կոտիկարանի Kalebի մասին
տ. Nöldeke, Beiträge zur sem. Sprachwissenschaft,
79. Schmidtke, անդ. էջ 40. ձեթ. 4 :

²⁷ Her. I, 1. 103 :

²⁸ H. Winckler, AOF I, 488 :

Սարգստի ժամանակ էր այս շրջանն, այնպէս որ ասոր յիշատակը դեռ երկար ժամանակ վաս կենդանի մնաց: Սկիւթացիները Պաղեստին մտնելով մինչեւ Եգիպտոսկան սահմանը յառաջացան եւ միայն հոս է որ Փսամմեսիքոս Ա.ի (663—609) նուէրներու եւ խնդրանքին վրայ ետ դարձան²⁹: Այս յարձակման ժամանակը մերձաւորապէս կ'որոշէ Schmidtke³⁰ Երեմիայի գրքէն, որուն մէջ կը գտնէ իրաւամբ այս դէպքերու արձագանդը: Երեմիա, 628ին մարգարէական պաշտօնի կը կոչուի. որովհետեւ զյ. Ա. 14 տեղիքին համաձայն այնպէս կ'երևի թէ սա Սկիւթացւոյ յարձակումը մտապաւտ կը համարի, պէտք է հետեւարար ասոր ժամանակը 628էն ոչ շատ ուշ սահմանել³¹: Մարդարէն կը տեսնէ Ա. 13 ետացող կաթսայ մը, որուն ժայթքումը

²⁹ Her. I, 105. Wiedemann, Ägyptische Geschichte, 615. Եղեք՝ Herodots zweites Buch, 560. Breasted-Ranke, Geschichte Ägyptens, 420. հմտ. Schmidtke, անդ, էջ 42. ծեթ. 3:

³⁰ Անդ, էջ 42 յէջ:

³¹ Streck, Assurbanipal, CDLXVII եւն 634 տարին իբր terminus post quem կը համարի. Sellin (Gesch. d. isr.-jüd. Volkes, I, 284) կ'ընդունի 630. Pröcksch (Genesis, 485) 625ի ժամանակները, բայց յարձակումն Եր. Ա. 14 տեղիքին համաձայն արդէն ասոր մարգարէական պաշտօնին կոչման ժամանակ մտապաւտ բլաւու է: Lewy (Forschungen, 51 յէջ.) կ'ուզէ Սկիւթացիներուն այս արշաւանքն աւելի ուշ՝ Փսամմեսիքոս Բ.ի (593—588) կառավարութեան ժամանակ գնել: Ասոր հակառակ է Schmidtke, անդ, էջ 42. ծեթ. 4:

Նիւսիսէն կը սոսանայուի³² : Մեկնութիւնն է . «Տերեւաց Նիւսիսոյ բորբոքեացին³³ չարիք ի վերայ բնակչաց Երկրի³⁴ . դի ահաւասիկ եւ միախառն կոչեցից զամենայն թաղաւորութիւնս թագաւորութեանց՝ ի Նիւսիսոյ Երկրէ՝ ասէ Տէր . եկեացեն եւ արկցեն դիւրաքանչիւր աթոս ի վերայ սեմոց զբանցն Երուսաղէմի , եւ ի վերայ ամենայն պարսոցացն նորա շուրջանակի , եւ ի վերայ ամենայն քաղաքաց Հրէաստանի» :

Թէ եւ հոս Սկիւթացիներն անունով շեն յիշուած , սակայն ուրիշ յարաբերութեան մը հնարաւորութիւնը գրեթէ անկարելի է , ինչպէս Schmidtke ուղիղ կը գիտէ : Իբրեւ Նիւսիսէն եկող թշնամի կարելի է թէ եւ Ասորեստան կամ Բաբելոնացի մտածել , սակայն (28ին , երբ Երեմիա իբր մարդարէ Երեւան կու գայ , Ասորեստան արդէն շատ տկարացած էր³⁵ , իսկ Բաբելոնի վտանդն այն ժա-

³² Թէ եւ տարակոյս չի վերջներ , որ մարդարէն հոս աչքի առջեւ ունի Նիւսիս գտնուող որոշ ժողովուրդ մը իբր գործադրիչ Բաբելոնացի դատավճարին , պէտք է սակայն նկատել որ մարդարէները նման դէպքերուն թշնամին միշտ Նիւսիսէն եկող կը ներկայացնեն , որովհետեւ իրենց համար արեւելքը միայն անապատ է :

³³ Երբայ . այժմեան բնագիրն ունի 𐤒𐤍𐤑𐤍 «բացցի» , մինչ Եօթանասնից թարգմանութիւնն , ուսկից նաեւ հայերէնն՝ ուղիղ կարգացեր է 𐤒𐤍𐤑𐤍 =

ἐκκαυθήτεαι «բորբոքեցի(ն)» . վերջին ընթերցումն ուղիղ կը համարի նաեւ Schmidtke , անդ , էջ 43 . ճնթ . 1 :

³⁴ Այս է Հրէաստան :

³⁵ Br. Meißner, Babylonien u. Assyrien, I, 45.

մանակ տակաւին գոյութիւն չունէր. հետեւաբար մարգարէութիւնն ո՛չ Ստորեւտանի եւ ո՛չ ալ Բաբելաստանի կը հայի: Ուրիշ հարց է բնականաբար, թէ արդեօք Երեմիա 605/604ին, երբ իւր խօսածները գրի կ'առնէր³⁶, Բաբելոն աչքի առջեւ ունէ՞ր: Հնարաւորութիւնը կարելի չէ ժխտել, սակայն սկզբնական չէ այս ազեբսը³⁷:

Տակաւին ուրիշ քանի մը տեղեր ալ հիւսիսային թշնամւոյն մասին ակնարկութիւններ կը գտնենք, որոնք Սկիւթացիներուն մերձեցուած են. ասոնք են «սկիւթական երգեր» ըսուածները՝ Եր. Դ. 5—8, 13—18, 19—21, 23—28, 29—31. Ե. 15—17. Զ. 1—8, 22—26. Վիլկէ³⁸ տարակուսի կ'ենթարկէ այս տեղիքներուն Սկիւթացւոց հետ ունեցած ազեբսը. նա կը միտի աւելի Բաբելացիներուն մասին հասկնալ. որովհետեւ ասոնք Հրէաստանի պետութեան աւելի չարիք կը սպառնային քան Սկիւթացիներու ասպատակող հրոսակները³⁹: Հերոդոտոսի յիշա-

³⁶ Գլ. 19: հմտ. նաև Nötscher, Jeremias, էջ 78 յջ.:

³⁷ Schmidtke, անդ, որուն կը հետեւիմ յաջորդողներուն համար:

³⁸ F. Wilke, „Das Skythentum im Jeremia-buche“, Alttestamentliche Studien, Festschrift für R. Kittel (1913), S. 222—254.

³⁹ նաև E. Sellin, Geschichte I, S. 284, կը մերժէ Սկիւթացիներուն մերձեցուած այս մեկնութիւնը: Ըստ P. Volzի, Der Prophet Jeremia (1922), 57 յջ., այս մեկնութիւնը կարելի չէ ապացուցանել, մանաւանդ թէ նուազ հաւանական է: Երեմիա «չ'ուրիշ բնաւ որոշ, քաղաքականօրէն ճշգրիտ ըմբռնելի թշնամի մը նկարագրել»: Բայց որովհետեւ իրապէս

ասակութիւնը՝ թէ Ակիթացիները մինչև
Եդիպոսոսի սահմանը յասաջացած են⁴⁰ կը
մերթէ համարելով պատմութեան նախա-
հայրն իբր անխտաահելի աղբիւր մը⁴¹։ Սու-
կայն Հերոդասոսի այս յիշատակութիւնը աս
նուազն պատմական կորից մը կը պարու-
նակէ⁴² եւ Ակիթացիներն, որոնք ամբողջ
Յատաջակողմեան Ասիան անբասաի մասնած
էին, կրնային մարգարէին նկարագրութեանց
յէթ իբր նախատիպ ծառայել։ Թէ յետա-
դային այս տեղիքները նոր երևան Եկոյ
թշնամւոյն՝ Բարելոսի մերձեցուած ըլլան՝
հնարաւոր է ինչպէս Ա. 13 յջք. տեղիքին հա-
մար նմանապէս հոս ալ։ Բայց սկզբնական է
այս մեկնութիւնը. որովհետեւ իբր սկիթա-
կան երգեր նշանակուած կտորներն ամէնն ալ
605 տարին կանխող ժամանակէն են, իսկ
բարբելական վտանգի մասին կարելի էր միայն
Նինուէի նուաճումէն եւ ասորեստանեան պե-
տութեան կործանումէն, ինչպէս եւ 605ին
կարկեմիշի քով Եդիպոտական բանակին ջախ-
ջախումէն ետքը լուրջ կերպով խօսք բնել։

դոյութիւն ունեցող թշնամի մ'ակնարկելը՝ մանաւանդ
եթէ ընդհանուր սարսուռի ալ պատճառած է, անվրէպ
կերպով աւելի մեծ ապաւորութիւն կ'ընէ քան լսկ
երեւակայուած թշնամիով կրնա սպառնալիքն, ինչպէս
արդէն Schmidtke լաւ կը դիտէ (անդ, էջ 44, ծնթ. 2),
ուստի կարելի չէ տեսնել պատճառ մը, թէ ինչո՞ւ հա-
մար Երեմիա իր նկարագրութեանց նախատիպ պիտի
չկարենար աչքի առջեւ տեսնալ Ակիթացիները։

⁴⁰ Հերոդ. I, 103—106։

⁴¹ Վիլհէլմ հակասակ կ'ըլլէ Kittel, Geschichte
des Volkes Israel II (1925), 415։

⁴² Հմմտ. նաեւ Streck, Assurbanipal, CCCI.XII.

Հեռեւարար վերայիշեալ տեղիքները պէտք է որ Սկիւթացիներուն մերձեցնենք, որովհետեւ հիւսիսէն եկող ուրիշ ո՞ր ժողովուրդը կարելի է նկատել: Այս տեղիքներուն բովանդակութիւնն ոչ մէկ կերպով արդեւք է Սկիւթացիներուն տրուած այս մեկնութեան, ինչպէս նաեւ չկայ տեղիք մը որ անոյայման Բարելոնի աղերսը պահանջէ, եթէ նկատի չառնենք հեռեւեալ տեղիքը. «Ահա իբրեւ զամոյ կլցէ՝ եւ իբրեւ զմորիկ կառք⁴³ նորա. արագողոյն քան զարծուիս երիվարք նորա» (Եր. Գ. 13): Բայց միթէ կրնա՞ր մարգարէն Բարելացիներու մասին ըսել. «Ահաւասիկ ես օձից ի վերայ ձեր ազգ ի հեռաւտանէ սուսնդ Բարոյէլի՝ ասէ Տէր, . . . ազգ որոյ ոչ լսիցես դիպուս նորա, եւ ոչ իմանայցես դիսոսս նորա» (Եր. Ե. 15): Յայտնի է թէ ասով կ'տկնարկուի աւելի անձանօթ լեզու մը քան սեմական-բարեւականն, որ Հրեաներէն ոմանց ընտանի ըլլալու էր կամ դէթ բոլորովին անհասկանալի չէր: Մանաւանդ թէ ասով այս հեռաւոր, օտարաշխարհեայ տարօրինակ ժողովուրդը նկարագրել ուզած է ինչպէս օրինակի համար նաեւ Ասուրքանիպաղ բացայայտ կերպով կը յիշէ Լիւդիայի անհասկանալի լեզուն եւ գեղեցիկ կերպով կը նկարագրէ թէ ինչպէս լիւդիական պատգա-

⁴³ Schmidtkeի համաձայն Սկիւթացիները պատե-րազմական կառեփերով եկած ըլլալու չեն. անոր բժբոնումով կառքի պատկերը բնագրի բնգլայնում կը ներկայացնէ (հմմտ. անդ, էջ 44, ծնթ. 6):

մաւորներու դաշուստը Նինուէն անել կացու-
թեան մատնած է⁴⁴, կամ ինչպէս Փղշապ-
ուոց բարբարոս լեզուին նկարագիրը ցուցնե-
լու համար եգիպտական բնադրի մը մէջ
բանի մը բառ յառաջ կը բերուի⁴⁵: Ի՞նչպէս
կրնար Երեմիա Զ. 3 Բարեւոյցիները «Տովի»
անուանել, կամ ի՞նչպէս կրնար նա Զ. 22
դանոնք «ի ծագաց երկրէ» համարիլ: Քանի
մը աշխարհագրական ծանօթութիւն Բարե-
լանի դիրքի մասին իր ունկնդիրներուն քով
պէտք էր ենթադրել:

Ծանօթ չէ թէ Սկիւթացիներուն յարձա-
կումը ի՞նչ աստիճանի չարիք հասցուցած է
Հրէաստանի եւ կ'երեւոյ թէ այս աստղատա-
կութիւնն աւելի Միջերկրականի եղերքս
տեղի ունեցած է⁴⁶:

Մինչ այս յառաջ բերուած տեղիքները
միայն առաւել կամ նուազ հաւանականու-
թիւն ցոյց կու տան մեկնութեանս ճշդու-
թեան մասին, յաջորդ՝ արդէն վերը յիշա-
տակուած տեղիքներուն մէջ (ՄԱ., 27) Աշքե-
նադ-Աշղուղաւ անունով կը յիշուի իբրեւ ան-
դամ մը հիւսիսէն Բարելանի դէմ խուժող

⁴⁴ Zyl. E, b. m. Streck, Assurbanipal, S. 156.

⁴⁵ A. Jirku, Altorient. Kommentar zum AT, 43.

⁴⁶ Հաւանաբար Փղշապիներուն դէմ եղած Սո-
փոնիայի պատգամներն ալ (Բ. 4 յՋբ.) Սկիւթացուց
յարձակման կը հային: Արովհետեւ Սոփոնիա 630ի
ժամանակները կը գործէր, չկայ ոչ մէկ գոնարու-
թիւն այս մեկնութեան դէմ: Հմմտ. Prášek, Gesch. I,
143, ծնթ. 1. Sellin, Gesch. I, 284. Schmidtke, անդ,
45, ծնթ. 3: Սկիւթացիներու մերձեցումին հակառակ
կ'էլէ Greßmann, Der Ursprung der isr.-jüd. Escha-
tologie, 146:

աղղերու ամբոխին մէջ: Բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ Սկիւթացիները տակաւին 610ին Նաբուսադոսարի հետ դաշնակից էին եւ միւս կողմանէ Մարերու ձեռքով ասոնց նուաճուելը մարական-լիւդիական խաղաղութիւնը կնքելէն յառաջ կ'իջնայ⁴⁷, Սկիւթացիները Բաբելոնին կրնային վտանգաւոր դարձած ըլլալ միայն 610—585/584 կամ 550 տարիներու շրջանին. որովհետեւ մարական-լիւդիական պատերազմը Հերոդոտոսի համաձայն հինգ տարի տեւած է⁴⁸, մինչ Երեմիայի այս տեղիքն Երուսաղէմի կործանումին յաջորդող ժամանակաշրջանէն է⁴⁹: Իսկ թշնամի աղղերու համադրութիւնը շատ լաւ կը յարմարի իբրեւ Ասորեստանի դէմ ելած ախայեաններու. ճիշդ Ասորհայդոնի եւ Ասուրնասիրպաղի պատգամաւար-ցութեան ժամանակն է այս շրջանը⁵⁰: Schmidtke⁵¹ հարաւոր կը գտնէ՝ թէ Ասորեստանի դէմ ուղղուած հին դատաւճիտ մը հիմայ Բաբելոնի դէմ կը դործածուի կամ այս հիւսիսային աղղերն արդէն աշխարհի կատարածի դադափարին մէջ աոնուելով ասէն չարիքի լրումը կ'ըմբռնուէին:

Մարերը Հաղիտի քով սկիւթական ուժը

⁴⁷ Chron. G. Herod. I, 74. Lewy, Forschungen, 15 12.:

⁴⁸ Տե՛ս Schmidtke, անդ., 45:

⁴⁹ Եր. ՏԱ., 11:

⁵⁰ 616ին Մաննացիներն Ասորեստանցիներու հետ դաշնակից էին. հմմտ. Chron. G. 5 առ Schmidtke, անդ., էջ 46, ծնթ. 1:

⁵¹ Անդ., էջ 46:

խորատակելով լիզգիտական պետութեան դրացիները դարձան: Հաւանաբար Սկիւթացիները կրկին իրենց հայրենիքը՝ հարաւային Արսուլա վերադարձան, ուր կը բնակէին սուսնք աքէմենեան արձանադրութեան համաձայն⁵² եւ սրոնց դէմ ուզցած էր Գարեհ Վշտաստեան իր զէնքերը:

§ 3. ԱՇԳԻՔԱ-ՍԿԻՒԹԱՅԻՆԵՐՈՒՆ ՍԵՐՈՒՆՈՂ

Հասածներէն կը հետեւի թէ Ս. Գրքի Ասքանայ-Աշքենայ նոյն է Աշքուլա-Սկիւթացիներուն հետ, սրոնք է. զարուն Ն. Ք. ամբողջ Յատաջակագմեան Ասիան քարտափ մտանած եւ միաժամանակ իրենց թէեւ ոչսեւական տիրապետութեան եւ արուեստի ազդեցութեան հետքերը հոն ձգած են⁵³: նոյն իսկ Յատաջակագմեան Ասիայ այս կամ այն ժողովրդեան հետ անոնց ունեցած ազդակցական ազերսի մասին խօսք կ'ըլլայ. այսպէս Ասքանայ-Աշքենայ Ասքանայիներու՝ փոխյիտական ցեղի մը հետ նոյնացուցած են Գիր⁵⁴, Հսբերգ⁵⁵, Հեցընաուէր⁵⁶ եւն, սր նաեւ Միւսիա եւ Հոյաստան հնարուար կը համարի: Թէեւ մեր ազգային աւան-

⁵² Բարեչական բնագիրը զիրենք Գիմիրի կ'աւանդէ:

⁵³ Հմմտ. B. Piotrowski, Skify i Zakawkaze. Trudy otdela Wostoka III (1940), Leningrad, էջ 71—90:

⁵⁴ C. Dier, Genesis, էջ 94:

⁵⁵ Höberg, Genesis, էջ 114:

⁵⁶ M. Hetzenauer, Commentarius in librum Genesis, էջ 188:

դուժիւնն այս կարծիքին նեցուկ ըլլալ կը թուի, որովհետեւ մեր մատենագիրները, նոյն իսկ դաստիարակները կ'աւանդեն մեր ինչ-որէս թորդոմական, նոյնպէս եւ արքանադեան ծաղումը⁵⁷ : Բայց որովհետեւ Ս. Գրքի ազգասամարի համաձայն Առքանադ եւ Թորդոմ իրարու եզրայր են, ուստի չեն կրնար երկու եզրայրներ միեւնոյն ժողովրդեան նախահայրերն ըլլալ : Հետեւաբար՝ այս կրկին աւանդութիւններէն միայն մին գոյութեան իրաւունք ունի եւ այս կրնայ ըլլալ միայն թորդոմի աւանդութիւնն, որուն մասին յաջորդ գլխուն մէջ. իսկ Առքանադի աւանդութեամբ⁵⁸ կ'ուզէին գուցէ մեր նախնիներն փոխզխացիներուն հետ իրենց ունեցած ազգարանական արեւնակցութիւնն ար-

⁵⁷ Վերջնոյս համար կը վկայէ միայն Կորիւն (էջ 7), ե'թէ սա ալ յետամուտ չէ, ինչպէս կը կատարածի նաեւ Մեծ. Հ. Ակիւնեան (րեքանասի հարգողութեամբ) : Որովհետեւ բացի Կորիւնէն առաջին անգամ Յովհ. Կաթողիկոսն է որ կը յիշատակէ Առքանադ իբրեւ Հայոց նախահայր եւ այն յաճախակի (տե՛ս էջ 11, 12, 13 եւն. սպ. ԹԻՓ. 1912), եւ ոչ իսկ Թորեւայոյն ծանօթ է Առքանադ իբրեւ նախահայր, որ անուարակցոս ունիի պաճուճեալ կերպով պիտի ներկայացնէր : Մինչ թորդոմի աւանդութեան համար կը գտնենք մեր մատենագիրներուն, նոյն իսկ դասականներուն քով բազմաթիւ վկայութիւններ, ինչպէս Փար. Բիւզ Յասաշարան, էջ 1, Գ., Ժգ., էջ 32, Ե., Լ., էջ 227. Ագաթ. Յասաշարան, գլ. 6 է = § 776, գլ. 6 ժր. = § 796. յաջորդ գրքերէն՝ Ղեւոնդ, էջ 141, 170. Մովս. Սար., Գառմութիւն Ա., գլ. Ժ, գլ. Ժր եւն : Ըսուածներէն կը հետեւի թէ Առքանադի հայկ. աւանդութիւնը բոլորովին անհիմն է :

⁵⁸ Եթէ բնդ հանրապէս գոյութիւն ունէր :

տայայտել, մանաւանդ որ արդէն Հերո-
դոտոս (VII, 73) Հայերը փոխւելիական
ցեղերու մէջ կը դասէ: Ուստի եթէ Աշ-
քենայ - Աշդուզա - Սկիւթացիներու համա-
դրութիւնը փոխւելիական Ասկանացիներու
կամ Փոքրասիոյ Ասկանիոսի⁵⁹ հետ ներեալ
է, որ անկարելի ալ չէ նկատելով որ զուրէ
Աշդուզա-Սկիւթացիներու փոքր մաս մը հան-
ձնացած կամ անոնց այն տեղուան (վերջին)
քնակալայրի վրայէն անուանուած է, կա-
րելի է նաեւ — եւ սակայն միայն այս տեսա-
կէտով — Հայերը համադրութեան եզր առ-
նել: Ամէն պարագային բոլորովին սխալ է
Կնոբէլի⁶⁰ կարծիքն, որ Ասքենայով Գերմա-
նացիները կը հասկնայ հետեւելով յետագայի
հրէական աւանդութեան⁶¹: Ընդհանրապէս

⁵⁹ E. König, Genesis, էջ 393:

⁶⁰ Knobel, Die Völkertafel der Genesis,

էջ 33 շջ:

⁶¹ Այսպէս Թոգարմա Երուսաղէմեան Դեզիլայի
մէջ (I, 71 b) ԴԻԿԻՆՊՐ (Գերմանիկա) է, որ Եալ-
կուտի եւ այլ քնադիրներուն մէջ ՆՅՅԻՆԻ Ի (Գերմա-
նիայի) հետ կը շփոթուի եւ միայն ուրբ. Բերեքեայի
իր անհատական կարծիքը Գերմանիկա կը յիշուի:
Այս միայն թիւրիմացութեամբ ծագում առած մեկ-
նութիւնն, սրով Թոգարմա իբրեւ Գերմանիա կը
հասկցուի, անդրադոյն սխալի ալ առիթ տուած է՝ թէ
Թոգարմա է Բարբարիան (այսպէս Երուսաղէմեան Բ-
Թարգումն առ Մն. Ժ., 3), որովհետեւ Գերմանիա յա-
ճախ Բարբարիայի հետ կը շփոթուի: Բնականաբար
նաեւ Թարգումի առ Եղ. Իէ, 14. ՆԻՄԻՆ ԴՆԻՆԻՆ
եւ առ ԼԸ. 6. ՆԻՄԻՆ ԴՆԻՆԻՆ ընթերցուածը փոխա-
նակ ԴՆԻՆԻՆ ԲՈՒ ԴՆԻՆԻՆ (= տունն Թոգարմա), որ անտա-
րակոյս սխալ զբազրութիւն է փոխանակ Գերմա-
նիաի, մեր Գերմանիկան հասկնալու է: Հմմտ.
A. Neubauer, La géographie du Talmud, p. 421 ss.
S. Krauß, Die biblische Völkertafel im Talmud,

Յովսէփոսի ⁶² 'Քղγῖνες անունն անկարելի է մեկնել ⁶³, բայց ասով դէթ ապահով ապացոյց մը կը ստանանք թէ իւր ժամանակը սակաւին անծանօթ էր այս հրէական աւանդութիւնն, որուն համաձայն Աշքենազ Գերմանիա է եւ Աշքենագիմ Գերմանացիները կամ գերման եւ ասոնցմէ սերած լեհ Հրեաներն են :

«Երբ ազգահամարին մէջ Գոմեր եւ Աշքենազ հօր եւ որդւոյ աղերսի մէջ կը ներկայանան, ասոր մեկնութիւնը կարելի է միայն Կիմերացիներու եւ Սկիւթացիներու միջեւ տիրող իրական ազդարանական արեւակցութեան մէջ փնտռել: Բայց աստի երկուքն ալ միեւնոյն տեղէն՝ հարաւային Ռուսաստանէն կու գային: Իսկ գլխաւոր պատճառն անոր մէջ կը կայանայ, որ Սկիւթացիներն ալ նոյն ճամբան ըրին, որուն վրայէն իրենցմէ յառաջ Կիմերացիները քալած էին եւ թէ անոնք Կիմերացիները փոխանակեցին Յառաջակողմեան Ասիոյ հիւսիսային մասին վրայ անոնց ունեցած՝ տիրապետութիւնը, գրաւելով ⁶⁴ :

Midrasch und Targum. MGWJ (= Monatsschrift f. Geschichte und Wissenschaft des Judentums), 1895, էջ 9 եւ 53:

⁶² Ant. I, 6, 1:

⁶³ Հմմտ. նաեւ Ս. Յերոն. Quaest. in Gen. 10, 3. Migne, PL, 23, col. 951:

⁶⁴ Schmidtke, անդ, էջ 46 յԷ.:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

ԹՈՐԳՈՄ

§ 1. ԹՈՐԳՈՄ-ԹՈԳԱՐՄԱ-ԹԱԳԱՐԱՄԱ-ԹԻԼ-
ԳԱՐԵՄՄՈՒ

«Ի տանէ Թորդամայ ձիավք եւ ճեծելավք
Եւ ջորավք լցին գվաճառս քս»¹ : Այս *bēt*
tōgārmāh, եօթանասնից Թօղարմա եւ Թօրթարմա,
վուլգատա *Thogorma*, որ ազդահամարին
մէջ² իբրև երրորդ սրբի Գամերի յասաց կր-
թերուի, ձայնական կերպով բոլորովին կր-
համապատասխանէ արդէն Բողազքէօյի ար-
ձանազրութիւններու մէջ յիշուած Թեղարամա
(*Tegarama*) կամ Թաղարամա անուան, որուն
դիրքն այս արձանազրութիւններու ճիման
վրայ կարելի է ազահովապէս որոշել :

KB^o III, 1. 1, 38, ԹԵԼԻԿԻՆՈՒՆԻ³ մէկ
արձանազրութեան մէջ սրտ Թա-դա-րա-մա
կր յիշուի : Դժբախտաբար այս արձանազրու-
թիւնս պակասաւոր է, բայց որովհետեւ անկէ
քիչ մը առաջ (տող 36) կարգամիջ կր յիշուի,
բաւ այսմ Թաղարամա այս քաղաքին քովերը
փնտռելու ենք :

¹ Եղեկ. Իկ, 14. տե՛ս նաև ԼԸ, 6 :

² Մննդոց Ճ, 3 — Ա. Մնաց. Ա, 6 :

³ *Տառազարձութիւն եւ Թարգմանութիւն առ*
Friedr. Hrozný, Boghazkői-Studien, III (Leipzig
1919), 90 յջ. :

Թեզարամայի գիրքին մասին ամէն տա-
րակոյս կը փարատէ KB^o IV, 4. III, 18 յջբ. :
Սոյն արձանադրութիւնը կը բովանդակէ
Մարշիլի 8—11 տարիներու տարեգրու-
թիւնները : Ասկէ կ'իմանանք, որ Մարշիլ
կարգամիշէն զէպի Թեզարամա արշաւեց եւ
թէ արշաւանքն ասկէ զէպի Հայաշու յառաջ
պիտի երթար : Ասկոյն սյս արշաւը տեղի
չունեցաւ, որովհետեւ «տարին շատ կարճ
էկաւ», եւ Մարշիլ զիմեց զէպի Հարբան⁴ :

18. Ապա երայ շուեցի կարգամիշ⁵ երկրէն :
19. Ապա շուեցի Թեզարամա երկիրն : Երբ
ևս
20. Թեզարամա քաղաքը հասայ, այն ժա-
մանակ ինձի Եկան Նուֆանգաշ (Nu-
wanzaš) մատակարարացիար :

⁴ J. Friedrich, Aus dem heftitischen Schrifttum I (1925), 9 առ Fr. Schmidtke, Die Japhetiten der biblischen Völkertafel (Breslau) 1926), էջ 49. Տե՛ս նաև Albrecht Götze, die Annalen des Mursilis. MVAG 38 (1933), 329 էջբ. սասապարձութիւն, Թարգամութիւն եւ մեկնութիւն :

⁵ Այս անունը կը յիշուի նաև Ա. Գրքի մէջ քանի մ'անգամ, սյրուէն երևժ. III, 2 երբ. kárkmīš, ասոր. kṛkmūš, թէև յուն. Δουρμις (դլ. 26, 29) ունի, հայր կը ներկայացնէ ապիլ ձեր Գարգամիս, ինչպէս եւ վուրդ. Charchamis : Իսկ Ա. երբ Ա, 25 հոյն ունի Կարգամուս քառ յուն. Χασκαμὺς այն տարբերութեամբ որ նուրբ եւ Թաւ դրերու կարգերն երկու բնագիրներու մէջ իրարու հակասակ են, իսկ վուրդ. (III, Esdrae, 1, 25) ունի դարձեալ Carchamis — աչքի կը դարնէ հոս ալ նուրբ եւ Թաւ դրերու կողմանէ սասապարձութեան միջոցինակ չըլլար :

21. Եւ Թեզարամա քաղաքին բոլոր մեծամեծներն ընդ առաջ :
22. Ապա պահեցին զիս հոն : Եթէ դեռ Հայաշա քաղաքը
23. արչաւած ըլլայի , ասոր համար տարին բաւած պիտի չըլլար ,
24. Եւ մեծամեծներն ըսին ինծի . «Ասոր համար տարին շտիադանց կարճ է ,
25. եւ դուն , մեր տէրը , մի՛ շուեր դէպի Հայաշա» : Այն ժամանակ
26. շարչաւեցի դէպի Հայաշա , այլ դէպի Հարրան :
27. Այն ժամանակ բանակս Հարրան եկաւ ,
28. եւ ես բանակը հոն բերել տուի :

Թեզարամա կը յիշուի դարձեալ KBo V , 6. II , 27 , 30 , 38 եւ KBo VI , 28 . յառաջակողմ 12 , Հատտուշիլ Գ . ի մէկ հրովարտակին մէջ : Վերջին տեղիքիս համաձայն «Թշնամին Իշուվա երկրէն կու գայ եւ Թեզարամա երկիրը կ'աւերէ» :

Ըստ այսմ Թեզարամա Կարգամիշի , Իշուվայի եւ Հարրանի մէջտեղը փնտռելու է : Որովհետեւ Իշուվա Մոսիաց աշխարհը կը համարուի ⁶ , ըստ այսմ Թեզարամա Եփրատին բով Կարգամիշի եւ Խարբերդի միջեւ ըլլալու է :

⁶ S. Fr. Schmidtke, Die Japhetiten der biblischen Völkertafel, էջ 50.

Աղբիւրները Թորգոմի մասին յաջորդ դարերու համար կը լռեն : Միայն Ը. դարու վերջերն ասորական արձանագրութիւններու մէջ վերստին կը յիշուի : Ասորեստանցիք ժողովրդական ստուգաբանութեամբ Թեղարամայէն Թիլ-գարիմաու կերտեցին, ըստ որում այս անուան մէջ Թիլլու («աւերակ») բլուր» բառին մնացորդը գտան⁷ : Հին Կապարանի դրքերն անուանս նախնական ձեւը պահած են : Թէ Թիլ-գարիմաու իրապէս յետսագոյն ժամանակի ձեւն է, անտարակուսելի կերպով կ'ապացուցանեն նաեւ Բողազքէօյի եւ ակկադեան արձանագրութիւններն, որոնք տակաւին միշտ Թեղարամա ձեւը կը ներկայացնեն⁸ :

Սարգոնի եւ Սենեքերիմի (Sanherib) ասորական արձանագրութիւնները Թիլ-գարիմաու այլ եւս երկրի անուն չեն գիտեր, այլ միայն քաղաքի անուն⁹ :

Սարգոն 712ին Մելիդղուի Տարխունագի Թագաւորին դէմ կ'արշաւէ, որովհետեւ

⁷ E. Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches (Leipzig 1920), 84; Schmidtke, *անդ*, 50.

⁸ Fr. Delitzschէն ի վեր (Wo lag das Paradies?, էջ 246) բոլոր մասնագէտները միաբան են Թէ Թիլ-գարիմաու եւ Թողարմա նոյն են :

⁹ Forrer, *անդ*, 75 կը միտի Թիլ-գարիմաու այսօրուան Գիւրիւնի հետ նոյնացնել, որովհետեւ անուանս մէջ կ'ուզէ նշմարել Գարիմաու : Ըստ Պազմէոսի Հոսմէտցուց ժամանակ քաղաքս Caurena կը կոչուէր : Գիւրիւն այսօր Ակնի եւ Աբարկիրի հետ Կամմանուի նշանաւոր վայրերէն է :

դրացած էր հարկ վճարել¹⁰ և և անոր Մե-
լիզդու (յևապոյ ժամանակի Մելիտինէ),
մայրաքաղաքը կը նուաճէ: Տարխոււնազի
Թիւ-գարիմձու բերդը կը քաշուի: Սակայն
Թիւ-գարիմձուն ալ կը դրուուի և Տարխու-
նազի բնամերքով և 5000 սաղմիկներով ղերի
կը բռնուի: Թիւ-գարիմձուի և չրջակայ եր-
կրին մէջ, որ Կամմանու¹¹ անունով երևան
կու գոյ, նոր դապթականութիւն կը հաստա-
տուի և ասորեստանեան սկասութեան հետ կը
միացուի: Հաթեան Թագարամայի սահ-
մանին մէջ՝ այժմ Եփրատի արևմտեան կողմը,
մենասերտ ևնք Մելիզդու, Կամմանու և ան-
միջնորդապէս Եփրատի եղերքը Կուամուխու
(յևապոյի Կամազենէ):

Սենեքերիմ 695ին կը կոուէր Թիւ-գարիմ-
ձուի դէմ, որ Գուրդի անունով մէկը թագա-
ւորութիւն մը հաստատած էր: Սպարապետ
մը յաջողեցաւ Թիւ-գարիմձու նուաճել, գա-
կայն քաղաքն աւերելէն ետք Գուրդիի ուժեղ
բանակէն ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ¹²: Սենե-
քերիմի ժամանակ չին Թագարամայի երկիրը
Թարալ անունով կը յիշատակուի: Թիւ-գա-
րիմձու ալ կը յիշուի երբեմն իբրև Թարալ

¹⁰ Տարեդրութիւնները 178 յջք: KTS I, էջ 30
և չքեղապարզ արձանագրութիւնը 78—83: KB II,
62 (KTS I, էջ 112):

¹¹ Անուն իր դրոթիւնը սահեց յևապոյ ժա-
մանակի Կամմանա անունով, որ կը դանուի Սիհուս (Sa-
rus) ղեռին արեւելեան միջին վրայ (Սասան):

¹² Ferrer, Provinzeinteilung, էջ 80 յջ:
Schmidtke, անդ, էջ 51.

աշխարհի քաղաքը¹³ : Սակայն ԱՆՆԵՔԵՐԻՄԷՆ յետոյ Թիլ-գարիմմու նաև իբրև քաղաք կ'աներևու թանայ արձանագրութիւններէն, որովհետև 695էն ի վեր Թիլ-գարիմմուի երկիրն այլ ևս Ասորեստանցիներու ձեռք չէր : Թիլ-գարիմմու երկիրը կամայ կամայ իր նշանակութիւնը կորսնցուցած ըլլալու է և երկիրն, ինչպէս րասեցաւ, Թաքալ կոչուեցաւ : Սակայն ասկէ շի հետեւի թէ ազգահամարին ասոր հայոց տեղիքը կամ գէթ անոր աղբիւրն 712ի և 695ի ժամանակները գրուած պէտք է ըլլայ, ինչպէս Förrer կը կարծէ¹⁴ : Այս կարծիքը հիմնուած է այն ենթադրութեան վրայ թէ Ա. Գրքի այս տեղիքն ասորեստանեան աղբիւր մ'անեցած է, որ ան-

¹³ Nabî-Jünus բուրին արձանագրութիւնը, սող 19) : KB II, 318 : Տես նաև CT XXVI, Թիւ 7, սիւնակ V, 2 լը : Արձանագրութիւններու համաձայն այս Տարալ բառով երկիրը ասորեստանից կը կուէի (Կիլիկիայի) : Կիմերացոց արշաւանքի ժամանակ Տարալիցիները մասամբ փճացան, մասամբ գէպի հիւսիս քշուեցան : Հերոդոտոսի ժամանակ (III, 94; VII, 78) ասանք իբրև *Γιβαθηνοί* Սև. ծովու եզերքը՝ յետագայ ժամանակի Գնոսոս նահանգին մէջ երևան կու գան և Մաքերու հետ պարսկական պետութեան ժխ. տարապատիւնը կը կազմեն : Արդէն Հեկատէոս Միլեացին (իբր 500ին) կը հանձնայ Տիրաբենացիները Սև. ծովու հարաւային եզերքը (F. Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker* I [1923], 31, Թիւ 294 առ Schmidtke) : Նաև Ա. Գրքի համաձայն Թորել (*Θορέλ*), երբ. *תוראל*, *תוראל* բնօրինակով Մասաթի կամ Մասաթի

հետ միասին կը յիշուի, հմմտ. Ա. Մեացորդաց Ա. 4, 6ա. 42. 10, 64. 1Բ. 26 : Տարալ-Տարալ-Տիրաբենցի ինչպիսիքս. մասին տե՛ս Schmidtke, անդ, 86 լըր. :

¹⁴ Förrer, *Provinzeinteilung*, էջ 84.

կարելի է: Որովհետեւ Թեգարամա անունն, ինչպէս Բողազքէօյի արձանագրութիւնները կը հաւաստեն, շատ աւելի հին է քան ասորեստանեան արձանագրութիւններու Թիլ-գարիմմու եւ Ս. Գիրքն անուանս հնազոյն ձեւը պահած ըլլալուն, ասորեստանցիներու կողմանէ ուղղակի ազդուած ըլլալու պարագան անհիմն կը դարձնէ ¹⁵:

Ինչպիսի՞ ժողովուրդ կը բնակէր Թագարմայի մէջ: Հին Հաթերու տիրապետութեան ժամանակ Թագարմայի ժողովուրդը Միտաննի ժողովուրդը եղած ըլլալու է. որովհետեւ Թագարամա Միտաննիի սահմանակից է եւ Շուպրիլուլիում կը կուռի Միտաննիի Տուչրատտայի դէմ Թեգարամայի համար ¹⁶: Անիկա եւ կը ստանայ «Թագարամա երկրին կէսը» եւ այն տեղ, ինչպէս միւս նուաճուած տեղերը Հաթեր կը բնակեցնէ: Սարգոն հոս կը դադթեցնէ Սուտի (Suti) ցեղը՝ «անապատի վաշկատունները» ¹⁷: 706ի ժամանակներն Արմէն-Փուրկացիները Գուրդիի առաջնորդութեամբ Թարալ մտած եւ նայն իսկ մինչեւ

¹⁵ Հմմտ. Schmidtke, անդ, էջ 52, 13 յջ. , որուն համաձայն սակայն Մննդոց Ժ. գլուխը դատելով հոն յիշուած ազգերու անուններէն ամէնէն կանուխ միայն է. դարուն կրնայ գրուած ըլլալ (էջ 18), կարծիք մը, զոր երբեք կարելի չէ ապացուցանել:

¹⁶ KBo I, 1; 17 յջ. Weidner (առ Schmidtkeի, անդ 52, ծնթ. 2), Polit. Dokumente aus Kleinasien, 7.

¹⁷ Շրեկազարգ արձանագրութիւնը 82 (19) = KB II, 62 (54) կամ KTS I, էջ 112 (98). Sutûի մասին տե՛ս Knudtzon, Die El-Amarna-Tafeln (Leipzig 1915), 1038 յջ.:

Թիլ-գարիմմու յստաջացած ըլլալու են. այս պատճառաւ ալ երկիրը յետոյ Փոքր-Հայք անունն առաւ ¹⁸ :

Ասով Forrer ալ կ'իւրացնէ Հայոց գաղթի թուականի մասին տիրող ընդհանուր կարծիքը, մինչ Լեման-Հաուպտ ¹⁹ քիչ մը այս տեսութենէն կը շեղի նկատելով գաղթականներու մէջ երեք տարր — բուն Հայեր, Կիմերացիներ եւ այս երկու թրակեան ցեղերու միջեւ գտնուող խառնուրդ ժողովուրդ մը, մասնաւորապէս Հայեր, որոնք իրենց գաղթի ժամանակ արդէն Փոքրասիոյ նախահնդեւրոպ. ժողովուրդներու հետ այն աստիճան խառնուած են, որ ապագայի Կաղաթիքներու հետ ունեցած խառնուրդը չնչին համարելու է: Արդէն յոյն դասական մատենագրութիւնը Հայերը հնդեւրոպ. բունին թրակեան եւ այն փոխգական ճիւղին կը վերագրէ. բացի Հերոդոտոսի ծանօթ սեղիքէն (VII 73) նշանակալից է Եւզոքսոս Կնիդացւոյն (Գ. դար ն. Ք.) խօսքը ²⁰ «Հայերը փոխգական ծագումէ են եւ իրենց լեզուին մէջ շատ մը փոխգական տարրներ ունին», որ P. Kretschmerի համաձայն ²¹ լեզուական իրո-

¹⁸ Forrer, Provinzeinteilung, 81, Schmidtke, *անդ*, 52.

¹⁹ Armenien, II, 2, S. 691 ff.

²⁰ Տե՛ս Ստեփ. Բիւզանդացի Armenia *անուան ներքեւ* :

²¹ Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, S. 208.

դութեանց համադաստատան է: Բայ աստի
 Հայերն իրենց ներդադթի ճանադարհին
 վրայ կը ձղեն յաճախ յիշատակ մը Armenion
 կամ Orminion անունով. այսպէս Armenion
 մը կը գանուէր թեասդիոյ Եօիբե
 յճին քովերը: «Եթէ Հայերը», կ'ըսէ
 Kretschmer ²² «ինչպէս Փոիւզացիներն Եւ-
 րոպայէն Ասիա գադթած են, այն ժամանակ
 շատ լաւ կրնային յառաջագոյն Փոիւզացի-
 ներու քովերը՝ թեասդիոյ հիւսիսակողմը
 հաստատուած ըլլալ: Իսկ թեասդիա նախա-
 պատմական ժամանակ թրակեան ներխու-
 ժում» տեղի ունեցած է: Եօիբեի limne
 անունն, սրուն քով Armenion կը գանուէր,
 կը ցուցնէ արդէն թէ հնդեւրոպ. bh թրա-
 կեան և ոչ-յունական կերպով ներկայա-
 ցուած է պարզապէս Յով փոխանակ թաւի:
 Եօիբե ապահաստակն նայն է Phöibeի հետ,
 հմմտ. թրակ. Brygoi, Bryges, յուն.
 Phryges ևն: Այս Armenion անունն Իլիա-
 կանին մէջ ²³ կը յիշատակուի իբր Orminion
 և յետագոյին ²⁴ Orminion, իսկ այս eni
 ինի ձայնափոխութեան համար կրէ շմէր
 իբր համեմատութեան երբ յառաջ կը բերէ
 թրակ. Minde և Mende. Արդ արեւելեան
 Բիւթանիա յետ մը կ'անուանուի Orminion
 oros ²⁵, իսկ սրբիշ մը՝ «Հայիսի ադրերու-

²² Անդ, 19 210:

²³ II, 734.

²⁴ Strabo IX, 18 C., 438.

²⁵ Ptol. VI, 10.

կունքը» Փոքր Հայքի մէջ Armenion օրօս, այս դէպքիս ալ նոյն ձայնափոխութիւնը տեղի կ'ունենայ: Վերջապէս սլաւոսիկ արձանագրութեանց մէջ, որոնց մէջ a, e, o ձայնաւորները չեն դանազանուիր, Հայաստանին քնին կ'անուանուի երբեմն Armaniya (= Armeni-on), երբեմն Armina (= Ormin-ion): Բիւթանիոյ Orminion լեռը, «Սինոպի քով Armene նաւահանգիստն եւ վերջապէս Armenion լեռը Հաղիսի աղբերակունքը կը ջուջնեն մեղի սյն ուղին, զոր Հայերն արեւմուտքէն դէպի արեւելք Գաղթի ժամանակ կարած են. Հաղիսի արեւելան կողմը տարածուող աշխարհէն՝ Փոքր-Հայքէն ապա աւելի դէպի արեւելք յատաջացած են»: Նաեւ Ur-me-ni(-u-ni-ni) տեղւոյ անունը, զոր Մենուաս Թագաւորն իւր դէպի արեւմուտք կատարած արշաւանքի ժամանակ կը յիշէ ²⁶, կը համադրատասխանէ Orminionի եւ այս անունը «կրնայ, ըստ Լեման-Հառուպոի ²⁷, շատ մը նման կայաններու մէջէն Հաղիսի աղբերակունքը դրտնուող եւ բուն Հայաստանին ամէնէն մերձաւոր կայանը նշանակել: Հոս կը նստէին հետեւաբար Հայերը Ը. դարուն սկիզբները ն. Բ.»: Ասկէ կ'եզրակացնէ Հայաստանի վաստակաւոր խուզարկուն ²⁸, Թէ Forrerի

²⁶ Հմմտ. նաեւ իւր սրղւոյն՝ Արգիստիսի արձանագրութիւնը՝ «բաղաբ (?) Ռերմանի»:

²⁷ Անդ, էջ 692:

²⁸ Անդ, Յաւելուածք, էջ 48*:

նշանակած «ճշգրիտ թուականը» Հայոց ներգաղթի մասին, որ է 706 Ն. Ք. — Եթէ անձուկ իմաստով Հայոց Փոքր-Հայք հաստատուելուն կը մերձեցուի, սխալ է: Բայց հնարաւոր է 706 տարւոյն դէպքերն ընդհանուր գաղթաշարժին մէկ փուլը նկատել, երբ Հայերն իրրեւ նոր ցեղային տարր մը մտան այն աշխարհն՝ իրենց արագաց հայրենիքն — ուր Խաղտիները կը բնակէին ու կ'իշխէին:

§ 2. ԹՈՐԳՈՄԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆ ԻՐԻՆԻ ԶԻԱՎԱՃԱՌ

Թէ Թորգոմ անունն ապրեցաւ նաեւ այն մամանակներն, երբ Նր մասին սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ ամէն յիշատակութիւն կը դադրի, կը վկայեն Հին Կտակարանէն յատուց բերուած տեղիքներն: Ըստ Եղեկ. Իէ, 14 Թորգոմ Տիւրոսի հետ ձիու եւ գրաստի մտնասականութիւն կ'ընէ. Եղեկ. 1Ը, 6 Թորգոմ կը համարի «ի ծագացն հիւսիսոյ» Գոմերի շարքերուն մէջ: Այս ամէնը կը յարմարի Հայաստանի: Եղեկիէլի տեղիքը կ'ենթադրէ ձիարուծութեան նշանաւոր երկիր մը: Յայտնի է թէ Թորգոմի քովերը դանուոյ տաւրասեան երկիրն, որ ասորեստանեան արձանագրութիւններու մէջ Musri²⁰ կ'անուանուի, ձիարուծութեան շատ յարմար է: Ասկէ կը նսա-

²⁰ Տէ՛ո Սողմանասար Ա.ի արձանագրութիւնը (Rawlinson, The Cuneif. Inscrip. of West. Asia, հատոր 3, 3, տող 3—5). Թողդասագասար Ա.ի արձանագրութիւնը, սիւնակ V, 67, 70, 74 եւ այլն = KB I, էջ 15—47:

նար Սողոմոնի իւր ձեռքը : Գ . Թագ . Ժ . 28 = Բ . Մնաց . Ա . 16 կը կարդանք . «Նէք Երիվարաց Սողոմոնի յԵգիպտոսէ , Եւ ի Թեկուայ ³⁰ վաճառք արքայի . Եւ անուին ի Թեկուայ պնովք» : Պէտք է հոս միտ դնել որ Եբրայեց . *mišrājīm* այս տեղ Եգիպտոս Թարգմանելն , ինչպէս բոլոր Ս . Գրքի Թարգմանութիւններու մէջ կը գտնենք , բոլորովին սխալ է , սրովհետեւ **מִשְׂרָיִם** հոս կա'մ սխալագրութիւն մըն է փոխանակ **מִשְׂרָיִם** ի կա'մ — դուցէ աւելի հաւանական — վերջավանկի **מִשְׂרָיִם** բնակիչներու անունով (*gentilicium*) հասկնալու է : Ամէն պարագային «ձիարուծութեան բոլորովին անյարմար Եգիպտոսի» ³¹ վրայ անունին անտեղի է , արդէն Կուէր՝ այսինքն Կիլիկիայի հետ միասին յիշատակուելն ասոր հակասակ կ'ելլէ : Այս *Mušrīm* նոյն է մեր մասնագիրներու Մուզար , Մգար , Մճար ձևերու ³² կամ Գէորդ Կիպրացւոյն ³³ *κλίμα*

³⁰ Թէեւ երբ . ուղիղ ձևով ունի *kueh* **קֹּחַ**

ինչպէս եւ Վուլգ . *Coa* , բայց յուն . *Θεουε* , ինչպէս եւ Պեչիատան *EGRA* (կարծեմ ինդիւր չի վերցնէր որ հոս զի տեղ ; դրուած է , այս երկու դրերը շատ դիւրաւ կրնան իրարու հետ շփոթիլ) : Արդեօք եօթան . եւ Պեչիատան եբրայեցերէնի բացատրականի **עֶר**՝ կարգացած էն **ע** կամ **ע** , թէեւ տեղիքս ճշդիւ բացատրականով Թարգմանուած է :

³¹ Al. Jeremias, *Das alte Testament im Lichte des alten Orients* (1930), էջ 167.

³² Այս կարծիքն ունի նաեւ Marquart, *Untersuchungen zur Geschichte von Erân* / *Philologus*, Supplementband X, էջ 236.

³³ H. Gelzer, *Georgii Cyprii descriptio orbis Romani* (Leipzig 1890), էջ 49 եւ 183—184 :

Μουζουρῶν ἢ ἕκασ, գրեթէ երկարութեան 36—38, յայնութեան 38—40 աստիճաններու միջև ³⁴ :

Ինչպէս Պապեասին, նմանապէս և. Միջագետք ձիարուծութեան մասնաւոր յատկութիւն մը չունէին և. հինաւուրց ժամանակէ ի վեր հոն ձի չէին բուծաներ: Ձիուն տեղը կը բռնէր էջը, որ հաս շատ լաւ կը դարգանար: Գեղեցիկ, սպիտակ էջեր, սրոնք դեռ սոսոր ալ Երաքի գիւղացիներու պարծանքի առարկաներն են, հին ժամանակներն արդէն ծանօթ էին ³⁵, ասոնց հետ կային նաեւ գորշագոյն էջեր բծերով կամ անբիծ ³⁶: Թէև Երկրագործութեան համար էջն այնչափ յարմարութիւն չունի ինչպէս եզր, սակայն բեռնակրութեան եւ արշաւի համար ամէնէն յարմարն է: Նաեւ իբրեւ կառաքարչ կը յծուէին բեռնակիր կառքերու ³⁷, աստուածներու կառքերուն ³⁸ և. հին ժամանակ նաեւ սոխորական սուօրեայ կառքերուն: Այս պատճառաւ սովեռահին ժամանակները թա-

³⁴ Մզուր և. նման ձեւերու մասին տե՛ս H. Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen = Հայ. թարգմ. էջ 128—129:

³⁵ S. Kraus, Talmudische Archäologie (Leipzig 1910—1911), հատ. II, էջ 117: Տե՛ս նաեւ Br. Meißner, Babylonien und Assyrien, հատ. I (Heidelberg 1920), էջ 217 լջ. ընդարձակ կերպով կը խոսի Բուրիդնի իշարուծութեան և. ձիարուծութեան մասին:

³⁶ J. N. Straßmaier, Inschriften von Nabukadnezar, 360. Կայնր' Inschriften von Cambyses, I, 1.

³⁷ CT XIV, 11, 8 լջ. հմմտ. Zeitschr. für Assyriologie, հատ. XVII, էջ 20.

³⁸ VAB I, 96. VI, 18. VII, 20.

դաւորներն ու մեհանները բաւական թուով էշերու նախիրներ կը պահէին, հակառակ որ իշու կրկին դոյզ մը ամսական 900 սիլա (378 լիտր) արմտիք կը սպառէր³⁹, որովհետեւ ուրիշ կառաքարչ անասուն չունէին :

Սակայն յետոյ «ձին» (sîsû) էշը շատ տեսակէտէ կը դիէ . ասիկա այն նշանաւոր սնասունն էր, որ ստառպիւններու մէջ կրնար պարծիլ՝ «Առանց ինձի, արշաւողիս [Էրիվարիս] ոչ մէկ թաղաւոր, կուսակալ, տէր եւ իշխան ճանապարհորդութեան կ'ելլէ»⁴⁰ : Դիւրագրգիռ Իշտարը բնականաբար «կը սիրահարի քաջարի Էրիվարին»⁴¹ . այս պատճառով ալ յետոյ «սպիտակ ձիերն» ասոր իրբեւ տխտանուէրներու ատարկոյ կը դասանան⁴² :

Սակայն երբորոյ հողարամեակի վերջին քառորդին⁴³ ասաջին անգամ կը պատահինք ձիուն, եւ տակաւին այն ժամանակ այնչափ ցանցատ էր, որ Համուրաբբիի օրէնքին մէջ չի յիշատակուիր : Բայց այնպէս կը թուի թէ յաջորդ դարերուն արագ կերպով տարածուած

³⁹ H. de Genouillac, *Tablettes sumériennes archaïques* (Paris 1902), *Քիւ* 34, I (էջ 83); 35, I, II (էջ 86); 36, I (էջ 89) եւ էջ XXXIX.

⁴⁰ CT XV, 35, 5.

⁴¹ KB, *Հատ.* VI, *տախ.* I, էջ 170. *Gilgamesh-Epos*, *տախ.* VI, *տ.* 53 = Ungnad-Greifmann, *Gilgamesch-Epos* (Göttingen 1911), էջ 31.

⁴² R. F. Harper, *Assyrian and Babylonian Letters* (London 1892), *Քիւ* 268, 13 յջ.

⁴³ *Orientalische Literaturzeitung* (Berlin), 1907, էջ 638; 1913, էջ 541.

է ամբողջ Յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ: Կասէեան թագաւորներու իրենց Եգիպտոսի բարեկամներուն ուղղած նամակներուն մէջ կը կարդանք անդադար՝ բարեմաղթութեան բանաձեւս. «Դուն, երկիրդ, տունդ, կիներդ, դաւակներդ, մեծերդ, ձիերդ, կառքերդ լաւ յիշակի մէջ դռնուին»⁴⁴: Այս շրջանին ձիերն Ասիոյ իշխաններուն սիրած նուէրներն էին: Բուրբարուրիաչ երկու անգամ Ամենովիիս Դ. փարաւոնին ձիերու հինգ լուծ կ'առաքէ⁴⁵, ասորեստանցիներու թագաւորն Ասուրբալլիս անոր կ'առաքէ երկու սպիտակ նժոյգ⁴⁶, եւ Հատտիի Հատտուշիլ թագաւորը նամակի մը մէջ կը գրէ Բարելայնի Կադաշման-էլլիլ Բ.ի. «Եղբօրս երկրին մէջ յարդէն աւելի ձի կայ»⁴⁷: Ասոր հետ կը համաձայնի Հերոդոտոսի տեղիքը⁴⁸, թէ սարսիկ սատրապը Բարելաստանի մէջ 300 յովատակներու եւ 16.000 դամբիկներու ասպաստան ունէր:

Այս կողմերը ձիաբուծութեան արուեստին ուսուցիչներն ու տարածողները կը համարի Հոոզնի⁴⁹ Արիականներն եւ մասնաւորապէս Հնդիկներն, որոնց գոյութիւնը Միջագետքի մէջ կ'ենթադրէ գէթ երկրորդ

⁴⁴ VAB II, 85, 5.

⁴⁵ VAB II, 83, 57; 91, 37.

⁴⁶ VAB II, 129, 10.

⁴⁷ KBO I, Թիւ 10, 41.

⁴⁸ I, 192.

⁴⁹ Friedr. Hrozný, Die älteste Geschichte Vorderasiens, էջ 113 յԲ.:

Տաղարածեակին : Ասոր աղացոյցներէն մին է այն պարագան , որ ձիարուծութեան ու ձիափարժութեան հայոց հաթեան ինչ ինչ բնագիրներու մէջ կը գտնէ թուանշան ցուցնող բացատրութիւններ , որոնք արիական , մանաւանդ թէ հնդկական են : Այսպէս աշխարհիս ամենահին ձիարանին՝ Կրկկուլիսի (Միտաննուէն) հաթեան լեզուով գրած գրքին մէջ (ՃԳ. դար ն. Ք.) կատարչուի կայոզ բացատրութիւններու կը պատահինք , որոնք հնդկերոտական են , ինչպէս aikavartanna , որ կը համապատասխանէ սանսկր. *ēka-hi* «մէկի» եւ *vartanna* «շրջում , բուրում» (լատ. *verto, vertere*) ձեւին : Յայտնի է թէ Միտաննու պետութեան մէջ հաստատուած էր նաեւ հնդիկ ժողովուրդ մը , որ ոչս փերոյիշեալ բնագիրներու համաձայն ձիարուծութեան ու ձիափարժութեան , ինչպէս եւ կատարչուի մէջ Հաթերու եւ ուրիշ հին արեւելեան ժողովուրդներու ստույգիշն եղած է : Թէ հին ժամանակները՝ Գ. եւ Գ. հաղարածեակին ն. Ք. ձին հին Արեւելքի մէջ գրեթէ անծանօթ էր եւ Արիականներն — ինչպէս եւ Բ. հաղարածեակին Հաթերն — են , որոնք սէյ անասնոյն օդտակարութիւնը կը ցուցնեն , ապացոյց է ասոր յատկացուած բար. *sīsū* , եբր. *sîs* , եղիպ. *šesemî* , որոնք ամէնքն ալ արիական՝ սանսկր. *acvahi* (չօփ) բառէն եւ ոչ թէ կենտուժ — բառէն , որ է *ekuoś* , «հաթեան» — մեհենակ. *ākuvāja* ,

akuvaja «ձիով» (kով) փոխ ամուսւած են : Իրագութիւն է որ թեթեւ՝ ձիաքարչ պատերազմական կայքերու զործածութիւնն, սրնոցմով Արիականներն եւ ասոնց հոգաակ Թասի ժողովուրդները հին Արեւելքի միւս աննորասն կերպով պնտւած ժողովուրդներու զէմ մեծամեծ յողթանակներ կը տանէին, ստաարեց ձիաբուծութեան յատակ մտադրութիւն դարձնել, այսպէս Միջագետքի մէջ կը գտնուին ձիու գանդանուանդներ, որոնք առ նուազն 1400 ն. Ք. համարելու է⁵⁰ : Մակոյցն յաջորդ դարերուն «ձիաբուծութեան ամէնէն աւելի համբաւած երկիրները կը համարուէին Մարասան եւ Հայաստան⁵¹» : Մանդիմուաի գաւառին մէջ երկու մեծ ասպաստաններ⁵² կը գտնուէին եւ ընակիչներն իրրեւ ձիաբոյծ անձրցելի էին⁵³ : Մարասան իւր արքանի հարկն ընդհանրա-

⁵⁰ 34 u Hanns A. Potratz, Die Pferdegebisse des zwischenstromländischen Raumes. AFO XIV (1941), 1—39.

⁵¹ Br. Meißner, Babyl. und Assyrl. I, 49 218.

⁵² Fr. Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon (Paris 1912), 191; 210.

⁵³ Thureau-Dangin, անդ, 170 չէք. : Արդէն Արարատայինը աննոցած էին ձիու մեծ կայքերութիւնն եւ ասոր համար ոչ միայն Արմիոյ լճին կողմերը ձիաբուծութեան շատ հոյ կը տարուէր, այլ նաեւ Արարատի թագաւորներն իրրեւ հարկ բազմաթիւ երկփայրներ կը ստանային Անգրիակաւառէն՝ մասնաւորապէս Սեւանի լճի կողմերէն, ինչպէս Արդիաւսիս Ա. Ի անգրիակաւառն արչաւանքներու մասին ձգած արձանագրութիւններէն կը տեսնուի. հմմտ. Jos. Wiesner, Fahren und Reiten in Alteuropa und im Alten Orient. AO 38: 24 (1939), 92 էջք, 8 տախ. :

սկս ձիերով կը հատուցանէր⁵⁴ : Լէհման-
Հատուցում⁵⁵ կը գրէ այս կանանչաւէտ երկրի
մասին . «Շարդէն (Chardin), որ երջանկա-
թիւնն ունեցաւ Ասորպատական ոչ թէ մեղի
սկս ամասնային երաշտութեան ժամանակ,
այլ դարնան սցցելելու, կը նկարագրէ թափ-
րիղի հարաւային կողմը գտնուող արօտա-
անդիներն . «Գաւառին ամենազեղեցիկ ձիերը
հոն կ'արածէին, գրեթէ 3000 հատ» :

Այս բանը կարելի է ըսել Հայաստանի մա-
սին, որուն բնակիչներն ըստ Արխատագորատ
Միլեաացոյ (Հերոդոտոսի քով⁵⁶) «արջա-
սով հարուստ» էին : Ստրաբոն⁵⁷ կ'աւանդէ
թէ Հայաստանի սատրապն ամէն տարի Միհրի
սօնին 20·000 մտրուկ կ'առաքէր Պարսից թա-
գաւորին : Քսենոփոն⁵⁸ կը պատմէ թէ, երբ
յունական բիւրուց բանակը հայրենիք վերա-
դարձին (հայկական) գիւղ մը հասաւ, բու-
նակայիններէն ոմանք մէկ մէկ մտրուկ առին,
դորոնք գիւղի բնակիչները կը բուծանէին
արքունի հարկը մտրուկը համար : Քսենոփոն
ինքնին «իրեն համար մէկ մտրուկ առա-
ւել իւրաքանչիւր սոցային մէկ մէկ հատ

⁵⁴ Ernst Klauber, Politisch-religiöse Texte der Sargonidenzeit (Leipzig 1913), թիւ 34.

⁵⁵ Armenien einst und jetzt, II (1926—1931), էջ 318.

⁵⁶ Հերոդոտոս V, 49. «Կիլիկիցիներուն հարեանն՝
կը բնակին հայերն. սասնք ալ շատ ոչխար ունին» :

⁵⁷ XI, 14, 9.

⁵⁸ Anabasis IV, 5, 34.

առաւ: Այս երկրին (Հայաստանի) ձիերն այնչափ մեծ չեն, որչափ Պարսկաստանի ձիերը, բայց աւելի քաջաոռյգ են⁵⁹»:

Հայաստանի ունեցած ձիերու այս առա-
տութիւնը նկատելով ստիպուած ենք են-
թադրել որ երկրին միւս բերքերուն հետ
հայերը նաեւ ձիու վաճառականութիւն
կ'ընէին: Թէ հայերու Տիւրոսի հետ
ունեցած այս վաճառականութիւնն ինչ
ճամբով տեղի կ'ունենար, չենք գիտեր,
որովհետեւ պատմագիրներու քով այս մասին
ու եւ է ահնարկութիւն չենք գտներ, մինչ Բա-
րկունի հետ ունեցած վաճառականութեան
մասին դասական տեղիք մ'ունինք Հերոդո-
տոսի քով, զոր հայերու ունեցած նաւու տար-
օրինակ մէկ տեսակն այն աստիճան կը զար-
մացնէ, որ դայն «երկրին ամենամեծ զարմա-
նալիքը» կը համարի: «Անմիջ», կը պատմէ
նա, «կլոր եւ կաշիէ են: Վասն զի Հայոց աշ-
խարհին մէջ, որ Ասորեստանի վերեւ կը դրա-
նուի, ուսենուց ճիւղեր կը կտրեն եւ անկէ կը
չինեն նաւու դողաձեւ յատակն եւ ասոր վրայ
կը ձգեն մաշկ մը իբրեւ ծածկոյթ տախտա-
կամածի պէս, բայց ցոռկ եւ խելք չեն չի-
ներ, այլ ամէն բան վահանի պէս կլոր է:
Ապա այս ամբողջ նաւը կը լեցնեն յարգով եւ
ասոր մէջ կը դետեղեն իրենց ապրանքը, եւ
դետն ի վար կ'ընթանան: Ընդհանրապէս

⁵⁹ Անդ, IV, 5, 35—36: Հայաստանի արդասարե-
բութեան եւ ձիերու հարստութեան մասին տե՛ս նաեւ
Strabo XI, 14, 9—10:

արմաւի գինիով լեցուն տակառներ կը բեռնաւորեն: Կ'ուղղուի երկու թիակներով եւ երկու մարդիկներով. ասոնք կանգուն կը կենան, մին կը քաշէ, իսկ միւսը կը հրէ: Նման նաւեր կը շինեն զանազան մեծութեամբ, ամենամեծ նաւերը կը բառնան հինգ հազար տաղանդի բեռ: Ամէն մէկ նաւու վրայ կայ կենդանի էջ մը, աւելի մեծերուն վրայ մէկէն աւելի: Երբ այսպէս նաւարկելով Բաբելոն կը հասնին եւ իրենց ապրանքներէն թեթեւցած են, նաւուն փայտակերան եւ ամբողջ յարդը դիւրագին կը վաճառեն, իսկ մաշկը կը բուցնեն իշուն վրայ եւ այսպէս հայրենիք՝ Հայաստան կը վերադառնան: Որովհետեւ գետնի վեր նաւարկելը բացարձակապէս անկարելի է, վասն զի գետին հոսանքը չափազանց ուժգին է, եւ այս պատճառով ալ իրենց նաւերը փայտէ շեն շիներ, այլ կաշիէ: Արդ երբ իրենց էջերով Հայաստան կը հասնին, միեւնոյն կերպով կը շինեն ուրիշ նաւեր: Այսպիսի են անոնց նաւերը⁶⁰: Բնականաբար այս նաւերու փայտի ատաղձը շատ լաւ ընդունելութիւն կը դանէր Բաբելոնի մէջ, որուն գետինը հակառակ ունեցած առատ բուսակա-

⁶⁰ Հերոդոտոս I, 194: Այս տարօրինակ նաւերն ասորեստանեան արձանագրութեանց մէջ ոչ ցանցատ պատկերացած կը տեսնենք եւ մինչեւ այսօր ալ «գուֆֆ» եւ «քեւիք» անուններով իրենց գոյութիւնը պահած են: Հմմտ. Joh. Nickel, Herodot und die Keilschriftforschung, էջ 88. Br. Meißner, անդ I, էջ 251. Fr. Delitsch, Handel und Wandel in Altbabylonien (Stuttgart 1910), էջ 7 լջ., Lehmann-Haupt, Armenien, I (1910), էջ 340 լջ.:

նաթեան բարբառին ժլատ եւ աղքատ էր շինարարութեան եւ այրելու փայտի կոյմանէ ⁶¹, սյնոյն ուր ստիպուած էին փայտը մեծ աշխատանքով հետաւոր փայրերէն բերել:

§ 3. ԹՈՐԳՈՄ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Այնամ ժր ցուցնելէն ետքը, թէ Հայաստան ծանօթ արտածող երկիր մըն էր ձիերու կոյմանէ եւ թէ հայերն որոշ իմաստով մը փաճատական ժողովուրդ էին, արդելք մը շկոյ նորայոյն մեկնիչներու հետ, ինչպէս Pet. Schmalzl ⁶², Mart. Hagen ⁶³, Ces. Dier ⁶⁴, C. F. Keil ⁶⁵, Alf. Bertholet ⁶⁶, Rich. Kraetzschmar ⁶⁷ եւ արիչներուն հետ bêt togârmahն Հայաստանի կամ Հայերու հետ նոյնացնելու, որուն ի նպատակը փկոյն ոչ թէ միայն աղպոյն աւանդութիւնն ⁶⁸, այլ նաև հին բրիտ-

⁶¹ Ընդհանրապէս նոճին ալ հարատոյն երկիրներու մէջ ամբողջաբժիկ ծառ էր, որուն խեղան հայրենիքն էին Վանոյ լճին հողակեան լեռները՝ «Մարասիխ» (Thureau-Dangin, La huit. camp. de Sargon, 1881) եւ «Մեիգուիտ լեռ» (Thureau-Dangin, անդ. 280):

⁶² Das Buch Ezechiel (Wien 1901), էջ 281.

⁶³ Atlas Biblicus (Parisijs 1907), Thogarma անուան կարգին:

⁶⁴ Genesis (Paderborn 1914), էջ 93.

⁶⁵ Bibl. Commentar über den Proph. Ezechiel (Leipzig 1882), էջ 266.

⁶⁶ Das Buch Hesekiel (Freiburg i. Br. 1897), էջ 142.

⁶⁷ Das Buch Ezechiel (Göttingen 1900), էջ 210.

⁶⁸ Տե՛ս Փառաստ (Պատմութիւն, Վենետ. 1832), Երասմարան, անդ. էջ 1, 9, 47. անդ. էջ 32. Ե, 1. անդ. էջ 227. ասանց նկատի առնելու խորագրերներու

տանկ ահան մատենագրութիւնը : Այսպէս օրինակի համար կը գրէ Եւսեբիոս Կեսարացի, «Թորգոմ, եւ ի նմանէ Հոյք⁶⁹» : Նաև Գէորգ Արմենիկոս գրած հայերուն Թորգոմէն ծագում ունենայր ⁷⁰ :

Այս աւանդութեան դէմ կ'ելլէ E. Blochet եւ կը ժխտէ «բացարձակապէս» անոր «գոյութիւն ունենալն» . իսկ աւանդութեանն ծագումն ալ կը մեկնէ այսպէս, իբր թէ այս աւանդութիւնն հալոսրդոց բոլոր պատմագիրներն անուններու այս յտաջողոյցութիւնը փնտրած են Մենդոց գրքի տասներորդ գլխուն մէջ : Այս պատմութեան քննելն պարտոյց մը միայն բնութեան կը համարի թէ «Մեսրոպի աշակերտներն աշխատած են Ս. Գրքի ձևագրի մը վրայէն, որ Թորգոմ(այ) ձևը կը կարգադրուէր ⁷¹» : Երբ հեղինակը, հակառակ

մէջ յիշատակուածները . Աղաթանկեղոս (Պատմութիւն, հրատ. Տէր-Մկրտչեան, Տփղիս 1909), Յատմարան, ճ.՝ = 776, ձժՔԷ : 793 : Յաջորդ գաբրէլն՝ Ղեւնդ (Պատմութիւն, հրատ. Պետերբուրգ 1887), էջ 141, 170, Մով. Խաչենացի (Պատմութիւն), Ա. Ժ. ժր. եւ այլն :

⁶⁹ Եօզյան, էջ օ՞ Գրմանու, Եւսեբի Պատմիկոս Կեսարացոյ ժամանակահանր երկնամեայ. հրատ. Հ. Մ. Աղլերեան (Վենետ. 1818), հատ. Բ., էջ 12 :

⁷⁰ Chronographia, հրատ. Weber (Bonn 1829), էջ 91.

⁷¹ Ասիկ շատ յտաջ արդէն Paul de Lagarde. Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien (Göttingen 1887), էջ 140 յջր. հայկական այս աւանդութեան հարազատութեան դէմ ելած է, որ քի եւ թի համադրութենէն կը հետեւցնէ թէ «Թորգոմ եօթմանահից Եօզյանէն հայկական առասպելներու մէջ սարգոմ է : Ասիկայն իբնէ միակ սուրբոց ծառայած ընդ ինչ : Ի գրեթէ համեմատութիւնն եւ բաւ այսմ նաև առասպարձութիւնն ամէն կողմ չի կրնար իբրև սար-

ուչ միայն սպղային, այլ նաև հին քրիստոնէական միայն թիւններու ի նպաստ այս հայկական սամուգութեան, կը կարծէ թէ զըջի մէկ հարստձով ասոր դատապարտութեան մէկ կարած կ'ըլլայ, այս ընթացքն արդէն բասականաչափ կը ցուցնէ՝ թէ ինչ արժէք ունին իր գրած տողերը: Blochet, որուն համաձայն Մենդոց գիրքը բոլոր այսոյեան ժողովարդները Գամերէն յասաջապայել կուտայ, այս թորդոմ անուան մէջ կը տեսնէ «թիւրք» անունն, ըստ որում կ'ենթադրէ թէ תורגומה կամ תורגומה tōrgāmāh ձեւն ամէնէն նախնականն է, սրովհետեւ այս երկու ձեւերէն մին, այսինքն երկրորդը ձեւապի մը մէջ (Նյեկ. Իէ. 14) կը գտնուի, մանաւանդ որ տակաւին Եօթանասնից Թարգմանութիւնը (Θοργαμά, Θοργουά, Θεο, αμα) և Փղախոս (Θοργάμης), ինչպէս նաև հայերէն Թարգմանութեան բնագիրը նոյնարժէք ձեւեր ունին. մինչ ատանդական ընկալիալ ձեւերը תורגומה կամ תורגומה (tōgārmāh) կը համարի իրը «միջոցակ յարարերարար նորագոյն ժամանակի»⁷²: Սակայն շանդրադատնար որ ճիշդ

հայ շախմախէ ծառայել, սրովհետեւ իր յասաջ բերած օրինակներուն մէջ կը կարդանք նաև, (ἀπερος) ταφειδ = תפ, որ հայերէն Ս. Գրքի մէջ Յաբեք ստապարձուեր է և այս ձեւն ո՛չ երբայեցեբէնի և ո՛չ Եօթանասնիցի կը համապատասխանէ և նման օրինակներ կարելի է մէկէն տելի յասաջ բերել: Lagardeի այս կարծիքին, ինչպէս և թորդոմի մասին տե՛ս և. շ. Թ. Տաշեան, Հաթեր և Սերարտեանք, Վիեննա 1934. էջ 27 յջր.:

⁷² Le nom des turcs dans le chapitre X de la

վերջին ձևին կազմը կ'ըլլեն Բողոքականի
 չին արձանագրութիւնները: Կը կարծենք թէ
 այս անհիմն ենթագրութեան չեա միասին
 Blochetի ամբողջ գրութիւնը չեքբուած կ'ըլ-
 րոյ:

Թերեւս այս թարգմանանն սրբիչ բան
 շրջոյ, բայց միայն իբր յարակից անուն
 (Eponim) ամբողջ Փարբ-Ասիայ մէջ պաշ-
 տած Տարբու աստուծուն, որ ասկանին Աս-
 րենացոյ ըստ⁷⁵: Տարբ կամ Տարբ ձեւով կը
 լիչուի եւ այն Անգեղ ասն մէջ, բայց սոյն
 գրեթէ այն տեղ, ուր մենք Տուն թարգմանոյ
 կը փնտնենք⁷⁶:

Մինչև չիմոյ բասածներէն կ'կարակաց-
 նենք թէ թարգմանով պէտք է հասկնայ Փախ-
 դիացիներն, ինչպէս Փղախաս Յովսէփոս⁷⁷
 կը կարծէ, այլ ասկի ասոնց «պաղթական-
 ները» (ἀπαρτά), ինչպէս Հերոդոտոս⁷⁸ կը
 լիչէ, բայց սոյն Փախդասոցերը:

Genèse և Revue de l'Orient Chrétien (Paris), t. 28
 (1931—1932), էջ 203—208, 406—416.

⁷⁵ Պատմութիւն, Բ, ք: 200, ինչպէս եւ թարգմտի
 մէջ տեսնուած գրեթէ շրջամբ համեմատութեամբ
 tōgārmāhի, որ սրբէն եօթանասնից թարգմանութիւնն
 ալ կը ներկայացնէ, կարելի է մեկնել լեզուին ազա-
 տութենէն, ինչպէս որ ունիւք սխառք եւ խառք. դգալ
 եւ գգալ եւ այլն:

⁷⁶ Տե՛ս նաեւ N. Adontz, Tarkou chez les an-
 ciens Arméniens և Revue des Etudes Arméniennes
 VII, էջ 183 ըջբ:

⁷⁷ «Թարգման, (որմէ սերեցան) թարգմանցի-
 ներն, որնք, ինչպէս յայնքը կը համարին, Փախդասի
 կը կոչուին» (Antiquit. I, 6. 1 [Niese, § 126]):

⁷⁸ VII 73, տե՛ս նաեւ Ed. König, Die Genesis
 (Gütersloh 1919), էջ 393.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

- ՃԼԲ. Թառակեր Ռ., *Հայաստանի Ռասիկաններու ժամանակագրութիւնը 833—887 տարիներու շրջանին*: Քրդ. Հ. Վ. Ինստիտուտ: 1933: էջ 120:
 Գ. Քր. 3. —
- ՃԼԳ. Ալիևեան Հ. Ն., *Եղիշէ Վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. շինական ուսումնասիրութիւն*: Հասար Ա. 1932: էջ ԺԲ + 399:
 Գ. Քր. 4. —
- ՃԼԴ. Ալիևեան Հ. Ն., *Դասական Հայերէնն եւ Վիեննական Միթթարեան Իպրոցը*: 1932: էջ 387:
 Տր. 4. —
- ՃԼԵ. Ալիևեան Հ. Ն., *Երեմիա Զէլչպի Բեռլինի Բնական Կեանքն եւ զբոսիան զարժանէութիւնը. ժամանակագրական ուսումնասիրութիւն*: 1933: էջ 280:
 Մէկ պատկերով: Տր. 3. —
- ՃԼԶ. Տաշեան Հ. Յ., *Հայ ազգի տարագրութիւնը զԼեւոնական վանքադիրներու համեմատ*: Ման Ա. 1921: էջ Ժ + 241:
 Տր. 3. —
- ՃԼԷ. Տաշեան Հ. Յ., *Հաթեր եւ Ուրարեանք. ժամանակագրական ուսումնասիրութիւն*: 1934: էջ Ը + 343:
 Տր. 3. —
- ՃԼԸ. Սարուխան Ա., Ա. Թիրդուսի եւ Մոսէս Խորենացի: Բ. Firdowci et l'influence iranienne dans la littérature géorgienne. 1936: էջ 62 + 63—106:
 Տր. 1. —
- ՃԼԹ. Ալիևեան Հ. Ն., *Մոսէս Գ. Տաթևացի Կաթողիկոս Հայոց յիշմիածին եւ իւր ժամանակը (1577—1633)*: Կաթոս Տր Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութեան: 1935: էջ 450:
 Տր. 4. —
- ՃԼՊ. Ալիևեան Հ. Ն., *Եղիշէ Վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. շինական ուսումնասիրութիւն*: Հասար Բ. 1936: էջ 400—800:
 Տր. 4. —
- ՃԼՊԱ. Ալիևեան Հ. Ն., *Սիմէոն զպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն*: Եկարաղիք ուղեւորութեան ի Լվովէ ի Կ. Պոլիս, ի Հոմ, ի Մուշ եւ յԵրուսաղէմ յաման 1608—1619: 1936:
 Տր. 4. —
- ՃԼՊԲ. Էստրալեան Հ. Պ., *Տասիանի Համարաբարըր եւ Հայերէն աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը. Վիեննա 1937, էջ Ը + 127:*
 Գ. Քր. 1. —

- ձնԳ. Սարգսիանի Ա., Բեղլիա եւ Հայերը, Վիեննա 1937, էջք Ը + 253: զ. Փր. 3.—
- ձնԴ. Թորգոմեան Դիտ. Վ., Երեմիա Չէլչուլիի Քէօժիւրճեան Ստամբուլի պատճաթիւն, հտ. Գ. Վիեննա 1938, էջք ԲԸ + 194: զ. Փր. 3.—
- ձնԵ. Ալիինեան Հ. Ն., Մասկնադրական հետազոտութիւններ, հտ. Գ. Վիեննա 1938, էջք Ժ + 406: զ. Փր. 4.—
- ձնԶ. Սարգսիանի Ա., Վրաստան եւ Հայերը, հտ. Ա., Վիեննա 1940, էջք Ը + 291: զ. Փր. 4.—
- ձնԷ. Էսապաչեան Հ. Պ., Գիտնորոյ Բարսուլիի, աստերէնի թարգմ., Վիեննա 1939, էջք 112: զ. Փր. 1.—
- ձնԸ. Երեմեան Ա., Թիֆլիսի Հայոց Պանթէօններու Վիեննա 1940, էջք Գ + 112: զ. Փր. 1.—
- ձնԹ. Ոսկեան Դիտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հտ. Ա. Վիեննա 1940, էջք + 384: զ. Փր. 4.—
- ձԾ. Արեղեան Դիտ. Ա., Գորշաւի Հայ ուսանողութիւնը, Վիեննա 1942, էջք 44: զ. Փր. 1.—
- ձԾԱ. Ոսկեան Դիտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հտ. Բ. Վիեննա 1942, էջք Ժ + 350: զ. Փր. 4.—
- ձԾԲ. Ինգլիզեան Դիտ. Հ. Վ., Հոյաստանի Սուրբ Գրքի ճէջ, Վիեննա 1947, էջք ԽԷ + 233: զ. Փր. 6.—
- ձԾԳ. Ոսկեան Դիտ. Հ. Հ., Սարգիկէի ժողովրդի Հայերէն կանոնները, Վիեննա 1947, էջք Հ + 132: զ. Փր. 4.—
- ձԾԴ. Ոսկեան Դիտ. Հ. Հ., Սերաստիայի վանքերը: Ա. Տաս. Սերաստիա քաղաքի վանքերը: Վիեննա 1946, էջք ԺԱ + 79: զ. Փր. 2.—
- ձԾԵ. Ոսկեան Դիտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հտ. Գ. Վիեննա 1947, էջք Է + 743—1134: զ. Փր. 8.—

Հասցէ՝

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ԳՐԱԻՃԱՆԱՐՈՑ
Librairie des Pères Mechitharistes
 Vienne VII⁶², Mechitaristengasse 4 (Autriche)

